

MEKÂNLAR / ZAMANLAR / İNSANLAR: KİMLİK, AİDİYET VE MİMARLIK TARİHİ

MEKÂNLAR / ZAMANLAR / İNSANLAR: KİMLİK, AİDİYET VE MİMARLIK TARİHİ

Derleyenler
Çağla Caner Yüksel, Ceren Katipoğlu Özmen

**MEKÂNLAR / ZAMANLAR / İNSANLAR:
KİMLİK, AİDİYET VE MİMARLIK TARİHİ**

Derleyenler
Çağla Caner Yüksel, Ceren Katipoğlu Özmen

©2019

Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Mimarlık Fakültesi,
Dumlupınar Bulvarı, 06800, Ankara/Türkiye
tel: +90 312 210 2202, faks: +90 312 210 2297

Yayın Türü: Bildiri Kitabı
Yayın Kurulu Kararı: 10.10.2018
Yayın Kurulu: Adnan Barlas, Haluk Zelef, Müge Akkar Ercan, Ela Aral Alanyalı,
Olgu Çalışkan, Harun Kaygan, Gülşen Töre Yargın
Sayfa Düzeni: Güliz Korkmaz
Kapak Fotoğrafı: Ezgi Yavuz, 2012, Leuven.

ODTÜ Basım İşliği, Ekim 2019

ISBN: 978-975-429-394-4

Kitabın içeriğinde kullanılan fotoğraflar ve diğer görsel malzemelerin telifi, aksi belirtilmedikçe yazara aittir.

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır. Telif sahibinin önceden yazılı izni olmadan kısmen ya da tamamen yeniden bastırılamaz, herhangi bir kayıt sisteminde saklanamaz, hiçbir şekilde elektronik, mekanik, fotokopi ya da başka bir araçla çoğaltılıp işleilemez.

İÇİNDEKİLER

Sunuş.....	i
Bahçeli-Evler Esra AKCAN	1
Mimari Kimlik ve Aidiyet: Bergama ve Kos Asklepios Kutsal Alanlarının Roma Dönemi Yapılaşması Ufuk SOYÖZ.....	17
Bireyden Cemaate Geçişte Mekânın Rolü: Aidiyet Simgesi Yapılar Muzaffer ÖZGÜLEŞ.....	33
Tanzimat Dönemi’nde Kimlik İnşa Sürecinin Kentsel Çevreye Yansıması: Tarihi Yarımada Örneği Gözde ÇELİK	47
Osmanlı Eğitim Sistemi İçinde Yabancı Devlet Okulları Selen YAZICI ONUR.....	65
İnşa Edilen Kimlik Düşü Filiz SÖNMEZ.....	75
Türk Mimarlık Tarihi Yazımında “Ulusal” - “Millî” Olanın Adlandırılmasındaki Etimolojik ve Historiyografik Karmaşa ve Çelişki Uğur TUZTAŞI, Elâ GÜNGÖREN	89
Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığında Ulusal/Mesleki Kimlik/İdeoloji Bilge İMAMOĞLU	105
Tabanda Oluşan Kimlik ve Endüstri Anıtları Mehmet SANER	113
Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Planlı Göçmen Köyleri Yeni Toplumsal Kimliğin Tanımlanması Zeynep ERES.....	135
Tarihi Dokularda Değişen Kimlik ve Aidiyet Ayşegül ALTINÖRS ÇIRAK	151
İzmir Örneğinde, Çok Katmanlı Kentlerin Kimlik Oluşumunda Tarihsel Sürekliliğin Önemi Nağme Ebru KARABAĞ	171
İzmir Konut Mimarisinin Mekânsal Dönüşüm Kavramı Bağlamında Kordon Örneğinde İncelenmesi Gülner BALLİCE	185

SUNUŞ

İlki *Osmanlı'da Mekânlar/Zamanlar/İnsanlar* başlığı ile 1999 yılında düzenlenen Doktora Araştırmaları Sempozyumu, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Tarihi Lisansüstü Programı tarafından doktora araştırmalarını yakın zamanda tamamlamış veya sürdürmekte olan araştırmacıları bir araya getirmeyi, yeni çalışmaların tanımlanmasını ve tartışılmasını amaçlayan ve iki yılda bir gerçekleşen bir sempozyum dizisi olarak başlamıştır. Bu dizinin diğer yıllarda devam eden toplantıları sırasıyla *Cumhuriyet'in Mekânları/Zamanları/İnsanları*, *Eskiçağ'ın Mekânları/Zamanları/İnsanları*, sonrasında tematik olarak *Mekânlar/Zamanlar/İnsanlar: Cinsiyet, Cinsellik ve Mimarlık Tarihi; Kimlik, Aidiyet ve Mimarlık Tarihi; Hamilik ve Mimarlık Tarihi; Kent ve Mimarlık Tarihi; Evsellik, Mesken ve Mimarlık Tarihi; Nostalji ve Mimarlık Tarihi* ve sonuncusu 2017 tarihinde düzenlenen *Mekânlar/Zamanlar/İnsanlar: Doğa ve Mimarlık Tarihi* başlıkları altında gerçekleşmiştir.

1999 yılından bu yana büyük bir emek ile aralıksız düzenlen bu sempozyum dizisinin ayrı ayrı derlenen bildiri kitapları, kimi sempozyumun hemen ardından kimi ise gecikmeli de olsa basılmıştır. Elinizde tuttuğunuz kitap bu dizideki eksik kalmış bildiri kitaplarından biridir ve bu sebeple sempozyum katılımcılarına olan önemli bir borcu ödemeyi amaçlamaktadır. 2007 yılında *Kimlik ve Aidiyet* teması ile gerçekleşen sempozyumda sunulan bildiriler, sempozyumun hemen ardından basılmak üzere hazırlanmış ancak aradan geçen sürede çeşitli sebepler ile yayınlanamamıştır. Bu nedenle bildiri kitabının değerlendirilmesinde bu uzun gecikmenin yol açtığı eksiklik/eskilik hissini biz editörlerde aramanızı isteriz.

Kitapta toplanan bildiriler *Kimlik ve Aidiyet* kavramlarını anıt, yapı ve kent gibi farklı ve çeşitli ölçeklerden, hatta kente karşılık kırsalın bağlam oluşturduğu çerçevelerden ve bununla birlikte farklı zaman aralıklarına, Antik Çağ'dan, Geç Osmanlı'ya ve de Erken Cumhuriyet'e uzanan çeşitlilikte tarihi dönemlere referans ile tartışılmaktadır. Derlenen bildiriler; Roma yapıları, Geç Osmanlı bürokrasinin ortaya koyduğu mimari üretimler, Cumhuriyet Dönemi anıtları, konut mimarisi gibi geniş bir yelpazede konu edilen mimarlık(lar)ın tarihiyle birlikte, özellikle Erken Cumhuriyet Dönemi mimarlığı tarihyazımı üzerine yoğunlaşan ve de koruma çalışmaları çerçevesinden kimlik inşa süreçlerini, aidiyet ve mekân kavramlarıyla ilişkili değerlendiren yaklaşımlarla çeşitlenmektedir.

Kitaptaki makaleler, önce ve sonra gelen bildiriyle ilişkilenecek, okuyucu tarafından kolay takip edilecek ve bir arada bütün oluşturacak şekilde sıralanmıştır. İlk olarak, sempozyuma davetli konuşmacı olarak katılan ve açılış sunuşunu gerçekleştiren iki konuşmacıdan biri olan Esra Akcan, mimarlık tarihinde tartışılan aidiyet ve kimlik kavramlarına Erken Cumhuriyet Dönemi'nde inşa edilen konutlar özelinde yaklaşmış ve konuya bir çerçeve çizmiştir. Devamında kronolojik bir

sıralamayla Antik Çağ'dan 20. yüzyıla bu kavramları mimari üretimler üzerinden irdeleyen mimarlık tarihi makaleleri yer almaktadır.

24-25 Aralık 2007 tarihinde Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi'nde gerçekleşmiş olan sempozyuma davetli konuşmacı olarak katılan Esra Akcan'ın sunduğu 'Bahçeli-Evler' başlıklı çalışması yazarın Türkiye'nin Erken Cumhuriyet Dönemi'nde içinden geçtiği modernleşme sürecini konut bağlamında kapsamlı olarak tartıştığı *Çeviride Modern Olan: Şehir ve Konutta Türk-Alman İlişkileri (Architecture in Translation: Germany, Turkey and the Modern House)* adlı 2006 yılında basılan kitabının içinden kısa bir aralık sunmaktadır. Almanya ve Türkiye'deki konut kültürünün dönüşümü sürecini "çeviri kuramı" üzerinden açıklayan çalışma, "Bahçe-şehir" teorisinin Türkiye'de Jansen'in kent- sel ve kırsalı birleştirmeyi hedefleyen planlama dili çerçevesinde tartışmaktadır.

Katılımcılardan Ufuk Soyöz, Kos ve Bergama Asklepios kutsal alanlarında Roma Dönemi yapıları üzerinden mimarlık üretimi çerçevesinde kimlik ve aidiyet kavramlarını tartışmaktadır. Soyöz, iki farklı kutsal alanda, iki farklı kurucunun yaptırdığı anıtların Roma anıtlarına benzemek üzere ortak bir amacı olduğunu, böylelikle kurucuların mimari aracılığıyla hem imparatorluğun merkeziyle ilişkilendiği hem de aynı mimari dilin yerel halka kendi politik geçerliklerini gösterdiğini savunmaktadır.

Muzaffer Özgüleş, bireyden cemaate kimlik ve aidiyet kurgusu oluşturmada geniş bir zamansal ve işlevsel çeşitliliğe sahip mekânlar üzerinden bir okuma önermektedir. Bizans kent surlarından, Osmanlı külliyelerine, elçilik binalarından, Antik hipodromlar ve günümüz stadyumlarına uzanan gösteri mekânlarını irdeleyerek bir gruba, cemaate, topluma ait olma durumlarını bu mekânların rolünü vurgulayarak sorgulamaktadır.

Gözde Çelik makalesinde İstanbul Tarihi Yarımada'nın 19. yüzyıl boyunca geçirdiği hızlı kentsel dönüşümü ve bu dönüşümün fiziksel etkilerini, 19. yüzyıl bürokrasisinin aktörlerinin ideolojik yaklaşımları ve Tanzimat reformlarının ortaya çıkardığı kurumların mekânsal ihtiyaçları sonucu beliren yeni yapıları, yerel-Batılı ikilemi üzerinden ve Tanzimat Dönemi'nde yaratılmak istenen Osmanlı kimliği çerçevesinde okumaktadır.

Selen Onur Yazıcı, Osmanlı Dönemi'ndeki eğitim sistemi bağlamında yabancı okulları incelemektedir. Yabancıların Osmanlı topraklarında varlığı ve eğitim sistemine katılmalarının kısa bir tarihi değerlendirmesini de sunan Onur Yazıcı, özellikle 19. ve erken 20. yüzyılda İstanbul'da bulunan yabancı okullarını sınıflandırmakta ve irdelemektedir.

Filiz Sönmez, kimlik kavramının tanımını ve zaman içinde değişen anlamlarını tartışırken mimarlık tarihi yazımında I. Ulusal Mimarlık Dönemi için genel olarak

kabul edilmiş kimlik inşası savına alternatif olarak mimari üretimi bir öznellikler silsilesi üzerinden okumayı önermektedir.

Uğur Tuztaşı ve Ela Güngören, mimarlık tarihi yazımı içinde I./II. Millî veya I./II. Ulusal olarak adlandırılan dönemlerin, birbirine eklenen ideolojik bir arka plana sahip olduğu düşünülerek oluşturulan kurgunun yarattığı çelişkili duruma işaret etmektedir. Makalede Tuztaşı ve Güngören bu iki dönemin asal parametrelerinin neler olabileceği üzerine değerlendirmeler yapmaktadırlar.

Bilge İmamoğlu, Erken Cumhuriyet Dönemi mimarlığının söylemsel yapısını çeşitlendirme arayışıyla yola çıkarak, bunu sağlayacak birden fazla ideolojik kurgu ve dolayısıyla kimlik inşası üzerinden dönemin mimarları ve mimari üretimlerine dair bir okuma önermektedir. Makalesinde ulusal kimlik ve ulusal ideoloji üzerinden dönem mimarlığı okumalarına katkıda bulunmak, zenginleştirmek üzere mesleki kimlik inşası ve mesleki ideolojinin yapısı çerçevesinden bir değerlendirme yapmaktadır.

Mehmet Saner, kimlik/toplumsal kimlik inşasının bellek/kolektif bellek ile ilişkisini irdeleyerek Cumhuriyet Dönemi yapıları üzerinden tartışmaktadır. Ulus kimliğinin oluşumu ve benimsenmesinde tepede kurgulanan anımsama ve unutmama süreçlerini, bu kapsamda gerçekleştirilen törensel etkinlikleri ve bunların mekânlarını Ankara Ulus Zafer Anıtı özelinde değerlendirmektedir. Benzer bir çerçeveden endüstri anıtlarının ise, Ankara Maltepe Havagazı Fabrikası örneğinde görüldüğü üzere, tabanda oluşan bir kimliğin, kendiliğinden oluşan yere aidiyetlerin sahiplenilen mekânlar olduğunu öne sürmektedir.

Zeynep Eres, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde planlanan kırsal yerleşimleri, Cumhuriyet ideolojisinin 'modern kırsal kimlik' olgusu çerçevesinde tartıştığı makalesinde 20. yüzyıldan başlayarak 1940'lara kadar devletin değişkenlik gösteren kırsal yerleşme ideolojisi ve örnek köy kavramları çerçevesinde ve Trakya bölgesi özelindeki örnekler üzerinden değerlendirmektedir.

Ayşegül Altınörs Çırak, tarihi çevre koruma çalışmaları bağlamında kimlik, aidiyet ve mekân arasındaki ilişkiyi İzmir, Safranbolu ve Alaçatı olmak üzere üç tarihi kent merkezindeki kullanıcı değişimleri üzerinden irdelemektedir. Bu kapsamda Altınörs Çırak, İzmir'in metropol kentte çöküntü bölgesine dönüşen ve geleceği konusunda çokça tartışma barındıran tarihi kent merkezini örneklediği, Alaçatı'nın soylulaşma sürecini yaşayan bir tarihsel yerleşmeyi ve Safranbolu'nun da yerel değerleri ve turizm arasında ikilem yaşayan bir tarihsel kenti temsil ettiğini öne sürmektedir.

Nağme Ebru Karabağ, çok katmanlı kentlerin günümüzde sahip oldukları kültürel mirası ve kimliklerini, bu kentlerin tarihsel sürekliliği ve bütünlük gelişimleri çerçevesinde incelemektedir. İzmir kentini örneklem olarak tartışan Karabağ, Antik Dönem'den başlayarak kesintisiz yerleşime ev sahipliği yapan bu kent,

yeraltı Antik Dönem katmanlarının, günümüzde kentin tarihsel sürekliliğini yansıtan bir kent kimliği oluşturmada eksik rol oynamasını eleştirmektedir. Bu yeraltı katmanlarına ait bileşenlerin de göz önüne alınarak kentin geleceğinin tasarlanması ve kent kimliğinin bunu yansıtacak şekilde inşasının gerekliliğini savunmaktadır.

Gülnur Ballice, İzmir’de konut mimarisi üzerine yoğunlaşmakta, 1850’lerden 2000’lere uzanan 150 yıllık zaman diliminde konut mimarisindeki değişim ve dönüşümü, kentin bu dönemlerinde kesintisiz prestijli bir yaşam çevresi ve konut bölgesi olan Kordon Alanı’nda tartışmaktadır. Ballice kentteki konut dokusunun önce kendisini tükettiğini, günümüzde ise dokunun tekrar yenilenmeye çalışıldığını öne sürmektedir.

Bu kitabın düzenleyenleri olarak, sempozyumun gerçekleşmesinde ve bildirilerin kitap olarak basılmasında emeği olan başta ODTÜ Mimarlık Tarihi Lisansüstü Programı’nın değerli öğretim üyeleri olmak üzere, ODTÜ Mimarlık Bölümü Başkanlığı’na ve ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dekanlığı’na teşekkürü borç biliriz.

Çağla Caner Yüksel, Ceren Katipoğlu Özmen.

BAHÇELİ-EVLER¹

Esra AKCAN²

Türkiye'deki kentsel konutların 20. yüzyıl boyunca iki genel olgu tarafından şekillendirildiğini belirtmek mümkündür. Bunlardan biri *çeviri kültürünün* belirleyiciliğidir; ki bu makalenin konusunu oluşturmaktadır. Diğeri yap-satçı apartmanlarının ve gayri resmi kentsel gelişmenin durdurulamaz yayılışıdır; günümüzdeki çalışmalar fazlasıyla göstermektedir ki bunlar yeni bir tür şehirleşme üretmişlerdir. Mike Davis'in ifadesi ile bu 'gecekondu'larımızın (*planet of slums*) mega şehirlerinde yaklaşık olarak 200,000 civarı "gecekondu"³ bulunmaktadır ve bunların bazıları 4 milyonu aşan nüfusa sahiptir (birçok şehirden daha kalabalıktırlar); yaklaşık olarak 1 milyar kişi yasadışı bir dünyada, altyapısı olmayan, atıkların toplanmadığı, kamu hizmetinin olmadığı ve yasal işlemlerin bulunmadığı bir çevrede yaşamını sürdürmektedir (Davis, 2006). Bu yüzden, dünya nüfusunun yarısının belli bir düzeyde toplum sözleşmesi sınırları dışında yaşadığını ve mimarlık ve şehir planlama gibi disiplinlerin, çevre yapılandırma konusunda giderek söyleme gücünü kaybettiklerini belirtmek abartı olmaz. Peki erken modernizmin ütopyik özelemleri nasıl böyle acizce sonlanmıştı? Mimariyi, büyük şehirlerin sorunlarının çözümüne iştirak etmeye gücü yetmeyen, konu dışı bir disiplin haline ne(ler) getirmiştir? Bu makalede küresel şehirlerin yerleşim kültürü hakkında genel bir yorum yapma niyetim olmasa da yerleşim modernizminin küresel tarihini eleştirel bir gözle -yeniden- değerlendirmeyi denemek isterim; bu onun sadece bağlandığı özelemleri değil, istenmeyen sonuçlarını da açığa çıkaracaktır. Burada, kendimi Türkiye'deki modern yapılaşma kültürü için kararların alındığı Erken Cumhuriyet Dönemi ile sınırlandıracağım.

Geçmişteki kültürler-arası ilişkilerin, modernizmin var olan tanımlarını yeniden düşünmek için bizi cesaretlendirdiği küreselleşmiş bir dünyada, iç içe geçmiş tarihsel süreçlerin ortaya koyduğu gerilimleri ve potansiyelleri etkin şekilde analiz edecek kuramlar geliştirmeye her zamankinden daha fazla ihtiyaç var. Daha ge-

niş çalışmamda, böylesi bir amaç için bir çeviri kuramı öneriyorum ve Almanya ve Türkiye'deki konut kültürünü dönüşüme uğratan etkileşimlerin tarihi üzerine odaklanıyorum. Dil üzerinden yapılan çeviriyi bir metafor kavram olarak sunsam da, bu çeviri kuramını görsel sanatlar ve mimari üzerinden araştırmaktayım. İnsanların, fikirlerin, teknolojinin, enformasyonun ve imgelerin bir veya birden fazla ülkeden diğerine taşınmasıyla gerçekleşen değişim sürecini çeviri olarak adlandırıyorum. Bir ülke ya da bir insan bu sayede kendini o ana kadar yabancı olana açar, yerel normları ile öteki arasında müzakereler yaparken, kendi politik kurumlarında değişimler meydana getirir ve kültürel formlarını zenginleştirir. Çeviri kuramını, aşırı benzeştirici olanla uç noktada yabancılaştırıcı olan arasında yer alan örnekleri inceleyecek ve herhangi bir zaman ve yerde, "öteki" olana, yabancı olana ait değişik deneyimleri değerlendiren terimleri tanımlayacak bir çalışma alanı olarak öneriyorum. Tarihsel açıdan, çeviri uygulamaları gücün coğrafi dağılımından yalıtılmamıştır ve belirtmeliyim ki, burada eşitler arasında tarafsız bir etkileşimden söz etmek oldukça zordur; bu yüzden çevirinin hem özgülleştirici hem de sömürgeleştirici etkilerini değerlendirmekteyim. Çeviriyi, işte bu yüzden, jeopolitik gerilimlerin ortaya çıktığı, uzlaştırıldığı veya karşı karşıya getirildiği, kozmopolit değerlerin desteklendiği ya da engellendiği, kültürler-arası etkileşimlerin gerilimli temas bölgesi olarak tanımlıyorum. Metnin altında yatan argüman şudur: kültürel etkileşimler, melez eserler veya çok uluslu popülasyonlar, fiziksel ve kültürel sınırların ötesine geçen, sürekli gelişen ve çok miktardaki çeviriler sayesinde modern zamanın olağan özellikleri olsalar da politik olarak tarafsız değildirler ve kozmopolit değerlere yönelmedikçe kendi potansiyellerini mutlak bir şekilde gerçekleştirmezler (Akcan, 2012).

Örneğin, konut kültüründe Alman-Türk etkileşimi mimari çeviri için açıklayıcı bir kanıttır. Türkiye Cumhuriyeti 1923 yılında kurulduktan sonra inkılapçı Kemalist yönetim birçok Almanca konuşan uzmanı modern şehirlerin, binaların ve mimarlık okullarının kurulmasında yardımcı olmaları amacı ile davet etmiştir. 1933'te Nazi rejiminin iktidara gelmesinden sonra bu durum daha da ivme kazanmıştır, birçok Alman mimar ve planlamacı sürgün olduktan sonra Türkiye'de yaşamışlardır. Kültürler-arası etkileşimler, bu göçmenler, ziyaretçiler, yerli mimarlar ve uluslararası öğrenciler sayesinde hareketlenmiş, Türkiye'deki yerleşim politikalarını ve konut kültürünü belirgin bir şekilde değişime uğratmışlardır. Çeviri öteki yönde de işlemiş, Almanca konuşan uzmanların Türkiye'den ayrıldıktan sonraki profesyonel uygulamalarını etkilemiştir.

Ankara, 1927

Berlin doğumlu mimar Herman Jansen, Ankara için hazırladığı nazım planında (1929-1939) Türkiye'nin yeni konut alanları için önerisini "modern şehir planlamasının bir hedefi tek aile evleridir" ifadesi ile açıkça belirtmiştir (Jansen, 1936, 10). İşçi sınıfına mensup aileler dışında, ki bunlar küçük bir yerleşim bloğunu paylaşabiliirdiler, nüfusun tamamı özel bahçeye sahip olan özel evlerinde yaşaya-

bilirdi ve bu evlerden hiçbiri toplamda 3 kattan fazla olmamalıydı.⁴ 1927 yılında düzenlenen uluslararası yarışmada Jansen'in projesini en yakın rakibinden ayıran şey Türkiye devletinin yeni başkentini inşa etmek için getirdiği bu bahçeşehir modeliydi.

İngiltere, 1902

Bahçeşehir teorisi, ilk kez 1902 yılında İngiltere'de Ebenezer Howard tarafından yayınlanmıştır ve *Garden City, Gartenstadt, Cité Jardin, Ciudad (Çudad) Jardin* gibi isimlerle birçok değişik bölgede belirerek 20. yüzyılın en yüksek tirajlı modellerinden biri olmuştur. Ancak her bir çeviri kitabın içeriğine kıyasla önemli ölçüde değişime uğramıştır.

Bahçeşehir (bahçeli evler şehri) ideali, hem sanayileşme hem de kır-kent diyalektiği üzerine değerlendirmeler yapan İngiliz entelektüel tarihi bağlamı kapsamında ortaya çıkmıştır (Williams, 1975). Howard, insanları kendine çeken “iki kutup/çekim alanı” olarak ele aldığı kır ve kent arasındaki ikilemi ayrıntılı bir şekilde incelemiştir: kente karşıt olarak kır, insanların daha mutlu olduğu geçmişi ve doğal ve otantik olan ilk çekim alanını sembolize eder; kent ise, önceleri huzursuzluğun kaynağı olarak algılanmış ancak daha sonra geleceğe dair umutları, özgürleşmeyi, ilerlemeyi ve modernizasyonu temsil etmiştir. Howard'a göre, kırsal kesimdeki sosyal hayatın çöküşü ve büyük kentlerdeki hayatın sağlıklı yaşama koşulları yüzünden bu her iki çekim alanı da Endüstri Çağı'nda çürümeye başlamıştı. Önerdiği şey, bu her ikisinin çekici yanlarını birleştiren üçüncü bir çekim alanından başka bir şey değildi ve bunu “kentlin ve kırsal evliliği olarak” adlandırdı. Bahçeşehir, planlanmış, kendine yeten, uygun fiyatlı, boş arazilere yoktan inşa edilerek kent sakinlerinin doğa ile ilişkisini yeniden kuracak bir yerleşim yeri olacaktır.

Almanya 1902-1917

Almanya'daki çevirisinde bahçeşehir büyük ölçüde değişikliklere uğramıştır. Bir bakımdan, buradaki acil sorunların çözümüne uygunluğu sebebiyle, kuram çabukça kabul gördü. Mesela gittikçe kalabalıklaşan kiralık barakalar -*Mietskassernen*- Endüstri Çağı'nda doğa ile kopuk olduğu düşünülen hayatın, metropol insanının sağlıklı yaşam koşullarının ve şehirlerin kontrol dışı gelişmesinin sorumlusu olarak görülüyordu. Howard'ın fikirleri hayat-reform hareketi, “doğaya dönüş” sloganı ve fabrika şehirler de dâhil olmak üzere var olan tartışmalara kolayca uyarlandı. Alman Bahçeşehirleri Derneği programı hiç vakit kaybetmeden 1902 yılında hazırlanmış, bahçeşehirleri *iç kolonileşmeyi ve merkezsizleştirmeyi*⁵ seferber eden bir yerleşim olarak yeniden tanımlamıştır - bu iki terim İngilizlere oldukça yabancıdır ancak Almanlar tarafından teorinin kabulü öncesinde de sıkça kullanılmaktaydı.⁶ *Merkezsizleştirme* kavramı, ulusun endüstriyel ve kültürel faaliyetlerini Paris ve Londra'da olduğu gibi birkaç büyük şehirde yoğunlaştırmak yerine, bunların ülkenin farklı bölgelerine yayılması gerektiğini ifade etmek için kullanılmaktaydı. *İç kolonileşme* ise kendine yetebilmeyi anlayış haline ge-

tirmeyi ima ediyordu ve kendi maddi kaynaklarını birleştirmek üzere işçilerin iş birliği için seferber edilmesini destekliyordu.⁷ Bir bakımdan bahçeşehir fikrinin Almanya'ya çevirisi, benzeştirici çevirinin bir örneğiydi. Alman uzmanlar bu model kendi yerel kelime hazneleri ile asimile ederek kavramlaştırmışlardır.⁸

Gartenstadt sık kullanılan bir terim olmasına rağmen, az sayıda bahçeşehir ekonomik olarak Howard'ın modeline uygun şekilde işliyordu, şöyle ki bunlar daha büyük metropollerden bağımsız olan ve kendine yetebilen küçük kentler değildiler. Bahçeşehir terimi ile ilgili örneklerin çeşitliliği kavramsal ayrımlar içinde terimin ilaveten zenginleştirilmesini sağladı. Dresden'de bulunan Hellerau bir *Gartenstadt* (bahçeşehir) olarak adlandırılırken, Essen (Georg Mertzenhof) yakınlarındaki Margarethenhöhe *Gartensiedlung* (bahçe yerleşkesi-yerleşimi) olarak ve Bruno Taut'a ait Berlin yakınlarında bulunan Falkenberg *Gartenvorstadt* (bahçe banliyösü) olarak anılmıştır.⁹

Alman Bahçeşehirleri Derneği'nin programı 1907'de ortaya çıkan bu kavram çokluğunu barındıracak şekilde yeniden düzenlenmiştir. Neticede bahçeşehir terimi, hem yeni yapılandırılan şehri -ilk fikirde formüle edilen anlamı- hem de mevcut şehrin genişletilmiş sınırları içinde yer alan kolektif konut yerleşimlerini -çeviri sürecinde meydana gelen dönüştürülmüş bir anlamı- ifade etmeye başlamıştır.

Ankara, 1927-1939

Ankara için tasarladığı imar planı ve kooperatif mahallesinden bahsederken, Hermann Jansen'in ikisi için de bahçeşehir kelimesini kullanması, kavramın Almanya'daki işte bu çift anlamlılığından kaynaklanıyordu. Sözü geçen bir dergi olan *Der Baumeister* (1904-1930)'de editör olan ve Berlin nazım planı yarışmasında birincilikle ödüllendirilen Hermann Jansen, 1898 yılında Aachen'de mimarlık bölümünü bitirdikten sonra taşındığı Berlin'in kentsel yüzünün oluşmasında önemli bir figürdür. Mimar ve kültür eleştirmeni olan Jansen'in kariyerinde göze çarpan şey, şehirleri uyumlu bir bütün olarak tasarlamadaki ısrarıdır. Gelişigüzel büyüyen, düzensiz gelişen, modern kaotik metropol, mimarın yaratıcı ve örgütlü dokunuşu ile kurtarılacaktı. Ya da böyle bir çevreyi yaratmak için, çıplak toprak üzerine en baştan kurulan yeni şehirlerden daha elverişli ne olabilirdi? Jansen'in Ankara planını açıklarken kullandığı bir cümleye göz atarsak:

“Bir başkentte doğaya yakınlık en önemli ideal iken, bu durum şehir sakinlerini büyük şehirlerin faydalarından mahrum etmemelidir. Ancak bu şekilde ideal ve çağdaş bir şehir düzenlemesine ulaşılabılır.” (Jansen, 1937, 46)

Demek ki Jansen, Ankara için yaptığı nazım planı modern hayatın başlıca iki gerekliliğine değinerek savundu: doğaya yakınlık ve kentsel hayatın faydaları; diğer bir deyişle hem kır hem de kent. Burada bahsedilen Jansen'in Ankara'sı Howard'ın kitabındaki üçüncü çekim alanından başka bir şey değildi; kentsel ve kırsalı birleştiren bahçeşehirin ta kendisiydi.

Savaş öncesi bahçeşehir ideallerini modern yaşamın başlıca prensipleri olarak takip eden Jansen doğa ile yakın ilişkilerin, çok seyrek bir nüfus yoğunluğunun (116 kişi/hektar -Howard 75 kişi/hektar öngörüordu-) (Tankut, 1990, 57), doğru şekilde güneşe yönlendirilmiş binalar ve yeterli ışıkla aydınlatılmış mahallelerin, temiz hava ve yeşil alanların savunucusu olmuştur. Yeşil alanların, şehrin farklı işlevli bölgelerini birbirinden ayırma görevi üstlenmesini öngörmüştür. Bu hiçbir zaman doldurulmayacak olan “serbest” alanlar, ona göre modern şehirleri, İstanbul da dâhil olmak üzere eski yoğunlaştırılmış kent morfolojisinden ayıran bir gereklilikti (Jansen, 1937, 32-42). Hatta Jansen merkezde oluşan yoğunlaşmayı dördüncü katları ve bazı blokları yıkararak azaltmayı bile önermiştir. Böylece yeni şehir merkezi yoğunluğu azalarak ferahlayacak ve şehir dış kenarlarına doğru alçak katlı ve bahçeli evlere yayılacaktı. Jansen Türkiye için hazırladığı diğer nazım planlarında da benzer arazi yerleşim kararları almış ve düşük yoğunluklu az katlı binalar öngörmüş, dolayısıyla seyrek bir şekilde yayılan bir kentleşmeyi, farklı iklimleri, etnik, dini koşulları ya da yaşam alışkanlıklarını göz önünde bulundurmadan, Türkiye'nin tamamı için uygun bulmuştur.

Jansen dört tane sınıf-temelli yerleşim alanı ve bu türe uygun bina tipleri üzerinde ayrıntılı tanımlar yaparak tüm Türkiye nüfusu için yeni bir yaşam standardı düzenleyebilmeyi ummuştur. En kapsamlı çalışması olan Ankara özelinde bu tiplere bakacak olursak ilki Ankara Kalesi içinde yer alan ve yaygın şekilde “eski Türk evi” olarak anılan geleneksel binalardı. Jansen kaleyi sembolik ve geometrik bir merkez olarak kabul ettiyse ve şehir silüetine yaptığı katkısı göz önünde bulundurdysa da bu evler için herhangi bir rehabilitasyon planı sunmaktan kaçınmıştır. Kale, sanki üzerine cam bir kubbe ile örtülmüş olarak düşünülmeliydi; böylece yeni mahalle yerleşimleri eskiyle belirgin bir tezat oluşturacak şekilde gelişmeliydi. Bu şekilde “eski Türk evlerini” Sittevari bir koruma ideali ile pitoresk bir harabe olarak bırakma kararının ciddi sonuçları olmuş, eski ve yeni yerleşim arasında keskin ayrımlara yol açmıştır. Ankara Kalesi, tek başına, izole edilmiş bir saçak ilçe olarak kalmış, mahallenin az gelirli sakinleri böylece yaşamayı sürdürürken, yeni yerleşenlerin hayatı yeni yapılan şehrin geniş kamu parklarında, özel bahçelerinde ve geniş caddelerinde başlamıştır. Jansen Ankara'yı ekonomik sınıflara bölerken, güneydeki tepeleri, yeni seçkin kesim ve devlet adamları için ayırmış, buraya kurulan evlere Almanca bir kelime olan *Landhaus* adını vermiştir. Üçüncü bir konut tipi olarak, üst orta sınıf aileler için birbirinden bağımsız duran ya da sıra evler modelini uygun görmüştür; *Gartenstadt* terimini kullanarak açıkladığı bu evler bahçeşehir ilkelerine göre inşa edilmiş kooperatif konutları olacaktır. Seçkinlerin yerleşim bölgelerinden çok uzakta ise işçi yerleşim mahallelerini öngören Jansen, bunları da *Arbeitsviertel* olarak adlandırmıştır; bunlar, ekonomik yapı malzemeleri ile inşa edilmiş tek katlı sıra evler olacaktır.

Bu yerleşim alanlarını düzenlerken Jansen'in duraksadığı sadece bir kısa an vardı. 1929 tarihli bir elyazmasında Almanya ve Türkiye arasındaki iklim farklarından bahsederken, Almanlara ait olan “hijyenik şehir planlamadaki bilgilerin tümünün

doğudaki koşullara uygulanabilir” olup olmadığı konusunda “tam olarak emin olamadığımı” itiraf eder (Jansen, 1929, 5). Kendisi, kiralık barakalar (*Mietskasernen*) gibi “kötü Avrupa modellerinden”, doğru olan şehir planlama ilkelerinin uygulanması yolu ile öncelikli olarak sakınılması gerektiğini kabul etmektedir; ancak, standartların çevrimi konusunda endişeleri vardır. Bir alternatif arayan Jansen kendine şunu sorar: “Yaşam alanlarının yöneldiği avlu etrafında kurulmuş eski doğu evlerine geri dönmeli mi diye düşünüyor insan” (Jansen, 1929, 5). Bununla beraber erken dönemlerde hissettiği bu kararsızlık tasarladığı güncel evlere pek sızmamıştır (tek istisna işçi mahalleleri için hazırladığı ancak uygulanmayan bir eskiz olmuştur).

Almanya’dan mimar davet eden Kemalist rejim, Türkiye’deki nüfusun yaşaması için yeni konut alanlarının tipolojisini belirleyerek, modernizasyon ve Batılılaşma programını kişilerin özel hayatına kadar genişletmiştir. O ana kadar Türk şehirlerinde konut stoğunu “eski Türk evleri” ve Osmanlı modernleşme hareketi ile 19. yüzyıl boyunca ortaya çıkan (özellikle İstanbul’daki) apartmanlar oluşturuyordu; ki bu apartmanlar Jansen tarafından aşağılanarak *Mietskasernen* (kiralık baraka) olarak değerlendiriliyordu. Jansen’in nazım planı ile birlikte, Türk devleti, nüfusun yaşama alışkanlıklarını kurumsallaştırmış bir girişim ile değiştirmeyi amaçlamış ve Avrupa modellerini tebdil etmiştir.

Jansen’in Ankara için öngördüğü yerleşim tipleri, küçük dönüştürücü düzenlemeler ile oluşan bir çeviriye örnek teşkil eder. Bütün bu yerleşim tipleri Almanca düşünülmüştür. Şöyle ki, *Landhaus, Reihenhause, Doppelhaus, Siedlung, Zeilenbau, Einzelhaus, Mietskasernen* o dönemde Almanya’da yaygın olarak kullanılan, ancak Türkiye’de yeni terimlerin yaratılmasını ya da mevcut kavramların dönüştürülmesini gerektiren kavramlardı. Yine de bunlar onun çevirideki başarısızlığı olarak ele alınmamalıdır veya “Batı’ya ait” yerleşim tiplerinin “Doğu” bağlamına çevrilemezliğini ifade etmemelidir. Doğrusu, Ankara planı yabancılaştırıcı çeviri olarak adlandırılacak bir olguya güçlü bir örnektir. Bu çeviride “okuyucu” kasıtlı olarak “yazara” doğru çekilmektedir, yerel olan yabancı olana doğru yönelmiştir, tersi yönde değil. Bu kasıtlı yabancılaştırma eylemi sadece Jansen’e ait değildi. Yeni Ankara’nın evleri hakkında bastırılmış muhalefetler ve tereddütler, ortaya konulan alternatifler vardı, ancak Ankara’daki bürokratlara göre, yeni şehre ait olan bu yabancı yerleşim tipleri yeni bir hayat için umutları da beraberinde getiriyordu. Bu yeni hayat, bir ulusu çeviri yoluyla bir yabancı yerleşim kültürüne açarak başarılabilecekti; ya gönüllü olarak, aksi takdirde zor kullanılarak.

Ankara, 1934-1939

Jansen tasarladığı bahçeşehirin mimari kimliği üzerinde de çalışmıştır. Çankaya tepesindeki seçkin konutlara ek olarak, şehrin çok sayıda bahçeşehir yerleşimlerinin toplamı ile oluşacağını öngörmüştür. Daha önce de belirttiğim gibi bahçeşehir teorisi hem yeni kurulmakta olan şehirleri hem de var olan şehrin içine ve dışına

planlanmış kolektif yerleşim mahallerini içerecek biçimde dönüşmüştür. Şimdi de bahçeşehir (*Gartenstadt*) teriminin içerdiği ikinci anlamı örneklendireceğim.

1930'ların ortalarında profesyonel ve popüler Türk neşriyatları toplu konutların etkin olarak tanıtımını üstlenmiştir. 1934 yılında didaktik roman yazarı Yakup Kadri tarafından yazılan *Ankara* romanı, yeni Türk kadını olan Selma'nın hayat öyküsünü anlatır; kurgu boyunca Selma'nın üç kocası ve üç farklı evi, sırasıyla Ankara'nın üç farklı yüzünü yansıtmaktadır. İlk bölümde Selma İstanbul'dan Ankara'ya büyük umutlarla gelir. Eski Kale içindeki geleneksel evlerdeki kötü, "geri kalmış", mahrum yaşam koşulları ile yüzleşince de hemen hayal kırıklığına uğrar.

"Genç kadın dehşetten donakaldı. Bu odayı ve bu evi barınılır bir hale getirmek için bu küçücük deliklerin her birini ayrı ayrı temizlemek lazım gelecekti [...] Ev sahipleriyle ortaklaşa kullandıkları bu avlu, aynı zamanda her iki evin bütün pis işlerinin görüldüğü yerdirdi. Genç kadın, eve ilk girdiği anda, buradan ne kadar tiksinererek geçtiğini hatırladı. Gene aynı hal. Bulaşık sularıyla yağlanmış bir oluk, sokak kapısının altından dışarıya uzanıyor. Onun biraz ötesinde tahtadan bir nöbetçi kulübesini andıran abdesthanenin kötü kokusu dağılıyor ve ipte sıra sıra çocuk bezleri sarkıyordu. İşte bunların altında bir adam, bir kadını dövüyordu." (Karaosmanoğlu, 1972, 11)

Selma'nın ilk kocası çok kısa süre içinde Ankara'daki bu yaşam koşullarından usanarak İstanbul'a döner. Her şeye rağmen kendisi burada kalır. Evi devrimden sonra geride bırakılmak istenen her şeyi temsil etmesine rağmen, Ankara'da "ayakları yere basan, saf ve samimi" bir hayatı, "İstanbul'un züppeliğine" tercih etmektedir (Karaosmanoğlu, 1972, 38- 48).

Selma, romanın ikinci bölümünde Alman mühendis ve profesörlerle çalışan, modern ve moda uyumlu giyinen karısı ile Cumhuriyet balolarında boy gösteren, Batılılaşmış, emekli bir komutan ile evlenir; ki adam bu balolarda yabancı kadınlarla flört ve dans etmektedir; daha da önemlisi, bu adam Ankara'daki ilk "küçük ev"de yaşamaktadır. Selma'nın geleneksel olan ilk evine taban tabana zıt olan bu Avrupalılaştırılmış konut köşe pencerelerine, gizli elektrik aksamına ve kocası tarafından Berlin ve Paris'ten getirilen eşyalarla gururla dekore edilen odalara sahiptir (Karaosmanoğlu, 1972, 102).

Romanın ilk bölümü, yazarın zihninde Türkiye Cumhuriyeti devrimcileri ve destekçilerinin sona erdirmeye kararlı olduğu Osmanlı Dönemi'ni temsil ederken, ikinci bölüm Batılılaşmanın yozlaşmış yüzüne eleştiri getirmeyi amaçlar. Yazar alaycı bir tavırla Batılılaşmış seçkinlerin Ankara küçük evlerindeki gösterişli hayatını tasvir ederken dıştan bakılınca sade ve süssüz, ancak içinin zevksizce dekore edildiğini anlatır. Steril ve yüksek teknolojili modern banyoların yaşayanları nasıl yabancılaştırdığı ile dalga geçer (Karaosmanoğlu, 1972, 100-102). Yarattığı gözde karakterlerin birinin ağzından bu modern ve Batılılaşmış evleri yazar "kötü bir tiyatro sahnesinin üstünde görülen şeyler gibi sahte, yapmacıklı, iğreti ve uydurma" (Karaosmanoğlu, 1972, 106) sözleri ile tanımlar. Selma, modern "küçük evine" çok yakışmakta, ancak gerçeklerden bağı kopmuş bu hayat tarzından tat-

min olmamaktadır. Sonunda kocasına “ben bize verdiğiniz “*courtisane*” hürriyetini istemiyorum,” der, (Karaosmanoğlu, 1972, 122) ve “kübik ev”ini terk eder.

Üçüncü bölüm, üçüncü eş, üçüncü ev: Selma şimdi bir kooperatif evinde yaşamaktadır. Yazar romanın üçüncü bölümünü 1934 yılındaki Ankara için ideal gelecek olarak tasvir eder. Bu üçüncü ev birleşik bir mahallede yer almakta, binalar birbirinin güneşini ve manzarasını engellemektedir. Selma ve kocası güneş vuran büyük bir terasta oturmakta, partilere gitmek yerine yeşil alanlara gidip spor yapmaktadır ve kooperatif evlerinde yaşayan komşuları ile beraber yakın köyleri ziyaret ederek kültürel aktiviteleri desteklemektedirler.

Ankara, sadece özel duruma mahsus bir kurgu roman değildir. Hem “eski Türk evlerine” çağdaş teknolojik olanaklara ve zamanın ruhuna entegre olma yetersizliklerinden dolayı, hem de modern ancak izole ve planlanmamış apartmanlara, sağlıklı bir iklim kalitesine sahip olan evlerden kurulu düzenli bir şehir oluşturmadaki başarısızlıklarından dolayı karşı çıkan Kemalistler, kooperatif evleri ile yeni bir ütopya yatırım yapmıştır. 26 Ocak 1935’te Bahçelievler, Türkiye’nin ilk kooperatif konut yerleşimi olarak kurulmuştur (Topçubaşı, 1936). Kooperatif Jansen’i mimar olarak bu işe almıştır.

Berlin 1914-1935

Toplu konut tasarımı Jansen için yeni bir uygulama değildi. 1910 yıllarında Almanya’da¹⁰, Aachen’in çeperlerinde yer alan Streiffeld işçi kolonisi (Jansen ve Muller, 1905, 87-89) gibi belli başlı projelerde çalışmıştı; daha da önemlisi Berlin’in çeperindeki *Siedlung Treptowu* kendi hazırladığı Berlin nazım planı için örnek bir yerleşke olarak tasarlamıştı (bu senaryonun aynısı Ankara’da tekrar edildi) (Jansen 1914; 1914/15, 41-47). Bu projeler ile mimar, anlamlı bir toplum hayatının bahçe-ilintili faaliyetler öngörülerek planlanmış yerleşimlerde elde edilebileceğini savunmuştur: araziye bonkörce yerleştirilmiş, arka tarafında sebze bahçeleri bulunan ikiz ve sıra evler; ev kümeleri arasında ferah geniş alanlar -ki bunlar Jansen için modern vatandaşların sahip olması gereken yeni tür meydanlardı-; bir bütünlük içinde koordine edilmiş eğimli çatılar, pencere ve pervazlar; girişte dikkatlice işlenmiş bir kapı; ve bu motiflerin tekrar edilmesi sayesinde elde edilen bütüncül bir mahalle görüntüsünü hedeflemiştir.

Bu prensipler Jansen’in Berlin-Charlottenburg Teknik Üniversitesi’nde verdiği derslerde de etkili oldu. Zamanın oldukça muhafazakâr bir kurumu olan bu üniversitede Jansen 1920 yılından sonra “kentsel tasarım” (*Städtebau*) profesörü olarak görev yapmış, Heinrich Tessenow ile birlikte büyük şehir yaşamının yok-sunlukları ve kırsal hayatın çekici sadeliği üzerine dersler vermiştir.¹¹ Jansen’in öğrencilerinin projeleri erken dönem Sitteci prensiplere ve komşuluk esasına göre temellenmişti ve özel bahçe içinde seyrek yerleştirilmiş evler öngörüyordu (Karl Schmidt, Otto Hodler, Hans Haase).

Şunu belirtmek önemli: Jansen'in Almanya'daki duruşu çağdaş ilerici gelişmelerin karşısında, onlara antagonist bir konumdaydı. Weimar Dönemi'nde, savaş öncesi bahçeşehir modelleri etkin bir şekilde dönüştürülmüştü. 1934 yılından itibaren, Avrupa'daki mimarlar ve özellikle Jansen'in doğum yeri olan Berlin'de yaşayanlar, metropol yoğunluğunu yaratmadaki yetersizliği gibi sebeplerden dolayı birçok bahçeşehir yerleşiminden hayal kırıklığına uğradılar. Böylece var olan metropol sınırları dâhilinde, daha geniş toplu konut yerleşim modelleri üzerinde çalışmaya başladılar, çok aileli yatay bina blokları ya da daha yüksek katlı apartmanlar tasarladılar. Daha sonra Türkiye'ye göç eden Martin Wagner ve Bruno Taut'un Berlin'de veya Ernst May ve beraberinde çalışanların Frankfurt'ta gerçekleştirdiği konutlar dönemin yeni eğiliminin simgesel örnekleri olmuştur. Bu mimarlar, yeni bir şehre kaçmak yerine doğayı metropol konutlarının içine taşımanın savunuculuğunu yapmışlardır. Jansen'in Türkiye için planları ise savaş öncesi bahçeşehir modellerinin ilkelerini takip ediyordu ve bu yüzden endüstrileşen bir ülkenin geleceğindeki yoğun şehirleşme sürecini öngörmede başarısız oldu.

Ankara, 1935-1938

Bu yanlış hesaplamının sonuçlarını Bahçelievler'in hikâyesi kadar açıkça gösteren başka bir örnek yoktur sanırım. Bahçelievler, tüm ülkenin gelecekteki yerleşimi için örnek alınacak bir model olarak tasarlanmıştır.¹²

Jansen Bahçelievler arazi planının ilk eskizini Ekim 1935'te hazırlamış, tek, çift ve sıra evlerden oluşan düşük yoğunluklu bir mahalle öngörmüştü; bunların hepsi büyük arazi parçalarında paralel olarak konumlandırılacak, geniş arka bahçelere ve daha küçük ön bahçelere sahip olacaktı. Kooperatif, en baştan kendi gereksinimlerini detaylı olarak sıralamasına rağmen, Jansen projenin orijinalini değiştirmek zorunda kaldı. Arazi planı ilki Jansen ikincisi ise yerli mimar tarafından iki aşamada değiştirildi.¹³ Yerli iştirakçiler hep, Jansen'in Türk bürokratları için uygun gördüğünden daha az yoğunluklu, daha lüks ve daha Batılı olandan yanaydı. Kooperatifin üyeleri tenis kortları, yüzme havuzları ve bir gazino isteğinde bulunuyordu; ev içlerinde çok amaçlı kullanılan odalar ve sabit divanlar yerine, Avrupa standartlarına uygun bir bölümlenme, birbirinden ayrılmış ve Avrupa tarzı eşyalarla dekore edilmiş odalar talep ediyorlardı. Aileler geniş ve açık balkonları, terasları ve sundurmaları kapalı avlulara tercih ediyorlardı. Sofanın ortasında yanan soba için romantik bir özlem yoktu. Ayrıca, bir garaj, hizmetçi için bir oda ve çamaşır makinesi için her evde ayrı bir bölüm talep ettiler (Alman modelindeki gibi ortak bir çamaşırhane değil). Bu isteklerden birçoğu, orta ve çalışan kesim için Avrupa'da tasarlanan kooperatif konutları için olağan olmayan taleplerdi.

Jansen, Ocak 1936'da tüm mimari projeleri üç temel konut tipi için sınıflandırarak sundu: İkiz ev (B tipi), sıra ev (C tipi) ve müstakil ev (A tipi). Bunların hepsi de Almanya örneğinde uyguladığı bahçeşehir yerleşim prensipleri ve kategorileri ile planlanmıştı: bütünleştirilmiş çevre anlayışı içinde, sakin, işlevsel, randımanlı, özel bir bahçeye sahip olan evler.

Jansen ayrıca, yerel bir kimlik kazandıracağına inandığı farklı bir estetik ifade yaratmak da istiyordu. Bu amaçla Türkiye'ye ait yöresel olarak algıladığı öğeleri tasarımına entegre etmeye çalıştı. Süreklilik taşıyan bir sokak cephesi ve mimari bütünlük elde etmek için tek ailelik evleri kat yüksekliğinde bir bahçe duvarı ile birbirine bağladı. Bu aynı zamanda kendisine, her eve özel bir avlu (*Gartenhof*) yerleştirme imkânı da veriyordu; onun gözünde geleneksel Türk evlerindeki özel avluları anımsatan bir dış alandı bu. Jansen'in benzeştirici çeviri için ikinci girişimi ise sokağa bakan çıkmalardı. Ayrıca ikiz evlere (B tipi) geleneksel dış sofayı anımsatan bir alan da ilave etti. Diğer bir deyişle, Jansen projenin genelinde Avrupa'daki arazi planlama ilkelerini ve yerleşim tiplerini temel almasına rağmen, bu modeli küçük, neredeyse dekoratif ekler yaparak evcilleştirmeye çalışmıştı.

Jansen'in benzeştirici çeviri çabaları yerel müşteriler arasında pek de coşku ile karşılanmadı. Tam tersine, altı sayfalık bir mektupta Kooperatif şunları yazıyordu:

“Sayın Profesör, ...

a Biz geleneksel tarzda Türk evleri inşa etmek değil, sadece modern evler inşa etmek istiyoruz... Biz cephenin, günümüz yapı malzemeleriyle yapılan güncel/modern (*neuzeilichen*) bir cephe olması taraftarıyız.

b Sizden ricamız, yerleşim alanındaki evlere daha az kırsal bir görüntü, daha fazla metropol karakteri vermenizdir.

c Bu sebeple, Şarki çıkmalar (*Erker*) ve küçük pencereler yerine büyük ve geniş açıklıklar ve kullanıma uygun teras ve balkonlara sahip olmak istiyoruz.” (Jansen, 1936, 2)

Gelenekçi olmakla suçlanan Jansen, derhal Kooperatiften yöneltilen eleştirilere bir mektup yazarak cevap vermiştir.

“Modern inşa tarzı (*Baustil*), konutların nerede yapıldığına, örneğin Almanya, İtalya ya da Türkiye'deki konumuna duyarsız değildir, iklimsel şartlar ve halkın hayat tarzı ne kadar farklı ise, düzenleme de o kadar farklı olacaktır. Almanya ve diğer ülkelerde on yıl önce rağbet gören, bugün Türkiye'deki çoğu binanın takip ettiği beynelmilel stil (*Allerweltstil*), Almanya'da şu anda olduğu gibi Türkiye'de de on yıl içinde kaybolacaktır. [...] Örneğin çıkma, odanın içine mümkün olduğunca ışık ve hava almak ve tüm kenarlardan güzel bir manzara görmek için yerleştirilmiştir. Ayrıca, her evde tekrarlanan bir motif olarak, tüm Siedlung'da bütünleşmiş bir karakter ve hoş bir etki yaratmaktadır.” (Jansen, 1936, 2)

Bu mektuplaşma çevirinin temas alanında aktif olan birçok gerilimi ortaya çıkarılmaktadır. Öncelikle, ilk mektup Kooperatifin Ankara için nasıl fütürist bir imge aradığını, “metropoliten” karakterde bir yerleşim arzusunu açıkça ortaya koymaktadır; bir banliyö veya kır görüntüsü istenmemektedir. Buna rağmen tüm üyeler az yoğunluklu bir nüfus ile paylaşabilecekleri özel evler ve özel bahçeler talep etmektedir, kendilerini temsil edecek simgenin metropol olmasını arzulamakta olsalar da. Diğer bir deyişle, kalabalıklık hali ve metropol arasında bir bağlantı görmemektedirler.

İkinci husus ise yabancı mimar ile yerel kullanıcıların çevirinin derecesi pazarlığında üstlendiği karşıt rolleridir. Genelde yerel halkın nakledilen nesnelere evcilleştirmeye çalışacağı varsayılır. Bahçelievler örneği buna zıt bir örnektir. Burada, bazı yerel unsurları asimile ederek kendi Alman tarzı yerleşim modellerine katan ve daha benzeştirici çeviriyi savunan taraf yabancı mimardır. Jansen, halkı “halktan” daha doğru temsil ettiğini iddia etmiştir. Kooperatifin üyeleri için ise, Bahçelievler bu tip “geleneksel Türk yaşam tarzını” tamamen sona erdirmeliydi. Onlar için, Avrupalı evlerde yaşamak bir çeşit sosyal statü demekti. Oturdıkları modern evler, kendilerini “eski Türk evlerinde” yaşayan “halktan” üstün görmelerini sağlayacak bir kanıt olacaktı adeta.

Son olarak, Jansen Almanya’da Nazi Dönemi’ndeki güncel gelişmeleri kendi mimari yaklaşımına dayanak olarak göstermiştir. “Uluslararası Stil” Almanya’da ortadan kalkmaktaydı ve Türkiye de mimarın öngördüğü şekilde böyle yapmalıydı. Bu cümleden, Jansen’in sadece dönemin Alman Nazi kültür politikasını desteklediğini değil, doğrusal tarih varsayımını da anlıyoruz. Bu mantığı yürütenlere bakılırsa, Avrupa’da ne olduysa, er ya da geç dünyanın diğer yerlerinde de olacaktı. Bu öncül, “Batılı olmayanın” Batı’nın geç kalmış taklidinden başka bir şey olamayacağı iddiasına dayanıyordu.

Projenin son hali, sonrasında yapılan bir dizi müzakere sonucunda ortaya çıkmıştır; ki bu detayları sürenin kısıtlı olması nedeni ile atlıyorum.¹⁴ Kooperatif Jansen’e tasarımın geri kalanı üzerinde bir yerel ofisle çalışmak istediklerini belirtti, çünkü süre kısıtlıydı ve coğrafi uzaklık yerinde kararlar almayı imkansızlaştırıyordu. İki yıl sonra, Kooperatif Jansen’e değiştirilmiş planları gönderdiğinde, mimar yapılan değişiklikler karşısında hayal kırıklığına uğramıştı. Kooperatifin daha fazla üyesinin istekleri gerekenler listesine eklendikçe bazı konut tipleri değişmiş, bazıları tamamen ortadan kaldırılmış, bazı yeni konut tipleri ortaya çıkmıştı.

İki yıl boyunca Kooperatifteki yerli mimarların Jansen’in planlarını yeniden çizdiğini bir düşünün (araştırmam sonucunda daha önceden varlığı bile bilinmeyen bu mimarların önemi keşfedilmiş, ancak isimlerine ulaşamamıştır), onun özgün çizimlerinin üstüne kendi eskiz kâğıtlarını koyduklarını ya da boş kâğıttan başladıklarını, bir duvarı sağa, ötekini sola çeke çeke mimarın planlarını dönüştürdüklerini, bazı mekânları iptal edip diğerlerini eklediklerini, gizli gizli pencere boyutlarını büyüttüklerini, yeni balkonlar eklediklerini ve avluları iptal ettiklerini ve hatta yeni konut tipleri icat ettiklerini. İşte bu süreç kültürler-arası çeviriden başkası değildi.

Bu çevirilerin hiçbiri geleneksel yaşam biçimlerinin lehinde olmadı. Alınan birçok karar, Jansen’in bağdaştırmaya çalıştığı yerel mimari öğeleri ortadan kaldırdı. Yerel mimarlar özgün projeyi evcilleştirmeye değil, Avrupa yanlısı müşterilerin isteklerine göre daha da Batılaştırmaya çalışıyorlardı. Bahçelievler yabancılaştırıcı bir çeviriydi, ancak bu sefer çeviri, yabancı bir mimar değil, tercihleri yabancı

mimarın uygun gördüğünden bile daha “yabancı” olan yerel mimarlar tarafından yapılıyordu.

Bütün bunlara rağmen her iki taraf için de az nüfus yoğunluğu asla bir sorun teşkil etmiyordu. Sorguladığım şey yabancılaştırıcı çeviri değil, aksine, yabancılaştırıcı çeviriler bir yere yeni can veren az sayıdaki dokunuşlardan biridir. Bir ulus/bir grup insan, ulusal üstünlük iddiaları ile kendini tüketmek yerine, bu tip çeviriler sayesinde o ana kadar kendine yabancı olana kendini açar, zenginleşir. Daha ziyade, ortak bir karar ile düşük yoğunlukta, özel evler ve özel bahçelerden oluşan mahallelerin “ideal ev” olarak kurgulanması üzerine bazı tereddütlerimi sunacağım.

Ankara, 2007

Bugün Bahçelievler’in orijinal yapılarından hemen hemen hiçbiri ayakta kalamamıştır. İlhan Tekeli ve Selim İlkin mahallenin tamamlandıktan sonraki dönüşümünü ve ardından ortadan kalkışını belgelemişlerdir. Her bir üye evlerine bir ya da iki oda ekleyebilmek için Belediyeye müracaat ettikçe, daha önemlisi 1957 yılında nazım planda yükseklik limiti 5 kata çıkarılınca evler ve bahçeler yerine apartman binaları yapıldıkça bahçeşehir yerleşimi yok olmuştur. Mahalledeki nüfus yoğunluğu 1938-1960 (Tekeli ve İlkin, 1984, 106-111) yılları arasında yaklaşık 16 kat artmıştır. Yapımının üzerinden otuz yıl geçmeden özgün Bahçelievler Mahallesi buharlaşıp nakit paraya dönüşmüştür. Türkiye’deki tarih yazımı, Bahçelievler’in ve benzer kooperatif mahallelerinin yıkılmasını, sonraki dönemlerin korumaya yetkin örgütlenme ve siyasi disiplinden yoksun olmaları ile açıklamıştır. Bu geçerli bir açıklama olsa da özgün modelin gelişen ve hızla kentleşen bir ülke başkentindeki modern hayatın hızlı akışına yetişebilme olasılığını da sorgulamak gerekiyor. Bahçelievler’in yok oluşu belki de alçak yoğunluklu bahçeşehir konut modelinin hızla modernleşen ülkelerin metropolleri için pek de uygun olmadığını kanıtlıyor. Birçok çağdaş uzmanın (Burhan Arif, Martin Wagner, Zeki Sayar gibi)¹⁵ Ankara’daki düşük nüfus yoğunluğu konusundaki uyarılarına rağmen ve hatta savaş öncesi bahçeşehir standartlarının eksiklikleri zaten uluslararası bir kabul görmüş olmasına rağmen Bahçelievler üzerine söz söyleyenler savaş öncesi bahçeşehir modellerini teşvik etmeye devam ettiler. Metropol koşullarını sağlıklı, kalabalık ve sinir bozucu olduğu için suçladıktan sonra, yeşil alanların entegre edildiği alternatif ve daha yetkin metropol yerleşim modellerine yönelmek yerine doğaya geri dönüşün yollarını aradılar. Nihayetinde Bahçelievler (ve Ankara bir bütün olarak) daha da yoğunlaştı ve mülk sahiplerinin iyi örgütlenmemiş ve başına buyruk girişimleri projenin sonunu getirdi. Buna ek olarak, kişisel girişimler sonucunda orijinal evler yıkıldı ve yerine yüksek apartmanlar inşa edildi ki bunların arazi boyutları düşük katlı bireysel konutlara göre hesaplanmış olduğu için yeni çok katlı binalar için hiç de uygun değildi. Bahçelievler’in ortadan kaldırılması için iyi bir mazeret elbet yoktur ancak sorulması gereken hala bir soru vardır: Eğer düşük nüfus yoğunluklu bahçeşehir modeli gelecek için sürekli

bir model olarak alınsaydı ne olacaktı? Bugün (2007) Ankara 4.5 milyon nüfuslu bir şehirdir. Bu koşullar altında sonuç ya şehrin uçsuz bucaksız yayılması ya da bahçeşehrin yıkımı olacaktı. Ankara’da tarih yıkımı seçmiştir.

Bu bizi Türkiye’deki kent konutları hakkında daha kapsamlı bir soruya doğru götürmelidir. Türkiye’deki modernizasyonun çeşitli aşamalarında sorunları dışlanmış olan geniş bir kesim vardı. Bunun en görülebilir sonucu düşük gelir gruplarının ve 1950 sonrasında kırsal alandan göç ederek yeni şehirleşenlerin oturacağı yerleşim alanlarının yetersizliği idi.¹⁶ Ankara’daki bahçeşehrin bu ‘başarısızlığı’, bizzat bahçeşehir teorisini sorgulamayı, onun geliştirmekte ve şehirleşmekte olan dünya şehirlerini bekleyen ciddi ekonomik ve sosyal sorunlarla başa çıkabilme yeterliliğini mercek altına almayı da motive etmeli.

KAYNAKÇA

_____ 1907, “Die Gartenstadt Hellerau”, *Hohewarte*, 6, 313-328.

_____ 1911, *Die deutsche Gartenstadtbewegung*, Verlag der Deutschen Gartenstadt-Gesellschaft, Berlin.

AKCAN, E. (©2006, 2009) *Çeviride Modern Olan: Şehir ve Konutta Türk-Alman İlişkileri*, YKY, İstanbul.

AKCAN, E. (2012) *Architecture in Translation: Germany, Turkey and the Modern House*, Duke University Press, Durham.

BEHNE, A. (1913) “Die Bedeutung der Farbe in Falkenberg”, *Gartenstadt*, 7/12, 248-250.

BOLLEREY, F., FEHL, G., HARTMANN K. (der) (1990) *Im Grünen wohnen-im Blauen planen*, Hans Christians Verlag, Hamburg.

DAVIS, M. (2006) *Planet of Slums*, Verso, Londra, New York.

GRUBER, M. (1908) “Kolonisation in der Heimat”, *Gartenstadt*, 3.

HORFSFALL, C. (1904) *The Improvement of the Dwellings and Surroundings of the People. The Example of Germany*, Sherratt and Hughes, Manchester.

JANSEN, H. (1914) *Bebauungsplan für Treptow. Siedlung Berlin Treptow*. Verlag von Ernst Wasmuth, Berlin.

JANSEN, H. (1914/15) “Die Unzulänglichkeit neuzeitlicher Platzanlagen”, *Wasmuths Monatshefte für Baukunst*, 41-47.

JANSEN, H. (1929) *Angora*, Manuscript of 11 June 1929, 5, Nachlaß Hermann Jansen, Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, ZR ABK 785, Folder: B6a.

- JANSEN, H. (1936) “Der Generalbebauungsplan von Ankara”, *Manuscript of 17 September 1936*, Nachlaß Hermann Jansen, ZR ABK 785, Folder: B7, Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg.
- JANSEN, H. (1937) *Ankara İmar Planı*, Alaeddin Kırıl Basımevi, İstanbul.
- JANSEN ve MULLER, (1905) “Bebauungsplan der Beamten- und Arbeiterkolonien Streiffeld und Kellersberg bei Aachen”, *Der Städtebau*, 2/7, 87-89.
- JUNGERMANN, W. “Notizen aus den Studiensemestern”, *Nachlass Tessenow*, III. 1.2.5 Kunstbibliothek, Berlin.
- KAMPPFMEYER, B. (1910) “Innenkolonisation und Gartenstadt”, ve “Die innere Kolonisation”, *Gartenstadt*, 4/3.
- KARAOSMANOĞLU, Y. K. (1972) *Ankara*, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- SAYAR, Z. (1946) “Mesken Davası”, *Arkitekt*, 3-4, 49-51; *Arkitekt*, 7-8, 149-150.
- TANKUT, G. (1990) *Bir Başkentın İmarı. Ankara: (1929-1939)*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- TEKELİ, İ., İLKİN, S. (1984) *Bahçelievlerin Öyküsü*, Kent Koop, Ankara.
- TOPÇUBAŞI, A. C. (1936) “Yapı Kooperatifleri ve Ucuz Ev”, *I-II, Karınca*, 4-5, 33, 62-76.
- WILLIAMS, R. (1975) *The Country and the City*, Oxford University Press, New York.
- WOLF-DOHRN, (1909) “Gartenstadt Hellerau”, *Gartenstadt*, 3/1, 5-12.
- WEİß, A. (1913) “Die Garten-Wohnstadt Margaretenhöhe bei Essen”, *Gartenstadt*, 7/10, 204-208.

NOTLAR

1. Bu makaledeki çalışmanın daha kapsamlı bir sunumu ve kaynakçası şu kitapta basılmıştır. Esra Akcan, *Architecture in Translation: Germany, Turkey and the Modern House* (Durham: Duke University Press, 2012).
2. Doç. Dr., Cornell Üniversitesi.
3. Bu önermenin kapsamlı bir tartışması ve gayri resmi çevrelerin dünyadaki farklı biçimlerinin bir dökümü bu makalenin kapsamını açacağı için, terimi tırnak içinde kullanıyorum.
4. Ankara dışında, İzmit, Adana, Ceyhan, Tarsus, Mersin ve Gaziantep için de nazım planlar hazırlamıştır.
5. DGG'nin (Alman Bahçeşehirleri Derneği) ilk programında şöyle yazar: “Bir bahçeşehir,

halkın kolektif mülkü üzerinde pahalı olmayan araziler üzerine planlanmış ve bütünleştirilmiş yerleşimdir ve burada herhangi bir spekülasyon tamamen önlenerek şekilde yapılandırılmıştır. Yeni bir şehir türüdür ve ev reformlarını mümkün kılar... ve arazilerinin büyük bir kısmında da tarıma olanak verir.” (Die deutsche Gartenstadtbewegung, 1911, 7) Ayrıca bkz. Bollerey, Fehl, Hartmann (1990, 102-5).

6. Diğer makaleler de benzerlikleri işaret etmektedir (Kampffmeyer, 1910, 25-30; Gruber, 1908, 17-19).

7. Çağdaş yazarlar, “şehirde kırsal bir hayatı mümkün kılması” ve “herkese özel bahçeler sağlayarak tarıma vurgu yapması” sebebiyle Howard’ın bahçe şehrinin iç kolonileşme fikri ile birçok paralellik içerdiğini tartışmışlardır (Kampffmeyer, 1910, 26).

8. İngiltere Almanya’daki bahçeşehir gelişiminden etkilenmiştir. Örneğin T.C. Horfsfall’ın *The Example of Germany* adlı kitabını 1904 yılında yayınlamış, yerleşim sorunuyla mücadele eden Alman şehirlerini tartışmıştır (Horfsfall, 1904).

9. Detaylı bilgi için bkz.: “Die Gartenstadt Hellerau”, *Hohewarte*, 1907, 6, 313-328; Wolf-Dohrn, “Gartenstadt Hellerau”, *Gartenstadt*, 1909, 3/1, 5-12; “Die Gartenvorstadt Falkenberg bei Berlin”, *Gartenstadt*, 1913, 7/5, 80-84; *Gartenstadt*, 1913, 7/6, 111-117; Adolf Behne, “Die Bedeutung der Farbe in Falkenberg”, *Gartenstadt*, 1913, 7/12, 248-250; Albert Weiß, “Die Garten-Wohnstadt Margaretenhöhe bei Essen”, *Gartenstadt*, 1913, 7/10, 204-208.

10. Detaylı bilgi için bkz.: *Siedlungs Friesland*, Emden (1916), *Kriegerheim-Mustersiedlung Bissingheim*, (1917), ve *Kleinsiedlung Johannisthal*, (1919).

11. Bu bilgiler Wolfgang Jungermann’ın ders notları ile teyit edilmiştir. “Notizen aus den Studiensemestern” *Nachlass Tessenow*, III.1.2.5 Kunstbibliothek, Berlin.

12. İlhan Tekeli ve Selim İlkin’in, *Bahçelievlerin Öyküsü* Bahçelievler yerleşimi üzerine detaylı bir çalışmadır. Yazarlar yerleşimin doğuşunu gelişimini ve yok edilmesini Türkiye’deki Kooperatiflerin tarihi ve böyle organize edilen projelerin tarihi üzerinden tartışmaktadır. Bu makalede, onların yaptığı çalışmalara Jansen’in Berlin ve Nürnberg’teki arşivlerinden yeni belgeler ile katkı yapmakta ve tarihteki boşlukları doldurmaya çalışmaktayım. Bununla beraber yaptığım çalışma, Tekeli ve İlkin’in kitabında ağırlıklı olarak ele alınan Kooperatiflerin sosyal yönünden ziyade mimari tartışmalar boyutu ile ilgilidir (Tekeli ve İlkin, 1984).

13. Jansen 317 ev için plan hazırlamıştır, ancak Kooperatif, bunlardan 169’unu sözü geçen araziye inşa etmiştir. Evler öngörülen parsel büyüklüklerinden biraz daha büyük parsellere inşa edilmiştir. Jansen düzeltilmiş versiyonda 107 tek, 74 ikiz ev, 136 sıra ev planı hazırladı. Buna rağmen inşa versiyonunda sadece 106 tek eve karşın sadece 22 ikiz ev ve 41 melez ev (sıra/tek) bulunmaktaydı.

14. Ayrıntı için bkz. Akcan (2006, 2009).

15. Daha detaylı bilgi için bkz. Akcan (2006, 2009).

16. Zamanında bu soru Zeki Sayar ve Martin Wagner tarafından, hükümeti seçkin sınıflar için çalışan birkaç kurum dışında kooperatifleri desteklememekle ve şehir planlamaya önem vermemekle eleştirdikleri makalelerde yöneltilmiştir (Sayar, 1946, 49-54; 149-150).

MİMARİ KİMLİK VE AİDİYET: BERGAMA VE KOS ASKLEPIOS KUTSAL ALANLARININ ROMA DÖNEMİ YAPILAŞMASI

Ufuk SOYÖZ¹

Kos ve Bergama Asklepios kutsal alanları Roma Dönemi'nden çok öncelere tarihlenir². Bergama Asklepios kutsal alanındaki ilk yapılaşma MÖ 4. yüzyılda başlamıştı. Kos'taki Asklepios kutsal alanı ise Helenistik Dönemde inşa edilmiş ve Roma mimarisinin gelişiminde önemli rol oynamıştır. Eski ve köklü merkezler olan Bergama ve Kos'taki Asklepios kutsal alanları Roma Dönemi'nde inşa edilen anıtlarla yeniden tarifi edildiler³. Bu makalenin konusu olan Roma Dönemi yapıları farklı tarihlerde, farklı patronlar tarafından finanse edilmelerine rağmen, ortak bir amaca hizmet ettiler. Çağdaş İtalyan mimarisinden esinlenen yeni yapılar her iki kutsal alana “modern” ve Romalı bir çehre kazandırdı.

Her iki kutsal alan arasındaki Roma Dönemi benzerliklerinin arkasında yapılarının patronları vardı. Bu makalede tartışılan binaların finansörleri Roma'ya seyahat ettikten sonra şehirlerine geri dönmüş, Bergama'lı ve Kos'lu aristokratlardı. Örneğin, Kos'taki 1. yüzyıla tarihlenen yapılar Doktor Gaius Stertinius Xenophon tarafından yaptırıldı⁴. Xenophon Roma'da imparator Claudius'un özel doktoru olarak çalıştıktan sonra Kos'a yerleşmiş, politik olarak önemli bir şahsiyetti. Bu yazıda özellikle Xenophon tarafından inşa ettirilen yapılardan Asklepios kutsal alanına su getiren boru sistemi ele alınacaktır. Bu su kanalı alt terastaki kemerli istinat duvarıyla ilişkilendirilerek anıtsal ve “Romalı” bir ifade kazandırılmıştır. Temizlik ritüellerinde ve su terapisinde kullanılan suyun Asklepios'un hastalarına ulaşımı duvara eklenen havuzlar, çeşmeler ve küvetlerle sağlanmıştır.

Bergama'daki MS 2. yüzyıla tarihlenen yapılanma ise Bergamalı seçkin bir grup tarafından finanse edilmişti. Bu yapılar arasında en dikkat çekicisi Roma'daki Pantheon'dan esinlenen Zeus-Asklepios tapınağıydı (Hoffmann, 1984). Zeus-Asklepios tapınağı ve aynı zamanda Asklepios rahibi olan L. Cuspius Pactumeius Rufinus tarafından yaptırılmıştı. Rufinus Roma'da konsüllük yapmış, olasılıkla Pantheon'un ihtişamına oradayken kapılmıştı. Zeus-Asklepios tapınağı, Panthe-

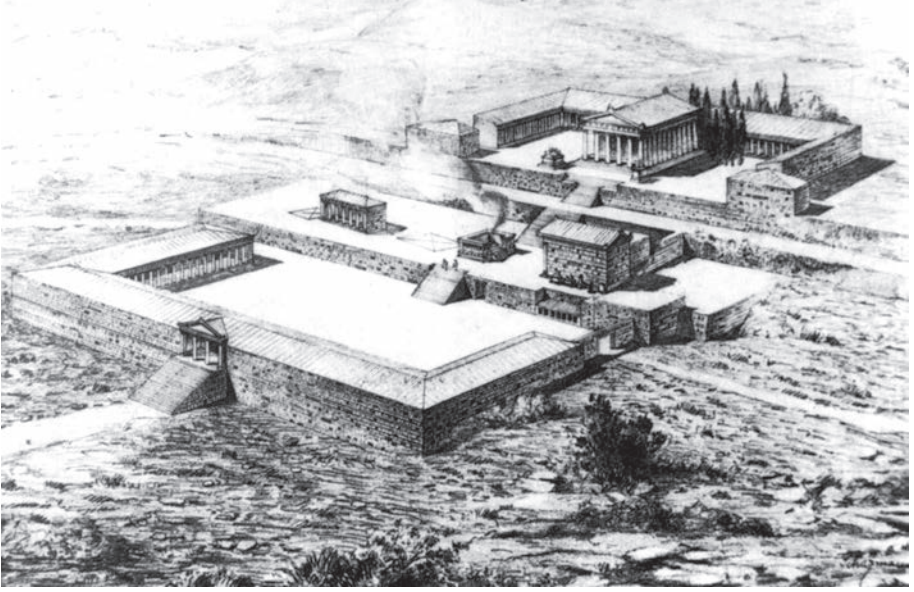
on gibi Roma İmparatorluğu'nun ideolojisini sembolik bir dille ifade eden bir yapıdan esinlendiği için, Bergama'da Romalı kimliğine yapılan vurgu çok daha güçlüydü. Üstelik Zeus-Asklepios tapınağının mimari formu yalnızca "Romalı" kimliğini ve ideolojisini yansıtmakla kalmadı daha ziyade bu ideolojiyi farklı bir formda yeniden üretti. Asklepios rahibi olan Rufinus bu yapıyla Asklepios kültürünün yeni bir tanımını yaptı. Pantheon'un küresel formundan doğan ekümenik çağrışımlar, Bergama'da Zeus ve Asklepios kültürlerini birleştirip, Asklepios'u evrensel bir kült olarak sunmaya yaradı.

Diğer bir deyişle, Roma eyaletlerinde yaşayan seçkin tabaka, tıpkı Romalı imparatorlar gibi, mimariyi politik güçlerini artırmak için kullandılar. Seçkin vatandaşlar bağışladıkları anıtlarla yalnızca şehrin görüntüsünü iyileştirmeyi amaçlamadılar. Xenophon veya Rufinus gibi hayırseverler bu yapılarla aynı zamanda isimlerini ölümsüzleştirmeyi; politik ve sosyal statülerini yükseltmeyi hedeflediler. Kos'ta ve Bergama'daki anıtların formları bu tarz bir amaca hizmet etmek kaygısı ile dönemin yenilikçi mimarisinin üretildiği İtalyan yarımadasından ödünç alındı. Aşağıda tarif edilen bu anıtların yenilikçi formları kutsal alanın ziyaretçilerine olasılıkla Xenophon ve Rufinus'un İtalyan mimarisine aşinalığını ve Roma ile bağlantılarını hatırlatmayı, bu vesileyle hayırseverlerin politik güçlerini hem yerel hem de imparatorluk arenasında arttırmayı amaçlıyordu.

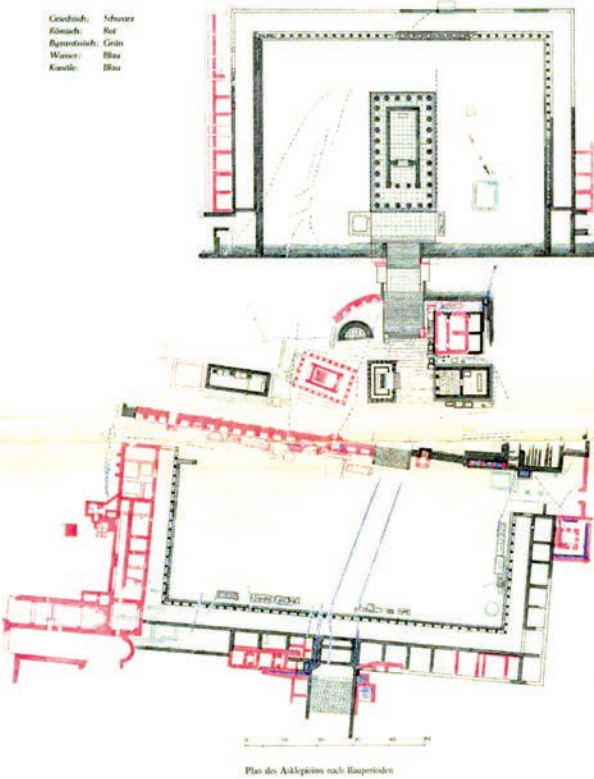
Kos'taki Asklepios Kutsal Alanı

Helenistik Dönem'de Asklepios kutsal alanı ziyaretçinin algısını dramatik bir mimari ile etkilemek üzere tasarlanmış gibi görünmektedir. Birbirine anıtsal merdivenlerle bağlanan üç büyük teras Kos'taki Asklepios kutsal alanının ana eksenini oluşturur (Şekil 1). Bu teraslar stoalarla tanımlanmış; tapınaklar, sunaklar, çeşmeler ve heykellerle süslenmiştir. Teraslar ziyaretçileri en alt terastan en üsttekinde doğru fiziki ve ruhani boyutta yükseltmek üzere tasarlanmıştır. En alt terasta MÖ 4. ve 3. yüzyıllarda inşa edilmiş bir kapı (*propylon*) ve U şeklinde bir revak kutsal alanı dünyevi âlemden ayırmıştı. Asklepios ziyaretçileri buradaki çeşmelerde temizlik ritüellerini tamamlayıp, kendilerini tanrı ile buluşmaya hazırlamaktaydılar. Orta terasta erken Helenistik Dönem'e tarihlenen İyonik bir Asklepios tapınağı ve Bergama'daki ünlü Zeus sunağına benzeyen sunak bulunmaktaydı. En üst teras ise MÖ ? 160 yılına tarihlenen Dorik düzende anıtsal bir Asklepios tapınağı ve tapınağı çevreleyen U şeklinde bir portikoyla şekillendirilmişti.

Xenophon'un Roma Dönemine tarihlenen su kanalı Asklepios kutsal alanının alt terasında yer alır (Şekil 2). Kazı raporlarında bu havuzları besleyen pişmiş topraktan yapılan borularda Xenophon'un mührü bulunduğu yazılıdır (Herzog ve Schazmann, 1932, 55-56). Bu kanal orta terası taşıyan kemerli istinat duvarı ve çeşme yapıları ile bağlanmıştır. Merdivenin diğer yanında ise Xenophon'un politik hedeflerini açıkça ele veren *naiskos* bulunur (Şekil 3). *Naiskos* dikdörtgen bir niş ve nişin önünde yer alan alçak bir havuzdan oluşur. Helenistik döneme tarihlenen nişin derinliklerinden çıkan su avlu seviyesine ulaşır. Nişin içinde ise Roma

Şekil 1. Asklepios kutsal alanı, Helenistik Dönem yapıları, Kos (Herzog & Schazmann, 1932).

Şekil 2. Asklepios kutsal alanı, Kos (Herzog & Schazmann, 1932).

Şekil 3. Asklepios kutsal alanı (Fotoğraf: Ufuk Soyöz).

Dönemi'ne ait konkav bir heykel kaidesi yer alır. Konkav form Roma eyaletlerinde birinci yüzyılda sık görülen bir form değildir, olasılıkla İtalyan mimarisinden esinlenmiştir. Kaide üzerindeki yazıtta heykeli Roma İmparatoru Asklepios Nero'ya adayan hayırseverin Xenophon olduğu belirtilmiştir. Heykel maalesef korunmamıştır ama kaidenin Asklepios Nero'ya adanmasından yola çıkarak heykelin de Nero'nun bir büstü olduğu varsayılabilir.

Kos'ta ve Roma'da bulunan kaynaklardan Xenophon'un doktorluk kariyerine Tiberius döneminde başladığı ve Cladius döneminde imparatorun özel doktoru seviyesine yükseldiği bilinmektedir. Xenophon'un Roma'daki kariyerinin başlangıcı MS 23 yılına tarihlenebilir. Bu tarihte Xenophon Kos'lu bir grup elçi ile beraber Roma'ya giderek İmparator Tiberius ve Roma senatosunun Asklepieion'a *asylia* “dokunulmazlık” statüsü tanınmasını sağlamıştır (Tacitus, Annals, 12.61). Akademisyenler Asklepieion'a bu statünün tanınmasında Xenophon'un etkili olduğunu düşünmektedirler⁵. Xenophon Claudius'un öldürülmesinden sonra Kos'a dönmüş ve Kos'ta imparatorluk kültürünün, Asklepios ve diğer birtakım yerel kültürlerin rahipliği görevini yürütmektedir. Xenophon'un Roma imparatorluk sarayındaki doktorluk kariyeri hem Asklepios'la hem de imparatorlara yakınlığına delaletti. Asklepios Nero'ya bir heykel yaptırmak, tapınağın ziyaretçilerine, Xenophon'un hem Asklepios rahibi rolünü hem de başarılı doktorluk kariyerini hatırlatarak ismini “imparator tanrı” ile bağdaştırmak için önemli bir fırsattı.

Bu bağlamda, Asklepios Nero'nun heykelinin havuzun içinden yükselmesi de bir rastlantı değildi (Şekil 4). Eski Yunan'da su kutsal addedildi ve suyun iyileştirici gücüne inanıldı. Suyun doğaüstü gücüne olan inanç Asklepios dininde de önemli

Şekil 4. Asklepios kutsal alanı, Detay: *Naikos* (Fotoğraf: Ufuk Soyöz).

rol oynadı. Su terapisi Asklepios doktorlarının uyguladığı tedavi yöntemlerinin başında geldi⁶. Asklepios rahibi olarak da görev yapan Xenophon da bu yüzden kutsal alanına Bourina kaynağından su getiren boru hattını inşa ettirmiş olsa gerekti (Herzog & Schazmann, 1932, 55-56). Xenophon sadece kanalı inşa etmekle kalmamış, çeşmeler ve *naikos* aracılığıyla kanalı anıtsal kemerli duvarla ilişkilendirerek görünürlüğünü de artırmıştır.

Kemerli duvar yaklaşık 72 cm yüksekliğinde bir kaide üzerine inşa edilmiştir (Şekil 5). Kaidenin üzerine düzenli aralıklarla yerleştirilen destek kolonları 17 kemerli bir istinat duvarı oluştururlar. Kemerli nişler adaklar, heykeller ya da rölyeflerle dekore edilmiştir. Bazı nişlerde heykel kaideleri ya da adakları asmak için kullanılan destekler hala görülebilir. Nişlerin çoğunda küçük havuzlar da bulunur. İstinat duvarının önünde de çeşitli taş kaplamalar, parapet duvarları ve su kanalları görülebilir. Bu kalıntılar küvetler, su tankları, küçük ya da büyük havuzlar gibi Asklepios'un temizlik ve tedavi ritüellerinde kullanılan su ile ilgili fonksiyonlara

Şekil 5. Asklepios kutsal alanı, (Fotoğraf: Ufuk Soyöz)

aittir. Kemerli duvar ise bu ritüellerin icrası sırasında teatral bir arka plan oluşturur.

Asklepios kutsal alanının ilk kazan arkeolog olan Herzog'a göre Kos'taki istinat duvarı Helenistik Dönem'de düz yağma bir duvardı ve arkadlı bir duvara dönüşmesi Roma Dönemi'nde MÖ 60 yılına tarihlenen depremden sonrasına Roma'da imparator Augustus'un iktidarda olduğu döneme denk gelmekteydi. Bu teoriye alternatif inşa tekniklerini ve kutsal alanın farklı yerlerindeki duvarlarda dikey statigrafik ilişkileri analiz eden yeni çalışmalarla kemerli duvarın inşa tarihini terasların inşası ile çağdaş, MÖ 3. yüzyıla yani Helenistik Dönem'e tarihlemektedir (Interdonato, 37-51). Bu teoriye göre arkadlı duvar teraslarla beraber Helenistik Dönem'de inşa edilmiş ve MÖ 3. yüzyılda dahi birkaç kez restorasyondan geçmiştir. Aslında orijinal duvar Antik Dönem'de defalarca yıkılıp yeniden yapıldığı ve bu restorasyonların izleri kısmen modern restorasyonun altında gizli kaldığı için duvarın farklı inşa fazlarının tespiti hayli kompleks olmuştur⁷.

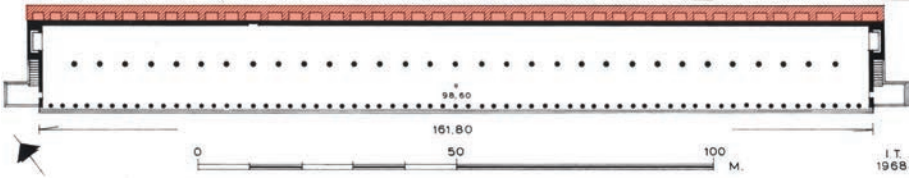
Eğer kemerli duvar gerçekten iddia edildiği gibi Helenistik Dönem'de inşa edilmiş ise duvarın kemerli şekli Helenistik Dönem için oldukça sıra dışıydı. Duvarın yenilikçi olan tarafı Yunanistan'da az rastlanan kemerli inşa sisteminin kamusal alanda kullanılmasından ileri gelir. Aslında kemerli duvarın inşa edildiği dönemde Asklepieion'un kemerli duvarına benzeyen heykellerle süslemiş teatral cepheler Helenistik Dönem mimarisinde oldukça yaygındı. Bergama'daki Büyük Sunağın heykellerle ya da rölyeflerle süslü cephesi ya da Kos'ta orta terasta bulunan sunak Helenistik Dönem yapılarının anıtsal örneklerindedir (Herzog & Schazmann, 1932, 25-31). Fakat Kos'taki istinat duvarından farklı olarak Helenistik sunaklar kemerli yapılar değildirler, onlar Yunan mimarisinin temel inşaat sistemi olan kolon-kiriş sistemi ile yapılmışlardı.

Kemer yaygın bir inşa sistemi olmasa da, Yunan mimarisinde bilinen bir formdur. Antik Yunan mimarisinde kemerli yapıların ilk örnekleri MÖ 4. yüzyıla tarihlenir (Boyd 1978). Fakat kemerli yapıların anıtsal ölçekte inşa edilen ilk örnekleri Helenistik Dönem'de ortaya çıkmıştır. Örneğin, Bergama kralı Eumenes'in Atina'ya hediye ettiği Stoa'yı inşa edebilmek için taştan yapılmış kemerli bir istinat duvarına ihtiyaç duyulmuştur (Şekil 6). Eumenes'in stoası tahrip olduğu için günümüzde görülebilen bu anıtsal duvar istinat duvarı olduğu için Helenistik Dönem'de kolonadlı stoanın arkasında kalır (Şekil 7)⁸. Diğer bir deyişle, Yunanlılar Helenistik Dönem'de anıtsal ölçekte kemerli bir yapıyı inşa edecek bilgiye ve teknolojiye sahiptirler, fakat bu tarz bir cephe tasarlamamışlardır.

Yukarıda anlatılan tarihsel bağlamda düşünülünce, Asklepieion'daki kemerli duvar Helenistik Dönem'de sadece fonksiyonel bir strüktür olarak algılanıyorken ve böyle bir duvarın bir kolonadın arkasında kullanılması normken, Roma Dönemi'nde kemerli arkadlar fonksiyonelliklerinden ötürü kendi başlarına anıtsal yapılar olarak kabul görmüşlerdir. Kemerli teatral arkadlar ilk kez İtalya'da Cumhuriyet Dönemi'nde pozzolana harcından yapılmış beton kullanılarak inşa edildi-

Şekil 6. Eumenes'in Stoası, Atina (Fotoğraf: Ufuk Soyöz).

Şekil 7. Eumenes'in Stoası, Atina (Mercuri, 2004).

ler. Böyle bir cephenin ilk örneklerinden birisi Roma'daki Forum Romanum'un güney sınırını tanımlayan Tabularium ya da Devlet Arşivi olarak bilinen yapıydı (Şekil 8). Heykellerle süslenen Tabularium'un arkadlı cephesi tıpkı Kos'taki kemerli duvar gibi Forum'da gerçekleşen devlet törenlerine pitoresk bir arka plan oluşturuyordu.

Xenophon su kanalını duvara eklemelendirerek su kanalının görünürlüğünü duvarın kemerli yapısının anıtsal bir su kemeri ile olan benzerliğinden faydalanarak artırmış, aynı zamanda duvarın strüktürel fonksiyonelliğini su kanalı ile ilişkilendirerek duvarın fonksiyonelliğini daha da vurgulamıştır. Roma Dönemi'nde su kemerleri mühendislik harikaları olarak görüldüler. Üstelik su kemerleri sadece fonksiyonları düşünülerek değil, estetik kaygılar da göz önünde bulundurularak

Şekil 8. Forum Romanum, Roma (Staccioli, 2001).

tasarlandılar. Bu yüzden Roma halkı su kemerlerinin taşıdığı suyun kalitesi kadar kemerlerin yüksekliği ve uzunluğu ile de yakından ilgilendi.

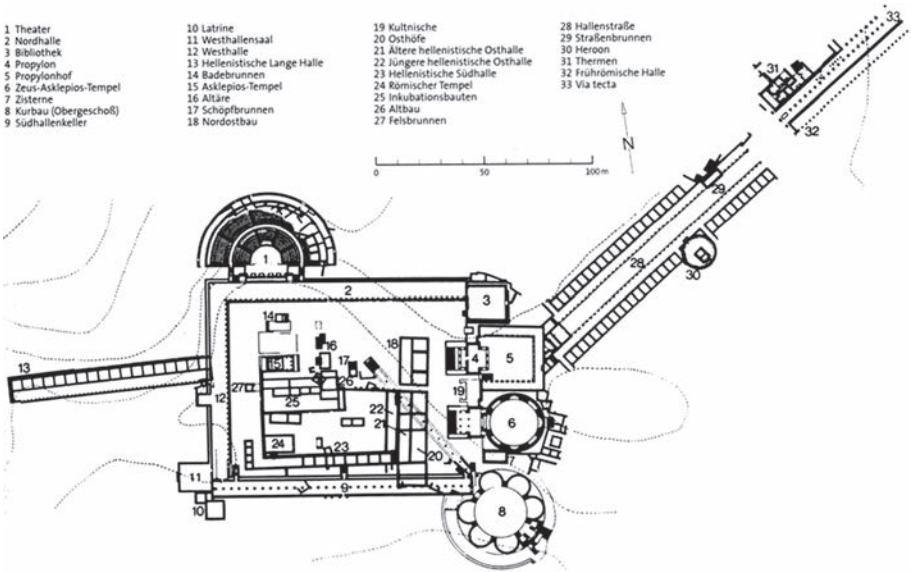
Örneğin, Xenophon'un patronu İmparator Claudius imparatorluğu boyunca iki önemli su kemeri projesini tamamladı (Suetonius, Divine Claudius, 20.1-2, 32). Gaius Caesaer tarafından başlatılan Anio Novus ve İmparator Caligula tarafından başlanan Aqua Claudia Cladius'un imparatorluk döneminde tamamlandı. Romalı tarihçi Pliny Anio Novus'un taşıdığı suyun bolluğundan, suyun taşındığı mesafenin uzaklığından ve arkadlarından övgüyle söz eder (Pliny, Natural History, 36.121-123).

Xenophon Asklepios su kanalına arkadlı duvarı kullanarak kullanıcılara ulaştırması olasılıkla kemerli duvarın Roma su kanalları ile benzerliğinden kaynaklanmaktaydı. Duvarın kemerleri ziyaretçilere hem Roma'da imparatorlar tarafından yaptırılan ihtişamlı su kemerlerini hem de Xenophon'un Roma imparatorları ile olan bağlarını hatırlatacaktı. Arkadlı duvarın su kemerleri ile olan benzerliği diğer mimari öğelerle de desteklendi. Tıpkı anıtsal çeşmelerle sonlanan su kemerleri gibi Xenophon'un arkadlı duvarı da bir çeşme ile bitmekteydi. Doğu tarafından 15. nişe yerleşmiş bu çeşme yarım daire bir havuzdan oluşmaktadır. Tıpkı arkadlı duvar gibi, yarım daire havuz formu da Küçük Asya eyaletinde yaygın olarak görülen bir form değildir ve İtalyan mimarisini anımsatmaktadır.

Bergama'daki Asklepios Kutsal Alanı

Yukarıda özetlenen bütün mimari detaylar Asklepios kutsal alanına yeni tarz bir anıtsallık kattı. Bu tarz Kos'ta zaten güçlü bir ifade bulmuş olan Helenistik mimari dili bir adım daha ileriye taşıdı. Bergama Asklepios kutsal alanındaki mimari dönüşüm ise Xenophon'un müdahalesine kıyasla hem ölçek hem de içerik bağlamında çok daha iddialı bir girişimdir (Şekil 9). Xenophon'un Kos'ta yaptırdığı anıtlardan yaklaşık yüzyıl sonra, bir grup Bergamalı hayırsever Asklepios kutsal alanının renovasyonunu başlattı. 2. yüzyıla tarihlenen yapılar grubu ile Asklepios kutsal alanı iki hektardan fazla genişletilerek, peristil bir avlunun etrafına yeniden tanımlandı. Yapılaşmanın büyüklüğünden dolayı Asklepios kutsal alanının yeniden inşası eyaletlerdeki "Romalılaşma" örneklerinin en önemlilerinden biri olarak adedilir (MacDonald, 1986 259-261). 2. yüzyılda Asklepieion'a eklenen yapılar arasında İtalyan mimarisinden doğrudan etkilenen ve kutsal alana Romalı kimliği atfedilmesine neden olan yapılar ise konsül Rufinus tarafından İmparator Hadrian Dönemi'nde yaptırılan Zeus-Asklepios tapınağı ve İmparator Marcus Antoninus Dönemi'ne tarihlenen yuvarlak kür merkezi binasıydı. Her iki binanın yuvarlak formu ve kubbeli geniş iç mekânları Küçük Asya'da daha önce rastlanmayan türdendi.

Zeus-Asklepios tapınağının Roma'daki Pantheon'a olan benzerliği İtalyan mimarisine direkt bir referanstı. Rufinus Zeus-Asklepios tapınağını yaptırmadan önce Roma'ya seyahat etmiş ve MS 142 yılında Roma senatosunda konsül olarak görev yapmıştır. Bergama'da Pantheon'un bir eşini yaptırma fikrine olasılıkla

Şekil 9. Asklepios kutsal alanı, Bergama (Zieganus & De Luca, 1981).

Roma'da kapılmıştı. Rufinus bu tarz bir yapı ile Asklepios kutsal alanının seçkin yabancı ziyaretçilerinin gözünde engin kültürünü sergilemeyi ve Asklepios rahibi rolüne layık olduğunu göstermeyi istiyor olsa gerekti.

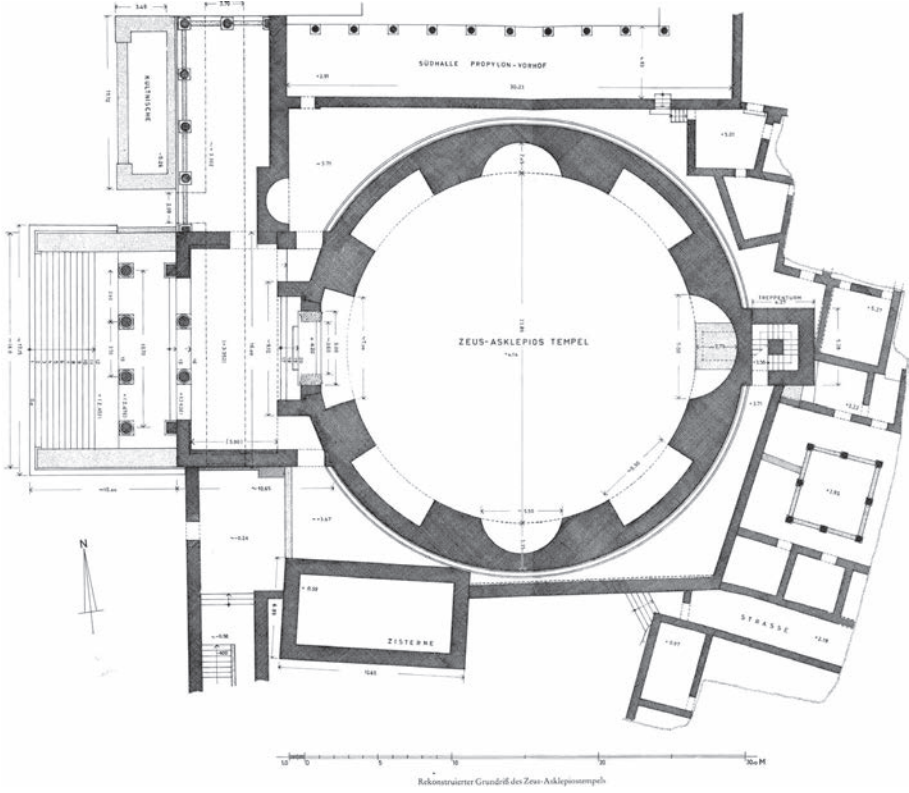
Zeus-Asklepios tapınağının kalıntıları binanın 2. yüzyıldaki halini tam olarak görselleştirmeye yetmez (Şekil 10). Fakat iyi korunmuş durumdaki altyapı ve rotunda duvarının temelleri yapının planının hemen hemen eksiksiz olarak çıkarılmasını sağlamıştır. Yapının planı ve üç boyutlu rekonstrüksiyonları Alman arkeolog ve mimar Oskar Ziegenaus ve De Luca tarafından yapılmıştır (Ziegenaus & De Luca, 1981). Bu çizimler Zeus-Asklepios tapınağının ve Roma'daki Pantheon'un tasarım konseptleri arasında tartışılmaz bir benzerlik olduğunu kanıtlar (Şekil 11). Tıpkı Roma'daki Pantheon gibi Zeus-Asklepios tapınağı da rotunda, tapınak girişi ve ara blok olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır.

İki yapı arasındaki benzerliklere rağmen Zeus-Asklepios tapınağı Pantheon'un tıpatıp bir kopyası değildir. Zeus-Asklepios tapınağı Roma mimarisi ile yerel mimarinin bir birleşiminden oluşur. Binanın strüktür sistemi ve inşa yöntemleri Bergamalı mimar ve taş ustalarının Zeus-Asklepios tapınağının inşasında çalıştıklarını gösterir.

Tek başına bir bina olarak tasarlanan Pantheon'un aksine Zeus-Asklepios tapınağı araziye ve yakınındaki yapılara uyulanmıştır⁹. Tapınağın boyutları ve ön cephesinin detayları Zeus-Asklepios tapınağının kuzeyinde yer alan Propylon'un ön cep-

Şekil 10. Zeus-Asklepios Tapınağı, Bergama (Fotoğraf: Ufuk Soyöz).

Şekil 11. Zeus-Asklepios Tapınağı, Bergama (Ziegenus & De Luca, 1981).

hesiyle hemen hemen aynıdır. Tıpkı Propylon gibi, Zeus-Asklepios tapınağı da avlu seviyesinden yaklaşık 2,5 m yüksektedir ve 12 basamaktan oluşan bir merdivenle ulaşılır. Merdiven sahanlığına gömülü bulunan kare biçimli kolon temelleri tapınağın girişinde bir portikonun varlığına işaret eder. Temellerin yerleşim şekli tapınağın Bergama'nın Helenistik Dönem tapınaklarından esinlenen dört kolonlu bir alınlığı olduğunu gösterir.

Portiko ile rotunda arasında geçişi sağlayan ara bloğun rekonstrüksiyonu daha zordur. Ara bloğun merdiven sahanlığı ile rotunda arasında olması gereken duvarların hemen hepsi tahrip olmuştur. Bu yüzden bu alan merdiven sahanlığının bir devamı gibi gözükse de arazide bulunan ve ikinci bir alınlığa ait olan mimari parçalar ara bloğun varlığına işaret eder. Arkeolog Ziegenaus ve De Luca ara bloğun rekonstrüksiyonunu bir alt seviyedeki duvarları takip ederek gerçekleştirmişlerdir.

Zeus-Asklepios tapınağının rotunda duvarı ise mükemmel bir taş işçiliğiyle inşa edilmiş ve bu yüzden de iyi korunmuştur. Duvarın kalıntıları 3.35 metre kalınlı-

ğındadır ve kahverengi ve gri andezit taşlarla örülmüştür. Duvarın çapı 28.85 metre ve yaklaşık olarak Pantheon'un çapının yarısı kadardır. Bu duvar Pantheon'la Zeus-Asklepios tapınağı arasındaki benzerliğin en önemli kanıtlarından biridir. Zeus-Asklepios tapınağının dairesel duvarı tıpkı Pantheon'un rotundasını gibi sekiz dikdörtgen ve dairesel nişe bölünmüştür. Ancak Zeus-Asklepios tapınağının rotunda duvarı Pantheon'dakinin aksine ikincil mimari elemanlarla detaylandırılmamıştır. Pantheon'da apsis dışındaki nişlerin önünde yer alan ikili kolonlar ve payandalara eklenen çıkmalar Zeus-Asklepios tapınağında görülmez. Bu tip detayların eksikliği yüzünden Zeus-Asklepios tapınağının iç mekânı Pantheon'a göre çok daha sadedir. Ancak tapınağın iç cephesinin birebir rekonstrüksiyonu için elimizde yeterince detay bulunmamaktadır.

Zeus-Asklepios tapınağının çatı örtüsü hakkında da yeterince veri yoktur. Tapınağın ilk kazılarında zeminde harç ve tuğladan yapılan kubbeli bir yapıya ait olması muhtemel bir kalıntı bulunmuştur. Rotunda'nın zemininde ise yuvarlak duvarın çeperi boyunca devam eden ve rotundanın merkezine bağlanan pişmiş topraktan yapılmış bir atık boru sistemi görülür (Ziegenaus & De Luca, 1981, 44). Bu boru sistemi Zeus-Asklepios tapınağının çatısında bir açıklığa işaret eder. Dolayısıyla Zeus-Asklepios tapınağının Pantheon'un kubbesine benzeyen ve tepesinde okülü-sü bulunan bir kubbeyle kapatılmış olması olasıdır. Pantheon ve Zeus-Asklepios tapınağı arasındaki bu benzerliklere dayanarak arkeologlar Ziegenaus ve De Luca Zeus-Asklepios tapınağının üst örtüsünü yarımküre bir kubbe ile tamamlamışlar ve kubbenin yüksekliğini de Pantheon'daki gibi rotundanın çapına eşit olarak hesaplamışlardır.

Hadrian'ın Pantheon'u iyi korunmuş olmasına rağmen, yapının tarihi bilinmezlerle doludur (Şekil 12). Pantheon'un İmparator Hadrian ve onun çağdaşları için anlamı Roma tarihçileri arasında hararetle tartışılan konulardan biridir. Akademisyenler hala Pantheon'un inşa tarihi, mimarı, orijinal tasarımı, sembolleri, ve fonksiyonları üzerine farklı görüşler ileri sürerler. Fakat aynı akademisyenler Pantheon'un Roma imparatorluğunun ideolojisini, yani Roma'nın dünya hâkimi olduğu tezini mimari bir dille ifade ettiği üzerine hemfikirdirler (MacDonald, 1976, 76-92).

Pantheon tüm tanrılara adanmıştı. Aslında bir tapınağı tüm tanrılara adama fikri Helenistik Dönem'e aitti ve bu tarz yapılarda kraliyet ailesinin yaşayan ve ölü üyelerinin heykelleri tanrılarınkı ile beraber sergilenirdi. Pantheon'un nişlerinde de Roma tanrılarının heykelleri, en azından Mars, Venüs ve Julius Caesar'ın heykelleri konulmuştu. Augustus ile Agrippa'nın heykelleri ise ara bloğun nişlerinde yer alıyordu.

Pantheon'un tasarım konsepti ocakta yanan ateşin çıkışına izin veren çatısı açık ama kendisi kapalı bir yapı olan "tarihöncesi yapılar"a (*primeval hut*) dayanır. Bu temel form Pantheon'da olağandışı bir büyüklüğe ulaşmış ve dünyanın ve gezegenlerin küresel formuna benzetilmiştir. Roma Dönemi'nde dairenin merke-

Şekil 12. Pantheon iç mekân, Giovanni Paolo Panini (National Gallery of Art, Washington D.C.).

zi ile çeperi arasındaki uzaklık her noktada eşit olduğu için geometrik formların en mükemmeli olduğuna inanıldı (Cicero, De Natura Deorum, 2.47). Bu yüzden kürenin dünyanın yuvarlaklığını simgelediği düşünüldü. Daire aynı zamanda devamlılığı simgeledi ve Pantheon'da olduğu gibi yerden yükseltilip kubbe ile

örtüldüğü zaman her şeyi içine alan evrensel bir form haline geldi. Pantheon'un kubbesi ile örtülen olağandışı büyüklükteki rotundasını Roma İmparatorluğu'nun bir bütün haline getirdiği 9000 millik sınırı simgeledi. Bu yüzden Pantheon'un rotundasını Roma İmparatorluğu'nun bir dünya imparatorluğu olduğunun mimari bir metaforla ifadesidir. Bu metafor Pantheon'un iç dekorasyonuyla daha da detaylandırılmıştır. Zeminin ızgara döşemesi Roma şehirlerinin planını, kubbenin bir zamanlar bronz rozetlerle dekore edilen kutu tezyinatları yıldızlı gök kubbeyi ya da kozmosu ve okülüsten süzülen ışık ise Zeus-Jüpiter'i sembolize ediyordu.

Zeus-Asklepios tapınağı Pantheon'da mimari sembollerle ifade edilen Roma ideolojisini Roma'nın Küçük Asya eyaletinde yeniden üretti. Fakat Asklepios rahibi olan Rufinus Pantheon'un tasarım konseptini aynı zamanda kendi pozisyonunu güçlendirmek için kullandı. Asklepios kutsal alanında yer alan ve Zeus-Asklepios'a adanan tapınak birleşik tanrı Zeus-Asklepios'u yeni dünya hâkimi olarak ilan etti.

Zeus-Asklepios tapınağının adında dünyanın yaratıcısı ve Yunan panteonun en önemli tanrısı Zeus'un Asklepios ile birleşmesinin amacı olasılıkla Asklepios'un Yunan tanrıları arasındaki önemini artırmaktı. Bu birleşme aynı zamanda Asklepios kültünü sinkretik ve evrensel bir kült olarak yeniden tanımlama hedefini taşıyordu. Sinkretizm MS 2. yüzyılın karakteristik özelliklerinden biridir. Bu dönemde Hıristiyanlık gibi evrensel dinler ya da İsis ve Serapis gibi sinkretik kültürler yaygınlaşmaya başlamıştı. Rufinus'un Zeus ve Asklepios kültürlerini birleştirmesi de olasılıkla Asklepios kültünü diğer evrensel kültürlerle rekabet edebilir bir hale getirmek amacıyla taşıyordu. Pantheon'un sembolizmi ise Zeus-Asklepios'u yeni dünya hâkimi ve evrensel doktor olarak sunmak için çok uygundu.

Sonuç olarak Xenophon ve Rufinus'un Bergama ve Kos'taki Asklepios kutsal alanlarında finans ettikleri Roma Dönemi yapıları bu anıtları Roma anıtlarına benzetmeyi hedeflemişti. Bu yapıların İtalyan mimarisinden esinlenen formları Xenophon ve Rufinus'a Roma imparatorları ile bir diyalog başlatma ve kendilerini imparatorluk bağlamında kanıtlama fırsatı, şansı tanıdı. Aynı mimari dil yerel bağlamda ise Xenophon ve Rufinus'un politik güçlerini yerli halka kabul ettirmelerini sağladı.

KAYNAKLAR

- AELIUS ARISTIDES (1968) *Sacred Tales*, der. Charles A. Behr, Amsterdam.
- BOSNAKIS, D. (2014) *Guida Archeologica dell'Asklepieion*, with contribution from G. Rocco e M. Livadiotti, ed. TAPA, Atina.
- BOYD, T. D. (1978) "The Arch and the Vault in Greek Architecture", *American Journal of Archaeology*, 82, 83-100

- BURASELIS, K. (2000) “Kos Between Hellenism and Rome”, *Transactions of the American Philological Association*, 90/4 66-110.
- HERZOG, R. (1922) *Nikias und Xenophon von Kos*, Zwei Charakterköpfe aus der Griechisch-Römischen Geschichte, HZ 125, 189-247.
- DE FINE LICHT, K. (1966) *The Rotunda in Rome. A Study of Hadrian's Pantheon*, (Jutland Archaeological Society Publications VIII), Kopenhag.
- HERZOG, R., SCHAUMANN, P. (1932) *Asklepieion: Baubeschreibung und Baugeschichte*, (Kos: Ergebnisse der Deutschen Ausgrabungen und Forschungen I), Berlin.
- HOFFMAN, A. (1998) “The Roman Remodeling of the Asklepieion, Pergamon. Citadel of Gods”, *Archaeological Record, Literary Description, and Religious Development*, der. H. Koester, Harrisburg and Pennsylvania, 41-59.
- HOFFMAN, A. (1984) *Zum Bauplan des Zeus-Asklepios-Tempels im Asklepieion von Pergamon, Bauplanung und Bautheorie der Antike* (Diskussionen zur Archäologischen Bauforschung 4), Deutsches Archäologisches Institut, Berlin, 95-103.
- KONTES, I. D. (1956) *Αι ελληνιστικά διαμορφώσεις του Ασκληπιείου της Κω*. Atina.
- INTERDONATO, E. (2013) *L'Asklepieion di Kos: Archeologia del Culto*, Roma.
- LIVADIOTTI, M., ROCCO, G. (1996) *La presenza Italiana nel Dodecanoso tra il 1912 e il 1948: la ricerca, la conservazione, le scelte progettuali*, Catania, 163-171.
- MACDONALD, W. (1976) *The Pantheon: Design, Meaning and Progeny*, Cambridge, Massachusetts.
- MACDONALD, W. (1986) *Architecture of the Roman Empire. Vol 2: An Urban Appraisal*, New Haven.
- MERCURI, L. (2004) “Programmi Pergameni ad Atene: La Stoa di Eumene”, *Annuario della Scuola Archeologia di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente LXXXII Serie III, 4-Tomo I*, 61-79.
- SHERWIN-WHITE, S. (1978) *Ancient Cos: An Historical Study from the Dorian Settlement to the Imperial Period*, Gottingen.
- STACCIOLI, R. A. (2001) *Ancient Rome Monuments: Past and Present*, Roma.
- ZIEGENAUS, O., DE LUCA, G. (1968) *Das Asklepieion, Vol 1: Der südöstliche Temenosbezirk in hellenistischer und frühromischer Zeit*, Berlin.

ZIEGENAUS, O., DE LUCA, G. (1975) *Das Asklepieion, Vol 2: Der nördliche Temenosbezirk und angrenzende Anlagen in hellenistischer und frühromischer Zeit*, Berlin.

ZIEGENAUS, O., DE LUCA, G. (1981) *Das Asklepieion, Vol 3: Die Kultbauten aus römischer Zeit an der Östseite der Heiligen Bezirks*, Berlin.

NOTLAR

1. Dr. Öğretim Üyesi, Kadir Has Üniversitesi.
2. Bergama'daki Asklepios kutsal alanının Yunan ve Roma Dönemi yapılarının arkeolojik dokümantasyonu için, bkz. Ziegenaus ve De Luca (1968, 1975, 1981). Kos için bkz. Herzog ve Schazmann (1932); Kontes (1956); Interdonato (2013).
3. Bergama Asklepios Kutsal Alanının Roma Dönemi dönüşümü için bkz. Hoffman (1998).
4. Kos'taki Asklepios kutsal alanının tarihçesi için bkz. Sherwin-White (1978, 340-342; 345-346). Xenophon'un kariyeri için bkz. Buraselis (2000).
5. Herzog (1922, 221) Xenophon'un MS 23 yılının konsüllerinden biri olup, dokunulmazlık kararının alınmasında etkili olduğunu savunur.
6. Bergama'daki Asklepios kutsal alanının önemli ziyaretçilerinden biri olan Aelius Aristides uyguladığı tedavi yöntemlerini ayrıntıları ile anlatır (Aelius Aristides, 1968).
7. İtalyan restoratörler tahrip olmuş teras duvarlarını neredeyse yeniden inşa ettiler (Livadiotti & Rocco, 1996, 163-171).
8. Kemerli şekli nedeniyle bu duvar daha önce Roma Dönemi'ne tarihlenmiştir ancak son çalışmalar duvarı Helenistik döneme tarihlenmiştir (Mercuri, 2004, 61-79).
9. Pantheon kolonadlı bir avlu tarafından çevrelenmişti. Avlunun orijinal şekli bilinmemesine rağmen üç tarafı stolarla çevrili ve taş kaplı olduğu sanılmaktadır. Avluya kuzey tarafından anıtsal bir kapı ile girilmekte, avlunun ortasında bulunan zafer takından geçildikten sonra Pantheon'a ulaşılmaktaydı. Pantheon'un mimari tarifi için, bkz; MacDonald (1976); De Fine Licht, K. (1966).

BİREYDEN CEMAATE GEÇİŞTE MEKÂNIN ROLÜ: AİDİYET SİMGESİ YAPILAR

Muzaffer ÖZGÜLEŞ¹

Giriş

Aidiyetsizlik ve bunun yol açtığı boşlukta hissetme duygusu, bireyde bir yere tutunma ihtiyacına yol açtığında, hep kimlikler imdada yetişmiştir. Daha doğrusu, böylesi bir boşluk bile oluşmadan, aidiyetlerin içine doğulmuş; kişi gözlerini dünyaya açtığında kendini bir millete, bir ırka, bir dine, hiç değilse bir aileye ya da anneye ait bulmuştur. Kişide bilinç oluşmaya başladığındaysa mensubu olduğu cemaati algılayışı, bireysel varlığını fark edişinden önce gerçekleşir. Çünkü bireyden cemaate geçişi sağlayan ve ait olunan toplum içinde kendini daha rahat hissetmeye olanak sunan kimlik kavramı bir işaretleyici, bir etiket olarak iş başındadır.

Bilinç sahibi ve ergin insan ise bağlandığı ve bütünleştiği grupla çoğalmanın, kitleselleşmenin tadına varırken taraf olmanın da -tartışmalı- huzurunu yaşar. Bu taraftarlık, kimi zaman bir din, kimi zaman bir ırk, kimi zaman bir siyasi parti, kimi zaman da bir futbol takımı için olabilir. Fakat çoğu zaman, bu taraftarlık çeşitlerinin hemen hepsinin aynı bireyde vücut bulduğunu görmek şaşırtıcı değildir. Çünkü ait hissetmenin büyüü ve meşruiyeti, kişinin yaşamında kimliksiz bir alan bırakmaz. Öte yandan tarafsız olmak kitle tarafından dışlanmayı doğurabileceği için, belli bir millet ve dine ait iseniz, ilgilenmeseniz bile, bir takım tutmayı yeğleyebilirsiniz.

Dönem dönem bazı taraftarlıklar öne çıksa da, milliyetçilik ve din gibi daha baskın olabilen ve dünya nüfusunun neredeyse tamamını etkisi altına alabilenler olmuştur. Günümüzde dünya üzerinde yaşayan ve aidiyetsiz ya da kimliksiz, yani bir kitlenin parçası olmayan bir insan bulmak, bu yüzden çok zordur. Cinsiyetiniz ya da cinsel yöneliminiz bile, farkında olmadan sizde bir aitlik bilinci yaratmış olabilir. Ve bu bilinç, rakibi gördüğü kimliği -örneğin erkekseniz kadınlığı, heteroseksüelseniz eşcinselliği- ötekileştirmekte gecikmez.

Modern insanın aidiyetsizlik duygusunu yenmek için kendisine seçtiği kimlikler, tarihte de şekil değiştirerek yaşamlara egemen olmuş ve aidiyetler kendi mekânlarını yaratmakta gecikmemiştir. Bu mekânların tümü kendini dış dünyadan soyutlayan, çevresine keskin sınırlar çizen, yumuşak geçişlere izin vermeyen kapalı mekânlardır. Bir şehrin surlarından tutun bir külliye'nin dış duvarlarına kadar; dikenli teller ve kameralarla çevrelenmiş konsolosluk binalarından stadyumlara kadar geniş bir tarihsel, sosyolojik ve kültürel yelpazeye yayılan bu mekânlar, ait olunanın simgesel bir özetini de teşkil ederler.

Bu noktadan yola çıkarak hazırlanan bu çalışmada amaç, aidiyet simgesi yapıları geçmişe ait dört ana izlek üzerinden giderek incelemektir. Şehir surları, Bizans İmparatorluğu özelinde ele alınırken, külliye'lere üç örnek, klasik dönem Osmanlı mimarisinde öne çıkan Fatih, Süleymaniye ve Atik Valide külliyelerinden verilecektir. Konsolosluk yapıları için Türkiye'dekiler göz önüne alınacak; çağlar boyunca farklı yapılara evrilen spor ve gösteri mekânları içinse, Roma'daki Colloseum, Konstantinapolis'teki Hipodrom ve İstanbul'daki İnönü Stadyumu incelenecektir. Aidiyet duygusunun adeta kristalize olduğu ve mimarlık tarihinin de ilgi alanına giren bu mekânların içinde tuttuğu kitleyle kurduğu ilişki kadar, bireylerin kimlik kazanması ve cemaate dönüşmesi yolunda oynadığı anahtar rol de vurgulanacaktır.

Eski Yunan'daki tapınaklardan apartman dairelerine sıkışan ibadethanelere kadar diğer dini yapılar, milliyetçilik odakları ocaklar, militarizmin simgesi kışlalar ve kaleler, erkekleri bir araya getiren kahvehaneler ve bunlar gibi pek çok aidiyet simgesi yapı, daha geniş çaplı bir çalışmanın kapsamında yer alabilir. Ancak bu çalışmada, kapsam dışında kalan böylesi yapılara gönderme yapmakla yetinilecektir.

Mekânların Bireyi Cemaate Taşması

Kitlenin niteliklerini daima büyüme istemesi, içinde eşitlik olması, yoğunluğu sevmesi ve bir yöne gereksinim duyması olarak veren Elias Canetti'nin "Kitle ve İktidar" adlı önemli yapıtından, insandaki bireyden cemaate geçiş eğilimine dair pek çok ipucu edinilebilir. İlk olarak 1960 yılında yayınlanan bu eserin ilk satırlarında Canetti, dokunulma korkusunu şöyle tarif eder:

"İnsanı bilinmeyen dokunuşundan daha çok korkutan hiçbir şey yoktur. (...) İnsanların etraflarında yarattıkları bütün mesafelerin nedeni bu korkudur. Kendilerini başka hiç kimsenin giremeyeceği evlere kapatırlar ve ancak orada bir dereceye kadar güvende hissederler. Hırsız korkusu yalnızca soyulma korkusu değildir, aynı zamanda karanlığın içinden aniden uzanan beklenmedik bir elden duyulan korkudur." (Canetti, 1998, 15)

Evlerimiz, bizi dış tehditlerden koruyan bu mekânlar, aynı zamanda birer aidiyet simgesidirler (İlgin ve Hacıhasanoğlu, 2006, 61)². Ait olunan aileyi hatırlatır, onu bir arada tutarlar. Geçmişte mağara, çadır, baraka gibi formlarla karşımıza çıkan konut örnekleri, bireye güven verirken en basit kitleyi de hayata geçirmiş olur.

Fakat daha kalabalık kitlelerin bir araya gelişi için bir ev yetersizdir. Bu çalışmada odaklandığımız aidiyet kavramı ise bir aileye bağımlılıktan daha öte, daha büyük çaplıdır. Kitlenin yoğunluğu seven yapısı, daha çok kişinin bir araya gelebileceği mekânlar arar. Benzer şekilde ve diyalektik olarak, mekânın bir araya getiriciliği de kitlenin büyümesine vesile olur. Bireylere huzur veren, bu yoğunluğun güven duygusuyla pekişmesidir.

Herhangi bir din, herhangi bir millet, herhangi bir cinsiyet aslında bilinç sahibi değildir. Fakat bu kurumlar bir iradesi varmışçasına, kimlik sunduğu bireylerin hem çoğalıp kitleselleşmesini hem de oluşan yığınım dağılmamasını amaçlar. Bu amaç, aidiyet sahibi kitlelerin diğerlerinden ayırt edilmesini gerektirdiğinde mekânlar devreye girer:

“Bu gibi kurumlara ilişkin bütün törenler ve kurallar, temel olarak kitleyi ele geçirmeyi hedefler; onlar bir kilise dolusu inançlı insanı inançsız bütün bir dünyaya tercih ederler. Kiliseye gitmenin düzenliliği ve belirli ayınların bire bir ve bildik tekrarı, kitleyi uygar bir deneyim gibi korur.” (Canetti, 1998, 21)

Erken dönem Hristiyanlığında mağaraların kaya kiliselerine çevrilmesinin ve burada gizli olarak toplanan inananların ibadetlerini görece güvenli bir şekilde yerine getirmelerinin, bu dinin yayılmasında oynadığı rol yadsınamaz; tıpkı günümüzde de işlevini sürdüren kahvehanelerin kadınları dışarıda tutup, kimi bireyler için erkek kimliğini pekiştirmede oynadığı rol gibi. Bu şekilde mekânlar bireyleri cemaate dönüştürür, onlara kimliklerini “özürcü” ifade etme olanağı sunar.

Şehir Surları

İlk ve Ortaçağ’ın vazgeçilmez güvenlik unsurları olan surlar, sadece küçük kaleleri veya şatoları değil şehirleri, hatta Çin’de olduğu gibi ülkeleri de koruyan yapılarıdır. Askeri açıdan yüksek stratejik önemi olan bu devasa duvarlar, içeridekileri dışarıdakilerden ayırmakta; onları koruduğu kadar, o şehre ya da o ülkeye ait olduklarını da hatırlatmaktaydı. Küçük çaplı olsalar dahi bir ülkenin tümünü simgeleyecek nitelikteydiler. Örneğin Bizans Devleti son demlerini yaşarken tarihi yarımada olarak bilinen alana sıkışıp kalsa da, bir imparatorluk olarak anılıyordu.

İstanbul ve Konstantinopolis’in önceli Byzantion’u, çevredeki barbarlardan yine surlar koruyordu. Birinci tepe üzerinde³ yer alan Akropolis’i dört bir yandan kuşatan bu surlarda, Haliç’ten Marmara’ya kadar 27 tane burç yer alıyordu (Freely, 2002, 349)⁴. 330 yılında yeniden inşa edilen kent resmi olarak “yeni Roma” anlamında “*Nova Roma*” olarak bilinse de Konstantin’in kenti anlamında “Konstantinopolis” olarak anılmaya başlandı (Freely, 2002, 53). Konstantin, şehrinin savunma duvarlarını yaptırarak halkına güven ve aidiyet sunmakta da gecikmedi:

“Yeni kent, eski Yunan kentiyile ölçülemeyecek kadar büyüktü. Yeni surlar ortalama 2,8 km daha batıda, kesin yerleri pek belli olmamakla birlikte Haliç üzerinde Unkapanı-Cibali arasında bir noktada başlıyor, Fatih Külliyesi’nin batısından geçerek Etyemez’e iniyordu.” (Kuban, 1997, 874)

Surlar bugün bile ayakta duran durumlarına ise II. Theodosius zamanında ulaşarak yedi tepeyi çevreler hale gelmişlerdi:

“II. Theodosius döneminde (408-450) gittikçe baskısı artan barbar akınlarına karşı, sur dışı yerleşme alanlarını da içine alan yeni surların yapımına 413'te başlanmış, Haliç ve Marmara surları da 439'da tamamlanmıştır. Bu yeni surların önündeki ikinci bir sur ve hendeklerse 447'de tamamlanmıştır.” (Kuban, 1997, 875)

Artık bu surlar içinde yaşayan, aynı zamanda bu duvarlar tarafından dış dünyayla bağlantısı -kısmen de olsa- kesilen halk, Konstantinopolisli ve Bizanslı idi. Surların içeride kalanlara verdiği hem bir şehir, hem de bir devlet kimliğiydi. Öyle ki, Konstantinopolis aşılamayan simgesel surlarıyla ünlenecek ve efsaneleşecekti. Latin istilasının yaşandığı yıllar, surlarının içine girilmesi ve şehre tecavüz edilmesi anlamına geldiğinden, Konstantinopolis'in hafızasında karanlık bir yere sahiptir. 29 Mayıs 1453'teki olaysa, hem şehir hem de devlet kimliğini bu surlar içinde yaşayanlardan almış, sadece surların ele geçirilmesi bile, kitlenin tam anlamıyla dağılmasına yol açmıştır:

“Sultan Mehmed, Ulubatlı Hasan adında dev yapılı bir yeniçerinin öncülüğünde surlara yeni bir hücum yapılmasını emretti. Ulubatlı Hasan cansız yere serilmeden önce iç surlardaki istihkamlara ulaşmayı başarmış, adamları da dövüşe dövüşe kente girmişti. Sonra, Kerkoport'a'nın yanındaki burçta dalgalanmakta olan ay yıldızlı sancak görülünce, kentin alındığını haykıran feryatlar yükseldi ve savunmadakilerin tereddüde düşmesiyle, Osmanlılar akın akın surları aşmaya başladı.” (Freely, 2002, 201) (Şekil 1)

Surların düşüşü, şehrin düşüşü anlamına geliyordu. Bunun nedeni, duvarların koruyuculuğu kadar simgeselliğiydi. Bu noktada başka bir simge yapıya, Hristiyanlığın sembolü Ayasofya'ya bakmak ve şehrin düşüşünden hemen önceki gece orada yaşananları hatırlamak da dini ve millî kimliklerin nasıl iç içe geçtiğini çarpıcı bir şekilde gösterir:

“O gece surlarda görevli olanların dışındaki herkes Ayasofya'da toplanarak, kentin kurtuluşu için dua etti. Konstantin gece yarısından kısa bir süre önce, Rum ve İtalyan silahşörleriyle birlikte Büyük Kilise'ye geldi ve büyük mihrabın önünde secdeye vararak, mutlak bir sessizlik içinde bir süre öylece kaldı.” (Freely, 2002, 199)

Tüm şehir nüfusunun iki simge yapıda, surlarda ve büyük kilisede yoğunlaşması bir tesadüf değildir. Bu yapılardan alınan güç ve buralarda bir araya geliş, aidiyetlerin ne kadar ön planda olduğunu gözler önüne serer. Kısa süre içinde aynı surlar, içinde açılan gediklere ve yıkıntılara rağmen yeni bir kitleyi kuşatmaya, onlara bu kez İstanbullu kimliğini vermeye başlar. Bu değişimin fetih mi yoksa işgal mi olduğu ise, ayrı bir aidiyet tartışmasının konusu olarak hassaslığını korumaktadır.

Külliyeler

Klasik Dönem Osmanlı mimarisinin vazgeçilmez unsuru külliyeler, bünyesinde barındırdığı çeşitli yapılarla küçük çaplı bir şehir izlenimi verirken kent planlaması için de ne denli önemli olduklarını gösteriyorlardı. Çünkü kent, bu külliyeler çevresinde oluşan mahallelerle oluşuyordu. Merkezinde genellikle bir caminin

Şekil 1. Edirnekapı'dan Topkapı'ya doğru İstanbul surları (Fotoğraf: Muzaffer Özgüleş, 2007).

yer aldığı bu geniş yapı kitlesininin etrafını da hep yüksek duvarlar çevirmekteydi. Külliye'nin ortasındaki bu camileriye yine ayrı bir duvar çevirmekteydi. Kısacası, merkezdeki caminin inananları kendine doğru çağıran sesi, gayrimüslimleri bu birkaç sıra duvarın gerisinde tutmaktaydı (Şekil 2).

18. yüzyıldaki barok etkisiyle şeffaflığı artan, en azından geniş pencereleriyle yoldan geçenlere içini gösterir hale gelen bu duvarlar, 15. yüzyıldaki Fatih Külliyesi ve 16. yüzyıldaki Süleymaniye ve Üsküdar Atik Valide Külliyesi gibi örneklerle çok geniş alanlara yayılmışlar, fakat çevrelerine keskin sınırlar çizmeyi de unutmamışlardır:

“Üsküdar Atik Valide Külliyesi’ndeki yapıların kendi aralarında bile birbirleriyle ilişkili bir ortak mekân tasarımları yoktur. Cami ve medrese gibi yan yana gelenler ya da şifahane, tabhane, kervansaray gibi birbirleriyle birleştirilenler, kendi iç avluları etrafında içlerine kapanık yapılardır. Aralarından geçen sokaklarla ilişkileri sadece kapıları aracılığıyla.” (Kuban, 2007, 337) (Şekil 3)

Çünkü yeni bir zihniyetin başkentteki yansıması olan bu yapılar, Müslüman kimliğinin sembolü olarak kendilerini “ötekilerden” soyutlamaya ihtiyaç duyuyorlardı. Zaten “ötekiler” bu semtlere yakın bile değillerdi. II. Mehmed’in 1455 yılındaki zorunlu iskân uygulaması sonucunda Yahudiler Bahçekapı-Eminönü arasına, Ermeniler ise Sulumanastrv ve Samatya’ya yerleştirilmişti (Ortaylı, 2007, 286).

Şekil 2. Fatih Külliyesi'nin batı girişi (Fotoğraf: Muzaffer Özgüleş, 2007).

Şekil 3. Üsküdar Atik Valide Külliyesi (Fotoğraf: Muzaffer Özgüleş, 2007).

Birer sosyal merkez işlevi de gören külliyelere giren bireyler, Müslüman cemaatin bir parçası haline geliyordu. Özellikle cuma günleri, bayramlarda ve Ramazan aylarında birer çekim merkezine dönüşen merkezdeki camiler, kitlenin yoğunlaşmayı seven ve belli bir yöne ihtiyaç duyan yapısını çarpıcı bir şekilde gözler önüne seriyordu. Günümüzde bile bu yoğunluğun zirveye vardığı cuma namazı çıkışları, bir aidiyetle kenetlenmiş kitlenin ne kadar yıkıcı olabildiğini gözler önüne serer. Yakın tarihe dönüp bakmak yeterli olacaktır; Beyazıt Camisi'nden çıkan grupların başka zamanlarda söyleyemediklerini söyler, yapamadıklarını yapar hale gelmesi son derece çarpıcıdır. Onlara bu gücü veren şey, aidiyetlerini pekiştiren, onları bir araya getiren bu simge yapılarıdır.

Hipodrom, Arena, Stadyum

Kitlelerin eğlence amaçlı olarak bir araya gelişleri, en az diğer toplanmalar kadar etkileyicidir. Çünkü onları bir mekân içinde toplayan şey sadece eğlenme istekleri değildir, aidiyetler burada büyük rol oynar. Hatta onları buralara bu aidiyetler sürükler de diyebiliriz. Çağlar boyu hipodrom, arena ve stadyum gibi hallere bürünen gösteri ve spor merkezleri, kitlesel deşarjın yoğun olarak yaşandığı önemli yapılarıdır.

Aslında bu mekânlarda süregelen etkinlik, insanların ya da atlı arabaların yarışından, gladyatörlerin aslanla ya da matadorların boğayla güreşinden veya takımların birbiriyle maçlarından öte bir şeydir; bir savaştır. Bu etkinlikleri izlemeye gelenlerse hem bu savaşı izlemeye hem de bu savaşta taraf olmaya gelmişlerdir. Hatta savaşanlarla bütünleşirler (Şekil 4).

Mimarlık tarihinin gözde yapılarından biri olan ve MS 80'de tamamlanan Roma'daki Colloseum (Tigrel, 1997, 1571), içine çok sayıda kişinin sığabildiği bir arena örneği olarak sayısız gösteriye sahne olmuştur. Fakat bu gösteriyi izleyen kişileri birbirine kenetleyen, süregelen savaşta tuttukları taraftır. Canetti, Romalılar'ın en büyük kamusal olayı olarak zaferi verir, imparatorluk artık iktidarının doruğunda ve fetihlere doymuşken savaşın arenalarda cereyan ettiğini söyler (Canetti, 1998, 140) ve iki kez kapalı kitleyi içinde tutan arenayı şöyle tarif eder:

“Arenanın dış dünyayla ayrım hattı net olarak çizilmiştir. Arena, genellikle çok uzaklardan görülebilir ve şehir içindeki konumu, kapladığı uzam, gayet iyi bilinir. İnsanlar onu akıllarına getirmeseler bile her zaman onun nerede olduğunu hissederler. Arenadan gelen haykırımlar çok uzaklardan duyulur ve üstü açıksa içeride yaşananlar kendisini çevreleyen şehre ulaşır.” (Canetti, 1998, 28)

Roma'daki Colloseum Romalılık kimliği için nasıl önemli bir aidiyet simgesi ise, Konstantinopolis'teki Hipodrom da Doğu Romalılar için o denli önemlidir. Büyük Saray'ın hemen yanbaşındaki stratejik konumuyla ve içinde yapılan araba yarışlarıyla coşkuyu ve Bizans'a bağlılığı bir arada yaşatan bu yapının yapımına, Septimus Severus döneminde başlanmış, ancak Konstantinos zamanında tamamlanmıştır (Humphrey, 1997, 789)⁵. *Spina*'sı üstündeki Dikilitaş, Örne Sütun, Bur-

Şekil 4. Roma'da Colloseum (Fotoğraf: Muzaffer Özgüleş, 2005).

malı Sütun gibi yapılar da aslında birer zafer simgesidir. Ne var ki bu sütunlar, simgeledikleri zaferler anısına uzak diyarlardan getirildiği gibi, işgaller sonucunda zarar görmüş ya da başka diyarlara taşınmıştır (Humphrey, 1997, 790)⁶. Aidiyet simgesi bir yapıyı süsleyen bu anıtların böyle el değiştireyor olması hiç de şaşırtıcı değildir.

Konstantinopolis'teki Hipodrom'un vaktiyle nasıl bir aidiyet simgesi olduğunu anlamak için, 9. yüzyılda yolu buraya da düşen İbn Bin Yahya adlı bir Arap'ın gördüklerinin aktarıldığı şu satırlar okunabilir:

“[Bu Arap] Tüm başkent halkını kendine çeken Hipodrom'daki o göz kamaştırıcı yarışları seyretmek imtiyazına sahip olduğundan, altın dokumalı giysiler içindeki sürücülerin yönettiği ve dört atın çektiği yaldızlı arabaların arenayı bütün hızlarıyla üç kez döndüğünü ve yarış kazanan sürücünün, imparator tarafından bir altın kolye ve altın para ile ödüllendirildiğini gördüğü gibi sirk alanının ortasındaki 'Bronz Yılanlar' anıtı da dikkatini çekmiştir.” (Ebersolt, 1999, 23)

Yapının tüm başkent halkını kendine çekmesi ve burada imparatorun da bizzat bulunması, sadece tüm şehrin değil, adeta imparatorluğun tamamının aynı kimlikle ve tek mekân içinde buluşmasına çarpıcı bir örnektir. Yüzyıllar sonra arenalar ve hipodromların yerini alan stadyumlar ise, özellikle millî maçlarda adeta tüm ülkenin bir mekân içinde toplandığı yerler olarak karşımıza çıkarlar.

Bu yüzden stadyumların, yeryüzündeki hemen her ülkedeki varlıkları ve çoklukları bir tesadüf değildir. Yukarıda da örneklerini gördüğümüz gibi, geçmişten beri süregelen taraf olma dürtüsü, bugün futbol gibi oyunlar üzerinden vücut bularak insanlara kimlik sunmaya devam eder. Stadyumlar da bu insanların mabetleri olarak işlev görmektedir, hem de bir camiden, bir kiliseden ya da bir tapınaktan daha çok insanı bir araya toplayarak.

İstanbul'daki İnönü Stadyumu, Dolmabahçe Sarayı'nın has ahırlarının bulunduğu alanda uzun süren bir inşaatın sonunda 1947'de (Sakaoğlu, 1993, 176) tamamlandıktan sonra uzun yıllar Türkiye millî futbol takımının maçlarını oynadığı bir "arena" olarak diğer stadyumlardan ayrılmıştır. Maçtan saatler önce burayı dolduran kitlenin homojenliği, "Türklük" kimliklerinden ötürüdür ve bu kimliklerini marşlar, tezahüratlar, hatta küfürlerle -ki bu küfürler cinsiyetçi söylemleriyle erkeklik gibi kimliklere göndermelerle doludur- topluca pekiştirirler. Mekânın ve aidiyetin verdiği güç, maç sonrasında sokaklara dağılan kitlenin yıkıcılığıyla bir kez daha gözlenebilir. Sonucun zafer ya da yenilgi olması fark etmeyebilir, stadyumdaki 'savaşan' çıkan kitle deşarjını çeşitli yollarla tamamlamak ister (Şekil 5).

Aynı stadyumun iki farklı aidiyete ev sahipliği yaptığı zamanlardaysa tel örgüler ve polisler iki farklı uçtaki uzlaşmaz kimlikleri zaptetmek görevini üstlenir. Aksi halde, içine girilen mekânla birey olmaktan çıkıp taraftar haline gelen kitleler, bir boğanın matadora, bir aslanın gladyatöre yapabileceklerini karşı saftaki "düşman"a yapabilecek kudrettedir.

Şekil 5. İstanbul İnönü Stadyumu (Fotoğraf: Muzaffer Özgüleş, 2007).

Elçilik Binaları

Konsolosluk ve elçilik kavramları, Eski Yunan'da ve Roma'daki "temsilcilik" rollerinden bugüne, ortaya çıkan millet kavramına uyum sağlayan değişikliklerle ulaşmışlardır. Elçilik binaları da, "millî" kimliği yurtdışında temsil eden yapılar olarak doğrudan birer aidiyet simgesi olarak tarih boyunca dikkat çekmiş ve öne çıkmışlardır.

Bu binaların yerli mimari üslup ile olan ilişkilerine özen gösterilmiştir, bu yüzden dışarıdan bakan birinin yapının hangi ülkeye ait olduğunu anlaması zordur. Elçilik yapıların üzerine inşa edildiği arsalar da, artık ilgili ülkeye ait olan topraklardır. Öyle ki, bu ayrıcalıklı topraklarda, o ülkenin yasaları geçerlidir. Bu binalar içinde yaşayanlar ve oraya sığınanlar da, anavatandan kilometrelerce ötede bile evde olmanın huzurunu, sahip oldukları millî kimlik sayesinde hissedebilirler.

Türk Millî Kimliğinin Temsiliyeti Üzerine Bir Çalışma: Yurtdışındaki Yapılar başlıklı doktora tezinde Zelef (2003), yurtdışında Türk kimliğini doğrudan ya da dolaylı olarak temsil etmek için tasarlanan yapıları ve bu yapıların ulusal kimliğin temsiliyetinde oynadığı rolü ele almıştır. Mimari biçimlenmenin ulusal kimliğin kurgulanmasındaki önemini, yurtdışındaki Türk yapılarıyla öne çıkaran bu çalışmada, Cumhuriyet'in ilk yıllarının Ankara'sında kentın ana aksı üzerinde belirmeye başlayan elçilik binaları, "ötekiyle karşılaşma" bağlamında ele alınır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son demlerinde Pera'da belirmeye başlayan elçilikler ise bir "Doğu" şehrinde "Batı"nın temsili anlamına geldiği gibi, aidiyetlerin mekânlara nasıl yansıdığına veya mekânların aidiyete katkısına örnek olarak görülebilir. Hollandalıların, İngilizlerin, Fransızların sefarethaneleri için İstanbul'un karşı tarafında (Belge, 2006, 211)⁷ seçilen yerler bile, bir aidiyet meselesi olarak tartışmaya değerdir. Topkapı Sarayı'ndan da görülebilen bu yapılar Haliç'in öte tarafında, eski Ceneviz kolonisinin yerleştiği, Konstantinopolis'in on üçüncü mahallesi olan alanda yer alıyordu. Osmanlı'nın güçten düşmeye başladığı yıllarda "Batı" kendine yer olarak, şehir surlarının dışındaki bu her dem "farklı" yeri seçmişti.

Elçilerin kendileri veya sarayda karşılanmaları başlı başına bir olay olduğu gibi (Murphy ve Pick, 1988, 6) yaşamlarını geçirecekleri yapılar da Osmanlı'da bir merak konusu olmuştur. Çünkü bu yapılar 17. yüzyıl başlarında yapılan ilk Hollanda elçiliğinden bugüne, 19. yüzyılda Fossati gibi mimarların da katkısıyla, "Batılı" kimliğini mimarlık aracılığıyla İstanbul'a taşımışlardır (Belge, 2006, 229). Bu yüzden Yirmisekiz Çelebi Mehmet'i ve heyetini Fransa gezisi sırasında merakla izleyen gözlerin (Yirmisekiz Çelebi Mehmet, 1970) benzerlerinin, Pera'daki sefarethanelerin yüksek duvarları arkasındaki binaları ve içlerindeki yaşamları da gözlediğini düşünmek yanlış olmaz.

Sonuç

Tüm bu gözlemlerden sonra varılacak başlıca sonuç, aidiyetlerin kendi mekânlarını ürettiği ve kimlik sunduğu kitleleri bu mekânlar içinde kucakladığıdır. İster modern bir kentteki elçilik binaları olsun, isterse 1600 yıllık şehir surları olsun, temel çıkış noktalarının ait olunanı hatırlatmak ve parçası olunan bütünden dolayı huzur aşılacak olduğu açıktır. Farklı zamanlarda, farklı mekânlarda, içlerindeki farklı insanlara göre hipodrom, arena, stadyum gibi farklı adlar alsalar bile, işlevleri çok değişmez: bireyleri cemaat olmak üzere bir araya toplar ve kitlesel deşarjın yaşanmasını sağlarlar. Din gibi güçlü kimliklerin yapıları da bu kurumlar gibi kapalı, sınırlayıcı ve simgeseldir.

Kimlik için yapılan tanımlardan biri “kişilerin, grupların, toplum veya toplulukların ‘kimsiniz, kimlersiniz?’ sorusuna verdikleri yanıt ya da yanıtlar” (Güvenç, 1994, 3) şeklindedir. Benzer şekilde “nerede bir araya gelirsiniz, nerede kendinizi daha iyi hissedersiniz?” diye sorulursa, alınacak yanıtlar şüphesiz aidiyet simgesi yapıları verecektir. Başka bir tanımlamada ise “kendimize ait sorunların üstesinden gelirken tamamladığımız süreç” (Correa, 1983, 10) olarak tarif edilen kimlik, yine söz konusu mekânlar içinde bu süreci tamamlayacaktır. Bu yüzden, kimlik ve aidiyet kavramlarını mekânlar üzerinden tekrar tartışmak anlamlı olacaktır.

Fakat tüm bu tartışmalar sırasında karşılaşılabilecek mekânların mimarlık tarihi bağlamında ele alınması, sosyolojik ve siyasal açılımlara da kaçınılmaz olarak yer verecektir. Bu noktada, henüz böylesi geniş çaplı bir çalışmaya başlanmamışken bile, bireyden cemaate geçişi sağlayan aidiyete dair şu sözü söylemek, çok da iddialı olmayacaktır: Aidiyetin kişiye sunduğu ilk şey bir kimlikse, ondan aldığı ilk şey de bağımsızlığıdır.

KAYNAKLAR

- BELGE, M. (2000) *İstanbul Gezi Rehberi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- CANETTI, E. (1998) *Kitle ve İktidar*, çev. G. Aygen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- CORREA, C. (1983) *Quest for Identity, Architecture and Identity*, Aga Khan Award for Architecture, Singapore.
- EBERSOLT, J (1999) *Bizans İstanbulu ve Doğu Seyyahları*, çev. İ. Arda, Matas Yayınları, İstanbul.
- FREELY, J. (2002), *Saltanat Şehri İstanbul*, çev. L. Eren, İletişim Yayınları, İstanbul.
- GÜVENÇ, B. (1994) *Türk Kimliği: Kültür Tarihinin Kaynakları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- HUMPREY, J. H. (1997) “Hipodrom”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, YEM Yayın, İstanbul.

- ILGIN, C., HACIHASANOĞLU, O. (2006) “Göç - Aidiyet İlişkisinin Belirlenmesi İçin Model: Berlin / Kreuzberg Örneği”, *İTÜ Dergisi*, (2) 59-70.
- KUBAN, D. (1997) “İstanbul”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*: YEM Yayın, İstanbul.
- KUBAN, D. (2007) *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayın, İstanbul.
- MURPHY, D., PICK, C. der. (1988) *Embassy to Constantinople: The Travels of Lady Mary Wortley Montagu*, New Amsterdam Books, New York.
- ORTAYLI, İ. (2007) *İstanbul'dan Sayfalar*, Alkım Yayınları, İstanbul.
- SAKAOĞLU, A. S. (1993) “İnönü Stadyumu”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul.
- TİGREL, G. Y. (1997) “Roma”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, YEM Yayın, İstanbul.
- ZELEF, H. (2003) *A Research on The Representation of Turkish National Identity: Buildings Abroad*, yayımlanmamış Doktora tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.

NOTLAR

1. Dr. Öğretim Üyesi, Gaziantep Üniversitesi.
2. Ilgın'ın “Konut Çevrelerinde Göç/Aidiyet İlişkisinin Belirlenmesi İçin Model: Berlin/Kreuzberg Örneği” adlı doktora tezinden yola çıkılarak hazırlanan söz konusu makalede ev sözcüğünün daha çok, insanların konutlarına yükledikleri sosyal anlamları içerdiği belirtilmiş ve evin şu dört özelliği sıralanmıştır: “1. Ev, kişiler için çevrelerini en iyi şekilde kontrol edebildikleri tek mekândır. 2. Ev, aile için en uygun fiziksel çevredir. 3. Ev, kendini ifade etme mekânıdır. 4. Ev, güvenlik duygusunu geliştirmektedir.”
3. Bugün Topkapı Sarayı'nın yer aldığı tepe.
4. Aynı sayfada Freely, Dio Cassius'tan şöyle bir alıntı da yapar: “Limanlar; surlar, zincirler ve düşmanın yaklaşmasını olanaksız kılan burçlarla donanmış dalgakıranların arasında kalıyordu.” Sayfa 50'de ise Freely şöyle der: “Eski Byzantion'un bir kısmını, 1465 yılı civarında inşa edilmiş olan ve şehrin en eski suruyla aşağı yukarı aynı hattı izleyen Topkapı Sarayı'nın dış savunma duvarlarının çevrelediği Gülhane Parkı örtmektedir. Bu duvarlar tıpkı eski Byzantion surlarında olduğu gibi aynı sayıda, yani yirmi yedi müstahkem kuleyle donatılmıştır ve Byzantion surları denince, insanın aklına Dio Cassius'un on sekiz yıl önce betimlemiş olduğu gibi birbirleriyle 'konuşup konuşmadıkları' gelir.”
5. Hipodrom burada şu şekilde tarif edilmektedir: “Antik Yunan mimarlığında at ve araba yarışlarının gerçekleştirildiği yapı. Bir kısa yan yuvarlatılmış olan yarış pistinin (arena) gerek bu bölümünde (sphendone), gerek iki uzun yanında seyirci oturma sıraları yükselir. Aynı anda 10 arabanın yarışabildiği hipodromun yarış pistini, kimi zaman üzerinde heykel ve anıtlar da bulunabilen bir set (spina) ikiye ayırır, yarışçılar spina'nın çevresinde dolanırdı.”

6. Konstantinopolis'teki Hipodrom'un *spinasi* üstündeki eserler burada şu şekilde tarif edilmektedir: "Dikilitaş, Mısır firavnu III. Tutmosis'in Karnak Tapınağı önüne diktirdiği anıttır. Örne Sütun'un 10. yy'ın ilk yarısında yapılmış tunç kaplamaları, 1204'teki Latin istilası sırasında sökülüştür. Yılanlı Sütun da denem ve Büyük Konstantinos döneminde Bizans'a getirilen Burmalı Sütun, Yunanlılar'ın MÖ 479'daki Plataia zaferinin anısına Delphoi'de Apollon Tapınağı önüne diktikleri ve birbine sarılmış üç yilandan oluşan anıttır."

7. Burada Belge "Pera" sözcüğünün Yunancada "karşı yaka" veya "öte" anlamına geldiğini belirttikten sonra, Pera için şöyle der: "Bizans'ın bir mahallesi olmakla birlikte, tarihi önemini bir Ceneviz kolonisi olarak kazandı. Bu bakımdan 'Pera' adının simgesel bir önemi ve anlamı vardır; çünkü Pera, tarihi boyunca, İstanbul'da, tam da İstanbullu olmayan bir şeyi ya da şeyleri temsil etmiştir."

TANZİMAT DÖNEMİ'NDE KİMLİK İNŞA SÜRECİNİN KENTSEL ÇEVREYE YANSIMASI: TARİHİ YARIMADA ÖRNEĞİ

Gözde ÇELİK¹

Giriş

Kimlik ve aidiyet kavramları, toplumların fiziksel ifade aracı olarak mimarlık tarihinde ağırlıklı yer kaplamaktadırlar. Maslow (1987, 20) aidiyet kavramını, fizyolojik ihtiyaçlar ve güvenlik ihtiyacından sonra gelen önemli bir insan gereksinmesi olarak tanımlamaktadır. Aidiyeti, “insanın kendisini belli bir kültüre ve coğrafyaya ait hissetmesinin insan varlığı üzerindeki yapıcı etkisi” olarak tanımlayan Gür (2007, 37-38) ise, kimliğin bir temsil olduğunu dile getirdikten sonra, “mimarının kimlik kaygısını ciddi biçimde üstlenmesi[nin] toplumun değerlerini anlamak- yükseltmek, ulusal ve genel mimarlık tarihinin öğretilerinden ustaca yararlanmak, coğrafya ve kent verilerini tasarım olanakları olarak değerlendirmek [...]”ten geçtiğini belirtir. Bu parametreler göz önüne alındığında, bugün mimari değerlerini hızla kaybetmekte olan İstanbul’un binlerce yıllık çekirdeği Tarihi Yarımada’nın, 19. yüzyıl ortalarından itibaren kimlik ifadesi yönünden değişime açık bir süreç yaşadığı öne sürülebilir.

Tanzimat’ın Fiziksel Çevreye Etkisi

Osmanlı’da 1839-1876 arasına tarihlenen Tanzimat Dönemi, Batılılaşma yolunda azınlık haklarının korunması, mal ve can güvenliğinin sağlanması gibi toplumsal düzenlemelerin yanı sıra, yeni bir bürokratik yapılanmaya da sahne olmuştur. Bu süreçte, İngiltere ve Fransa ile yakın ilişkiler kurulmuş, başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere, Avrupa’daki görevlerinde gözlem yapma olanağı sağlayan Osmanlı devlet adamları, imparatorluğun çözümlene sürecini durdurmak ve modernist bir kimlik yaratmak çabasıyla hareket etmişlerdir. (Findley, 1985, 260; 1994, 128-171). Osmanlı elitinin her dönemde Avrupa ile bir şekilde ilişki içinde olduğunu kaydeden Abou-El-Haj (2000, 118-119), Avrupa’dan belli kültürel örüntülerin benimsenmesinin, sadece yabancı varlığı veya yabancı bir modelin cazibesine

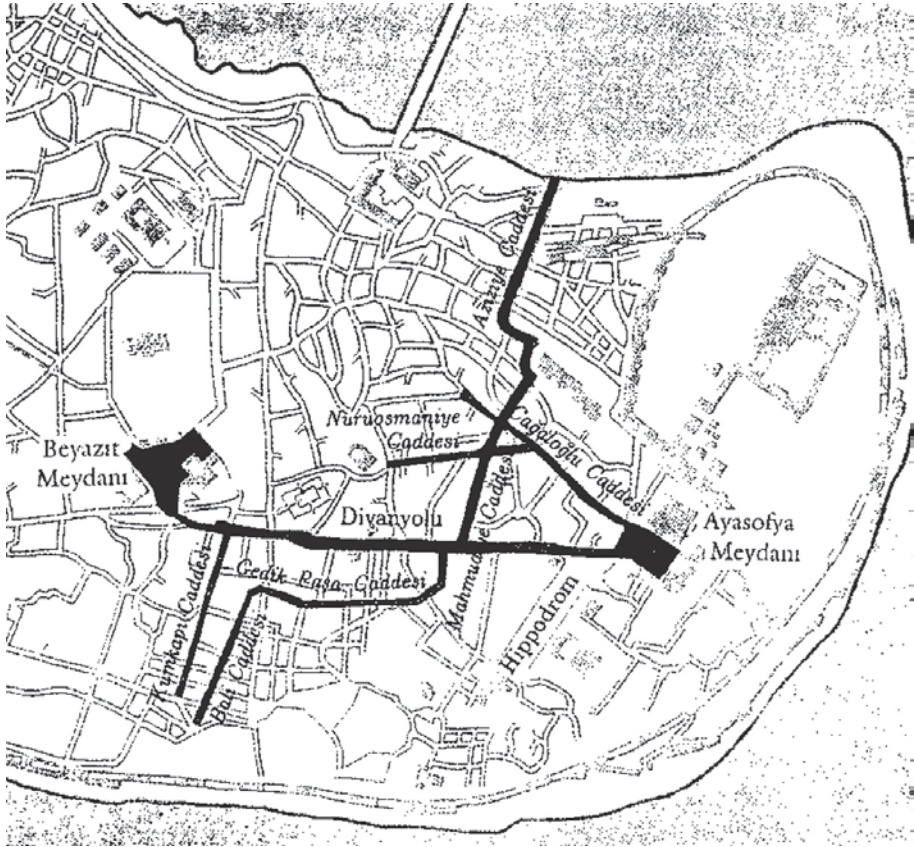
kapılmak ile açıklanamayacağını, bu durumun Osmanlı elitinin ihtiyaçlarından kaynaklandığını, bu nedenle Tanzimat reformlarının dış sebeplere değil, dâhili kökenlere bağlanması gerektiğini belirtir. Avrupa'nın ticari ve ekonomik rekabeti veya askeri tehditler gibi dış baskıların ötesinde, 19. yüzyılda siyasi değişimi kendi yararlarına gören yönetici sınıf içindeki bir grup, Osmanlı'da değişime yol açan esas faktör olmuştur (Abou-El-Haj, 2000, 124).

Sultan ile idarecilerin dünya görüşü ve siyasal düşüncelerindeki değişim, 19. yüzyılda İstanbul'un kent silüeti ve mimari dokusunun yeniden şekillenmesine yön vermiştir. Tarihi Yarımada dışına taşınan sarayın geri planda kaldığı, toplumun elit tabakasını oluşturan bürokratik kadronun, Batı'nın "ötekisi" konumundaki Osmanlı'yı yeniden tanımlamaya girişerek yönetime ağırlığını koyduğu bu dönemde, yeniden örgütlenmesi gerçekleşen idari yapılanma ve modernleşme çabalarının fiziksel çevredeki ayırt edici etkisi, Tarihi Yarımada'nın kentsel dönüşümünden izlenebilmektedir. Yüzyıllardır başkentin Klasik Osmanlı dini ve sivil mimari örnekleri ile bezeli çekirdeğini oluşturan Tarihi Yarımada'nın imar süreci, 18. yüzyıldan başlayarak gelişen ekonomik ve toplumsal dinamikler sonucunda, elçilikler ve finans merkezleri ile Batılı görünüme kavuşan Karaköy-Beyoğlu hattı ve saray çevresinin nüfus yoğunluğunu arttırdığı Boğaziçi'nden farklı biçimde, idari kadro tarafından yeni bir kimlik aracı olarak ele alındığı için önem kazanmaktadır.

Tanzimat sonrası bürokratinin "ülkeyi sahiplenme, aydınlanmamışları aydınlatma, örneklik etme, kendini ülkenin zihni gibi tahayyül etme" yaklaşımı (Tanyeli, 2007, 264), bürokrasinin merkezi olan Tarihi Yarımada'nın mimari değişimine hız kazandırmıştır. Tanzimat'ın kurucusu Mustafa Reşid Paşa, İngiltere'deki görevi sırasında II. Mahmud'a yazdığı raporda, evlerin kâgir olması, yolların geometri kurallarına göre yapılması, kentin çağdaşlaşması için Avrupalı uzmanlara görev verilmesi yolundaki görüşlerini belirtmiştir (Baysun, 1960, 124-126). Paşanın şehircilik ve modern inşaat tekniklerine yönelik yaklaşımı, ilk defa, 1839 tarihinde resmi bir metinde yer almış, 1848'den itibaren çıkarılan Ebniye Nizamnameleri ile de yasal çerçeveye kavuşmuştur. İstanbul'un ayrıntılı haritasını çıkarmak ve sokak örüntüsünü düzelterek bir plan yapmakla görevlendirilen Moltke'nin 1836-37 tarihli haritası, kentsel dokuyu iyileştirme kaygılarının ilk örneği sayılır (Tekeli, 1999, 24-25). Tanzimat'ın yanı sıra, Kırım Savaşı'nın neden olduğu Batı ile etkileşim, geleneksel payitahttan çağdaş bir kente geçilmesi yönünde adımlar atılmasını sağlamış, 1855'de ilk belediye örgütü olan Şehremaneti, 1858'de Galata'da büyük çaplı planlama projeleri gerçekleştiren Altıncı Daire-i Belediye kurulmuştur. (Kuban, 1970, 45). Kentin geniş bölümünü etkileyen büyük 1848 ve 1863 yangınlarından sonra, yeni imar yönetmelikleri ile asgari sokak genişlikleri artırılmış, yangından zarar görmüş ahşap evlerin yerine taş ve tuğla binalar yapılması, yeni blokların geometrik açıdan düzenlenmesine ilişkin normlar getirilmiştir (Cerasi, 2006, 152).

1856 tarihli Aksaray yangını sonrasında bölgenin imarı ile görevlendirilen İtalyan mühendis Storari, organik sokak dokusunu yeniden düzenlemiştir. 1865'te geniş bir bölgeyi tahrip eden Hocapaşa yangını sonrasında, kentsel çağdaş planlama çalışmalarından sorumlu olmak üzere kurulan Islahat-ı Turuk Komisyonu, 1869'a kadar geniş çaplı altyapı faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Ana arter Divanyolu'nun, ikincil arterler Aziziye, Mahmudiye, Nuruosmaniye ve Kumkapı caddelerinin düzenlenip genişletilmesi, Ayasofya, Firuz Ağa Camisi ile Çemberlitaş çevresinin yapılardan temizlenmesi, Ayasofya önünde bir meydan oluşturulması, ayrıca Beyazıt Meydanı'nın açılarak Divanyolu'na bağlanması (Şekil 1), bölgenin çağdaş bir görünüme kavuşmasını sağlamıştır (Çelik, 1998, 48-52).

Bölgede işlevsel-siyasi eksen kayması ve yangınlar sonrası gerçekleşen kent planlamasına ek olarak, yeni işlevleri, silüet oluşturma etkisi, ölçek değişimi, kentsel mekâna katılım, neoklasik cephe düzeni, simetrik plan kurgusu, yapım teknolojisi ve malzemeleri ile farklılaşan yapılar, yönetici kadronun kimlik arayışını ve

Şekil 1. 1865 tarihli Hocapaşa yangınından sonra düzenlenen ana caddeler (Çelik, 1998, 48).

yaratılmak istenen Tanzimat ideolojisini kitlelere yansıtan semboller olarak okunabilir. Tanzimat devlet adamlarının rasyonel ve sistematik yaklaşımı, ithal kurumlarla gelen yeni işlevli binaların inşasına ve kent dokusunda ölçek değişimine yol açmıştır. Bu bağlamda, dönemin yönetim merkezi Bâbıâli, ilk arşiv binası Hazine-i Evrak, yeniden inşa edilen Bâb-ı Seraskeri, boyutları ve konumu açısından tartışmalı prestij yapısı I. Darülfünûn ve Maliye Nezareti'nin yerleşimine verilen Fuad Paşa Konağı, Tarihi Yarımada'da bürokrat kimliğini vurgulayarak ön plana çıkan ve dönemin yenilikçi atmosferini ifade eden uygulamalardır.

Tanzimat'ı iki yüz yıllık deneyimler ve soruna özel çözümler zincirinin bir sentezi olarak yorumlayan Abou-El-Haj'a göre (2000, 116-118), Osmanlı'da hiçbir yeni kurum bir bütün olarak dışarıdan alınmamış, Osmanlı yönetim aygıtındaki makamlar bürokratik uzmanlaşma konusunda içeride duyulan ihtiyacın bir sonucu olarak zaman içinde evrilmişlerdir. Ancak bu süreç, mekânsal açıdan ele alındığında, ihtiyaçların karşılanması konusunda zorluklarla karşılaştığı anlaşılmaktadır. Tanzimat Dönemi'nde, yeni kurulan veya düzenlemelerle değişikliğe uğrayan idari birimler, kurumsallaşmanın tam olarak gerçekleşmemesi nedeniyle, çalışma mekânı açısından birkaç yer değiştirmişlerdir². En çok mekân değiştiren kurumlar arasında Şehremaneti, Zaptiye ve Ticaret Nezareti sayılabilir³. Kurumların dönem boyunca farklı binalara taşınması, yaklaşık kırk yıllık bir süreçte farklı zaman dilimlerine bakıldığında, aynı binaların değişik idari hizmetlerde kullanılması, devlet yapısındaki değişim sürecini ve kararsızlığı mekâna yansıtan bir olgu olarak değerlendirilebilir.

Yolların ve parsellerin düzenlenmesi konusunda Tarihi Yarımada'nın kaderini değiştiren 1865 Hocapaşa yangınından sonra, tuğla ve çimentodan alınan verginin de kaldırılmasıyla (Çelik, 1998, 49), bürokrat ve seçkinler, kâgir konaklar inşa ettirmeye başlamışlardır. Tanzimat'ın sağladığı güvenceyle, bireylerde sermaye birikiminin oluşması ve kâgir yapıların bir prestij unsuru haline gelmesi sayesinde bölgenin fizyonomisini değiştiren bu yapılar Tanzimat ideolojisinin yerleştirmeye çalıştığı modernite anlayışını da mimari alanda tanımlamışlardır. Dönem yapılarında kat döşemeleri ahşap kirişlerle, taşıyıcı duvarlar ise modern ölçülü tuğla ile inşa edilmiş ve yeni malzemelerin ölçüleri etkilemesiyle, büyük boyutlara ulaşan yapılar, kentsel dokuyu değiştirmiştir (Şekil 2). Yapım teknikleri yönünden hedeflenen kalıcılık ve sağlamlık, Tanzimat'ın içselleştirmek istediği sistematik ve akılcı yaklaşımla da uyumaktadır.

Tarihi Yarımada'da görev alan mimarlar incelendiğinde, Beyoğlu'nda Rus Elçilik Binası'nı inşa etmiş olan Gaspare Fossati öne çıkmaktadır. 1841'de bölgenin kâgir teknikteki ilk yapılarından Bâb-ı Seraskeri dâhilindeki kışlayı, 1855'de kardeşiyle Topkapı Sarayı surları üzerinde Telgraphane-i Amire'yi, 1846'da yapımlarına başlanan I. Darülfünûn ve Hazine-i Evrak binalarını inşa eden Fossati, Bâbıâli arz odasının tasarım ve dekorasyonunu da gerçekleştirmiştir. 19. yüzyılda İstanbul'a damgasını vuran ve saray çevresinde kabul gören Balyan ailesinin

Şekil 2. Bâb-ı Seraskeri anıtsal girişi, Fuad Paşa ve Zeyneb-Kamil konakları (Öztuncay, 2003).

Tarihi Yarımada'da geri planda kalması, bürokratların farklı yaklaşımını ortaya koymaktadır. Tarihi Yarımada'da görev alan diğer mimarlar arasında Bâb-ı Seraskeri ve Fuad Paşa Konağı'nı tasarlayan Bourgeois, II. Darülfünûn'u inşa eden, Çemberlitaş çevresini düzenleyen Barborini sayılabilir.

Yeni İşlevler İçin Yeni Binalar

Tarihi Yarımada'da işlev ve yapım teknolojisi yönünden gelenekselden farklılaşan binalar Mustafa Reşid Paşa'nın 1846-1848 arasına tarihlenen ilk sadrazamlık döneminde inşa edilmeye başlanmıştır. Tanzimat devlet adamlarının Batılı anlayışta bir bürokratik sistem oluşturmak amacıyla giriştikleri çabanın mimari anlamdaki en erken örneklerinden biri, devletin resmi belgelerinin korunması amacıyla Bâbîâli arsası içinde inşa edilen Hazine-i Evrak'tır. 1846 yılında yapımına başlanan bina ile, bölgede çeşitli oda ve mahzenlerde istiflenen ancak yetersiz saklama koşulları ve rutubet nedeniyle zarar görmekte olan resmi yazışma ve belgelerin, Avrupa'daki örneklerde olduğu gibi sistematik bir şekilde saklanıp korunması amaçlanmıştır (Çetin, 1985, 66). Malzeme seçimi ve yapım programı özenle hazırlanan, küçük ölçekli ancak, işlevi ve yapısal özellikleriyle farklılaşan binayı Gaspare Fossati inşa etmiştir (Can, 1994, 37). 1853'te kullanıma açılan Hazine-i Evrak, Tarihi Yarımada'da yangın önlemlerinin alındığı, putrelli kirişler, dökme demirden yapılmış merdiven ve kat döşemeleri ile yatay taşıyıcıda metal konstrüksiyon kullanılan ilk bina olma özelliğine sahiptir (Yergün, 2002, 103). Bu özellikleri açısından yapı, modernleşme yolundaki bir zihniyetin ürünü olarak değerlendirilebilir. İç mekânda evrak saklamak için ahşap dolaplar içeren binanın kubbe iç yüzeyi gölgeli kalem tekniğinde motiflerle bezenmiş, pandantiflerde, aydınlanma sembolü yerküre, yazı takımları ve kağıt tomarları resmedilmiştir. Uluslararası yazışmaları temsilen yapının özgün işlevine göndermede bulunan bu be-timlemeler, II. Mahmud Türbesi'ndeki aydınlanma simgesi yerküre (Akın, 1993, 125-127) gibi, öngörülen yeni bürokratik yapılanmanın habercisi niteliğindedir.

Tasarımı Fossati'ye ait olan I. Darülfünûn binası, Tanzimat'ın hedeflediği akılcı yaklaşıma yönelik eğitim reformları kapsamında, ilk defa üniversite eğitimi amacıyla inşa edilen ve bölgeye yeni işlev getiren bir diğer yapıdır. Ayasofya-Sultan

Ahmet Camisi arasında, Ayasofya'nın hemen yanında yükselen yapı (Şekil 3), kent dokusuna tezat oluşturan ölçeği ve yer seçimiyle tartışmalara yol açmıştır (Batur, 1994a, 562; Can, 2000, 134). Döneme ağırlığını koyan bürokrat aydınların, dini anlamı yüksek bölgede, modern bir eğitim sisteminin kurulması amacıyla yapımında ısrar ettikleri I. Darülfünûn binası, yaklaşık yirmi yıl sonra kullanıma açılmıştır. 1846'da inşaatı kararlaştırılan, Kırım Savaşı'nda hastane olarak kullanılan, sonrasında göçmenlerin yerleşimine açılan bina, uygun seviyede öğrenci ve yeterli kapasitede öğretmen sağlanamaması nedeniyle üniversite olarak kullanılamamıştır (İhsanoğlu 1990, 702; Batur, 1994a, 562). İki yıl kadar serbest konfe-ranslara ev sahipliği yaptıktan sonra, 1865'te Maliye Nezareti'ne verilen, Maliye Nezareti'nin 1870'te Fuad Paşa Konağı'na taşınmasıyla, Adliye, Evkaf, Maarif ve Ticaret nezaretlerinin yerleşimine açılan I. Darülfünûn, gösterişli kütlesiyle nezaret binası işlevi kazandırılarak seküler bir yaşamı öngören Tanzimat Dönemi ideolojisinin sembol yapısı olmuştur (Can, 2000, 134; Çelik, 2007, 138, 266). I. Darülfünûn'un Ayasofya meydanına açılan giriş cephesinde, revaklarla kentsel mekâna katılım hedeflenmiş, deniz tarafında ise, iki kat boyunca yükselen kolosal sütunlar ve üçgen alınlık ile anıtsal bir görünüm⁴ sağlanmıştır (Şekil 4).

Şekil 3. Ayasofya ve I. Darülfünûn'un denizden görünümü (Şehbal, 1 Kasım 1325, no: 15).

Şekil 4. I. Darülfünûn deniz cephesi şematik görünüm (Çizim: Gözde Çelik).

I. Darülfünûn'un nezaretlere verilmesi üzerine, üniversite eğitiminin sağlanması amacıyla daha mütevazı ölçülerde inşa edilen II. Darülfünûn binası, bölgenin ana caddesi Divanyolu'nun, modern şehircilik anlayışına göre düzenlenmesi çalışmalarına uygun biçimde inşa edilen ilk yapı olması nedeniyle (Şekil 5), kentsel açıdan bir dönüm noktasıdır (Can, 2000, 135). II. Darülfünûn Binası'nın yer seçiminde, II. Mahmud Türbesi'nin yakınındaki arsanın, güzel bir bina yapılmak suretiyle bölgenin imarı açısından değerlendirilmesi göz önüne alınmıştır⁵. Barborini tarafından 1869'da tamamlanan bu yeni üniversite binası da iki sene kadar devam eden dersler sonucunda, Mülkiye Mektebi'ne ve Maarif Nezareti'ne verilmiştir.

Kütle Etkisi ve Cephe Düzeni

Bölgenin Bizans Dönemi'nden itibaren ana eksenini oluşturan Divanyolu'nun başında ve sonunda bu dönemde düzenlenen Ayasofya ve Beyazıt Meydanları, çevrede bulunan idari yapılara dağılım odaklarını oluşturmaktadır. 1865'te nezaretlerin yerleşimine açılan I. Darülfünûn ile 1866'da askeri merkez olarak yeniden inşa edilen Bâb-ı Seraskeri binaları bu meydanları tanımlayan ve ölçek değişimine yol açan büyük boyutlu yapılardır (Şekil 6). Eski Saray'ın yerinde, yarımadaanın

Şekil 5. Divanyolu'nda II. Darülfünûn binası (A. Frères, Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi).

Şekil 6. Ayverdi Haritası'nda Tanzimat Dönemi yapıları (Düzenleyen: Gözde Çelik).

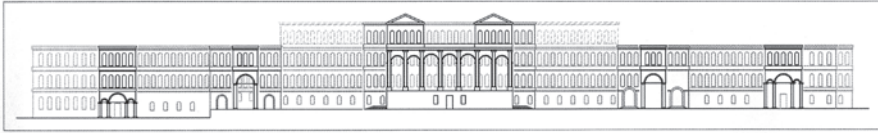
yüksek tepelerinden birine yayılan Bâb-ı Seraskeri ana yapısı ve kışlaları, Batılı görünümdeki kütleleri ile ufuk çizgisinde fark yaratmaktadır.

Devletin yönetim merkezi Bâbüâli, Haliç'ten bakıldığında, yatayda gelişmiş kütleleriyle kentsel doku içinde ölçek farklılığı yaratan bir diğer yapıdır (Şekil 7). 1839 yılı başında geçirdiği yangından sonra, kâğır olarak ve konut özelliğinden sıyrılacak şekilde yeniden inşa edilen bina, Stefan Kalfa tarafından 1844 yılında tamamlanmıştır (Tanyeli, 1994, 522). Bâbüâli, dönem boyunca, yeni idari kadroların oluşturulması nedeniyle yatayda ve düşeyde dairelerin eklenmesiyle kütleli açıdan genişlemiştir. Bâbüâli'nin Tanzimat Dönemi'ne damgasını vuran yapılandırma sürecini de yansıtan görünümü, Avrupalılaştırma çabasındaki bir devletin fiziksel ifadesi olarak yorumlanabilir. Geleneksel Osmanlı cephe biçimlenmesinden uzaklaşarak, anıtsal özellikte, Batılı görünümde tasarlanan yapıda merkez bölüm daha yüksek tutularak, deniz cephesinde üçgen alınlık ve kolosal sütunlarla vurgulanmıştır (Şekil 8).

Simetri ve yalınlığın, devlet otoritesini göstermek amacıyla mimari dile yansıdığı bu dönemde, kütleleriyle fark yaratan Bâbüâli ve I. Darülfünûn binalarının denize bakan cephelerinin tasarımında, 19. yüzyılın saray ve kamu binası gibi Avrupa yapılarında sıklıkla tercih edilen kolosal sütunlar kullanılması, Tarihi Yarımada'yı ilk defa denizden yaklaşarak gören yabancıların gözünde yaratılmak istenen Batılı imaja katkıda bulunmaktadır.

Şekil 7. Bâbüali deniz cephesinden görünüm (Eldem, 1979, 100-101)

Şekil 8. Bâbüali deniz cephesi şematik görünüm (Çizim: Gözde Çelik-noktalı kısımlar yapıya sonradan eklenen bölümlerdir).

Süleymaniye Camisi'nin yakınında, şeyhülislam ve fetvahaneye ayrılan binaları içeren Bâb-ı Meşihat, orta sofa karakterindeki merkez holler, bunların çevresinde düzenlenmiş mekânlar, geleneksel çıkma şeklinde iki yönden taşan ve eliböğründelerle desteklenen arz odası ile Osmanlı konut geleneğini sürdürmektedir. Ancak bu dönemde kâgir hale getirilen yapılar topluluğunda üçgen alınlık ve köşelerde pilastr kullanılmış olması, dini işlevli yapıda geleneksel ve Batı kaynaklı tasarımların bir arada mimari alana yansıtıldığını ortaya koymaktadır. Döneme özgü politik atmosfer ve seküler anlayış, idari merkez konumundaki yarımada'nın, A.H. Tanpınar tarafından "Tanzimat Üslubu" olarak adlandırılan yapılarla donanmasına yol açmıştır. Osmanlı'da devlet otoritesini belirtmek amacıyla başta kamu binaları olmak üzere yaygın olarak kullanılan ampir üslubun (Eyice, 2002, 287) yansıttığı yalnlık, strüktürel denge ve formel yaklaşım, idari binalara anıtsallık ve resmiyet kazandırdığı için uygun bulunmuş olmalıdır.

Abdülaziz'in Mısır gezisinden sonra, 1864-1866 arasında Bourgeois'nın tasarımıyla yeniden inşa edilen Bâb-ı Seraskeri ana binası, anıtsal giriş kapısı ve köşkerleri, Divanyolu aksının Beyazıt Meydanı ile bütünleşmesi sayesinde, bölgenin askeri ve törensel odak noktasını oluşturmuştur (Şekil 9). Bâb-ı Seraskeri anıtsal giriş kapısı ve iki yanındaki köşkerlerde, ağ bezeme, at nalı, sivri ve dilimli kemerler ile oryantalist bir tasarım anlayışı hâkimdir (Saner, 1998, 76). Avrupa ile gelişen ilişkiler ve Abdülaziz'in kişisel tarzı, Avrupa kraliyet ailesinin oryantalist eğiliminin Osmanlı'da da benimsenmesine yol açmıştır (Batur, 1994b, 148).

Şekil 9. Tarihi Yarımada, 1920'lerden panoramik görünüm (Sébah&Joallier, Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi).

Abdülaziz Dönemi'nde imparatorluğun görkemli geçmişini anımsatan eklektik anıtların, Osmanlı kamuoyunun romantik duyarlılığını canlandırmaya yönelik tasarlandığını kaydeden Ersoy (2000, 373), Avrupa'nın kültürel ve politik egemenliğinin söz konusu olduğu bu dönemde, bu binalarla verilen orijinallik mesajının, Geç Tanzimat Dönemi'nin kozmopolit kamusal belleğine hanedan onurunu ve toplum duygusunu telkin ettiğini belirtir. Seraskerlik ana binası ise, simetrik ve aksiyal plan tasarımı, basık ve yarım daire kemerli pencerelerinde vurgulanan kilit taşı ve yalın silmeleri ile ampir üsluptadır. Dış cephenin sade bırakıldığı, ancak iç mekânlarda, hiyerarşik düzene göre bezeme yoğunluğunun arttığı gözlenmektedir. Orta avlunun beyaz mermerin hâkim olduğu sade görünümüne tezat olarak, salonların dekorasyonunda kırmızı, sarı ve yeşil renkler ile yoğun bezeme tercih edilmiştir. Bu renkler ve korkulukta, tavanlarda görülen bezeme öğeleri, mekânlara oryantalist görünüm kazandırmaktadır.

Ayverdi Haritası (1978) üzerinde dönem yapılarının Tarihi Yarımada'daki dağılımları incelendiğinde, 1865 sonrasında Bâbîâli, I. Darülfünûn ve Bâb-ı Seraskeri'yi merkez alan bölge çevresinde yoğunlaşma olduğu gözlenmektedir (Şekil 6). Bu yoğunlaşmayı oluşturan yapıların çoğu, devlet adamlarına ait konaklardır. Tanzimat Dönemi'nde bürokrat konaklarının selamlık bölümleri, devlet işlerinin görüldüğü meclislerin toplanması amacıyla da kullanıldığı, konakların bir kısmı, genişleyen bürokratik yapılanmanın etkisiyle, devlet tarafından alınarak nezaretlere ve diğer idari birimlere verildiği için, dönemin sivil yapı-resmi yapı ayrımı

çok net yapılamamaktadır. Bölgenin ilk kâgir konakları olan Fatih'teki Subhi Paşa Konağı ile Süleymaniye Camisi'nin Haliç'e bakan tarafında yer alan, W. J. Smith tarafından tasarlanan Edhem Paşa Konağı yangın öncesinde inşa edilmiştir (Eldem, 1979, 180). Abdülaziz Dönemi sadrazamlarından Yusuf Kâmil Paşa ve eşi Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın kızı Zeyneb Hanım tarafından, 1808 ve 1839 yangınlarında Bâbîali olarak kullanılmış bir konağın yerinde, 1864'te yaptırılan Zeyneb-Kâmil Konağı (Koçu, 1971, 1765), yer seçimi ve gösterişli kütleleriyle sahiplerinin iktidara yakınlığını belgelemektedir. Yangın sonrasında, 1865-1870 arasında, birbirinin ardı sıra inşa edilen kâgir konaklar arasında, Vefa'da Mütercim Rüştü Paşa Konağı, Cağaloğlu'nda Bülbül Tevfik Paşa Konağı, Rauf Paşa Konağı, Beyazıt'ta Âli Paşa Konağı, Fuad Paşa Konağı ve Midhat Paşa Konağı sayılabilir.

Beyazıt'ta, Bâb-ı Seraskeri'nin Mercan tarafında inşa edilen, Tanzimat'ın ikinci adamı olan Âli Paşa'ya ait konak, merkezi konumu ve kütlesi açısından devlet adamının yönetimdeki ağırlığını ortaya koymaktadır. Beyazıt Meydanı'nın solunda, Bâb-ı Seraskeri'nin Vezneciler tarafında ise, dönemin Mustafa Reşid Paşa ve Âli Paşa'dan sonra en önemli üçüncü devlet adamı Fuad Paşa'nın yaptırdığı, ancak içine yerleşmeden devlet tarafından satın alınan konağı bulunmaktadır. Fuad Paşa Konağı, boyutlarıyla dikkat çeken, bulunduğu mekâna hâkim konumda bir yapıdır. İnşaatı tamamlandıktan sonra arkasına iki bina daha eklenerek Maliye Nezareti'ne verilen Fuad Paşa Konağı'nın, Beyazıt meydanını sınırlayan ve tanımlayan prizmatik kütlesi, idari yapı olarak seçilmesinde⁶ karakteristik bir unsur olarak düşünülebilir (Şekil 10). Ön cephede yer alan revaklı bölüm, yapının kentsel alana entegre olması açısından dikkat çekmektedir. Yapı aynı zamanda, revaklı tasarımıyla 1824 tarihli Fransa Maliye Nezareti binası ile benzerlik göstermekte-

Şekil 10. Maliye Nezareti olarak kullanılmış Fuad Paşa Konağı (Kültür A.Ş. Arşivi).

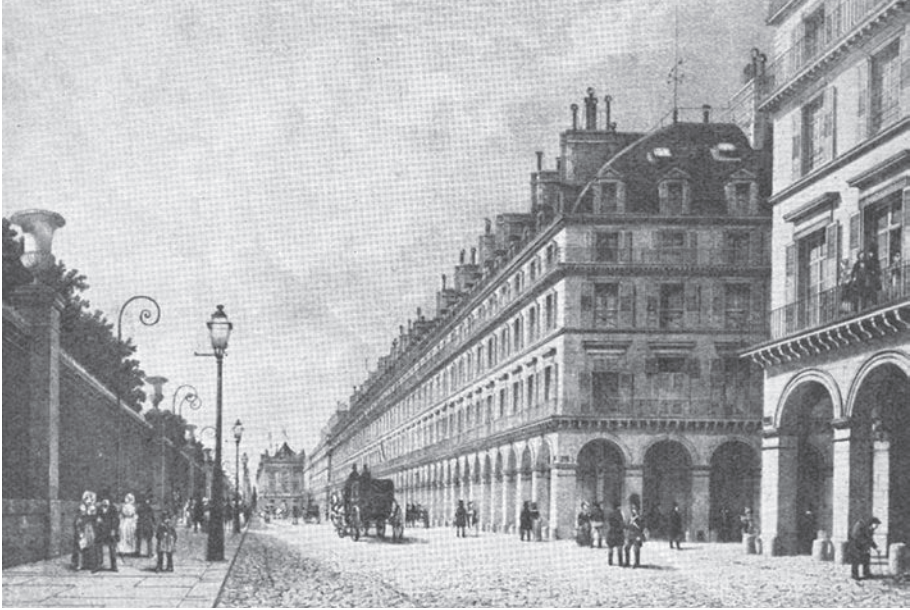
dir (Şekil 11). Baytop (2002, 5), Maliye Nezareti olduğu yıllarda, binanın revaklı bölümünün kapatılarak postane olarak kullanıldığını kaydetmektedir. Öte yandan, resmi yazışmalarda inşaatından bahsedilen dükkânlar⁷ göz önüne alındığında, bu yarı açık mekânın, toplum hayatının bir parçası olarak yapıya canlılık kazandırma amaçlı düşünülmüş olduğu öne sürülebilir. Meydanın diğer tarafında bulunan Askeri Misafirhane de, revaklı tasarımıyla Fuad Paşa Konağı'nı dengelemekte ve Seraskerlik duvarlarına paralel yolu devam ettirmektedir.

Genelde üç katlı, katların birbirinden silmelerle ayrıldığı, girişlerin üçlü açıklıklarla vurgulandığı, prizmatik kütleyle sahip konaklarda, Geleneksel Türk evinde görülen birinci kat çıkmaları terkedilmiş, onun yerine zemin katın sokak ile ilişkisi kurularak (Acar, 2000, 375), tüm katları içeren cephe hareketleri uygulanmıştır. İç mekân kurgusu, sofa ve odalarda farklı tür pencerelerin kullanımı ile cepheye yansıtılmıştır.

Plan Düzeni ve İç Mekân Kurgusu

Prizmatik kütle kuruluşu ve cephe düzenleri ile Batılı etkilerin hâkimiyetine giren dönem konaklarında planda simetri gözetilmiş, bir iç avlu veya havalandırma boşluğu ile ayrılan harem ve selamlık daireleri, yerel kimliğin en azından plan düzleminde korunmasını sağlamıştır.

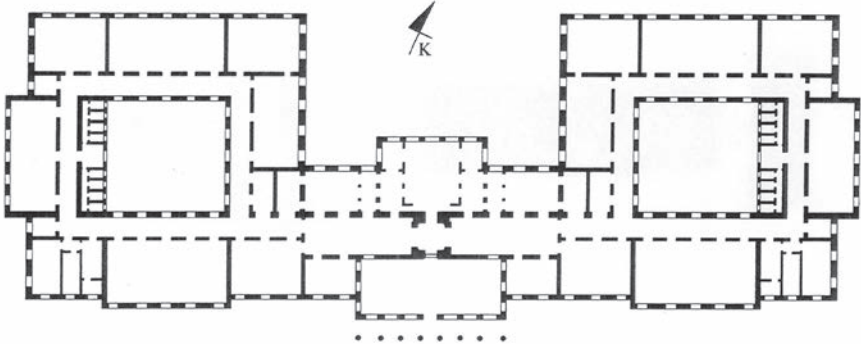
Dönemin resmi yapıları, plan kurgusu açısından iki farklı yaklaşım yansıtır. Ortası avlulu iki kanat ve bunları bağlayan merkez bölüm ile tasarlanan I.

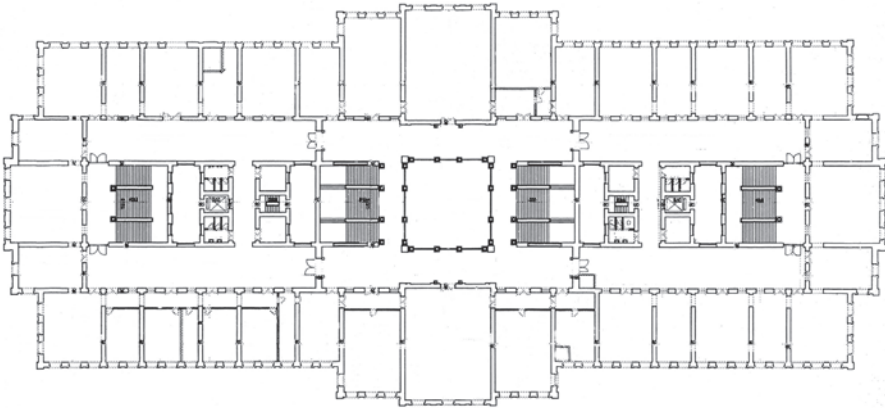
Şekil 11. Paris, Eski Maliye Bakanlığı binası (Hauteceur, 1955, VI, 27).

Darülfünûn'da, rasyonel bir eğitim kurumuna simetri ile verilmeye çalışılan özen okunmakta, dengeli ve rastlantısal olmayan plan şeması resmi yapıya uygun bir kararlılık sergilemektedir (Şekil 12). Bâb-ı Seraskeri binasının rijit ve eksnelere göre simetrik tasarımı, idari birimlerin yerleşiminde hiyerarşik bir düzenin gözetilmediğini ve form-fonksiyon ilişkisinin plana yansımadığını ortaya koyar (Şekil 13). Bu örneklerden farklı olan Bâbüalî binasında ise lineer bir düzenlemeyle birbirine eklenen birimlerden oluşan plan tasarımı, genişleme olanakları açısından esnek bir yapı sergiler.

Yapıların iç mekân düzenlemesinde, merdivenler ön plandadır. Ölçek büyümesi ve malzeme değişiminin de getirdiği bir anlayışla, sütunlarla vurgulanan anıtsal merdivenler, sofalara hâkim konumda, yapıların simetrik kurgusuyla uyumlu bir şekilde plana yerleştirilmişlerdir.

Şekil 12. I. Darülfünûn binası, plan (Yergün, 2002, 94).

Şekil 13. Bâb-ı Seraskeri binası, plan (İstanbul Üniversitesi Yapı İşleri Teknik Daire Başkanlığı Arşivi).

Sonuç

Kent içinde, cephelerde yenilik mevcuttur. Batılılaşmış bir yerel olmakla beraber yeni bir plan tipolojisi gelişmemiştir. Tasarımda yerel özellikler yeniyle harmanlanarak korunurken, Batı ile ilişkilerin cephe ve kütle biçimlenmesinde dolayısıyla yüzeyde okunduğu görülmektedir. Nitekim, Batılılaşma, 17. yüzyıldan itibaren, Avrupa ile ilişkiler çerçevesinde, Osmanlı elitinin kendi yararına seçtiği çeşitli kültürel pratikleri yaşam alanına uygulamasıyla gelişmiş bir süreç olarak düşünülürse, plan tasarımındaki gelişmelerin monte edilmekten ziyade, içselleştirilerek yerel kullanıma dâhil edildiği öne sürülebilir. Batılı unsurların plan düzleminde sentezlenmesi yereldir, ancak burada dikkat çeken nokta, bu sentezin, yabancı mimarlar tarafından projelendirilmesidir. Binaların cephe ve kütle tasarımında ise, Maliye Nezareti örneğinde olduğu gibi, şekilsel bir yaklaşım olduğu belirlenmiştir. Kurumlar ihtiyaçlar çerçevesinde ithal edilirken, imajları da beraberinde getirmişlerdir.

İdari yapıların Tarihi Yarımada'da kurduğu kentsel ilişkiler, aks oluşturma, kendi caddesini yaratma ve baskın karakterleriyle mimari örüntüyü değiştirme olarak tanımlanabilir. Kurumların dağılımı açısından kent planı üzerinde okumalar yapıldığında, ana aksı oluşturan Divanyolu'nun I. Darülfünûn ve Bâb-ı Seraskeri'yi birbirine bağladığı, Bâbıâli'nin de bu dönemde açılan caddelerle Divanyolu'na eklemlendiği görülmektedir. Darülfünûn ve Bâb-ı Seraskeri önünde, Divanyolu ile ilişkili Ayasofya ve Beyazıt Meydanlarının oluşturulması, Batılı anlamda kent meydanı kavramının geleneksel dokuyu değiştirmesiyle sonuçlanmıştır. Şeyhülislamlık ise, dönemin seküler atmosferinin de etkisiyle, kentsel kurgunun ve önemli aksların dışında kalmış durumdadır.

Kozmopolit Osmanlı bürokrasisi, Batılılaşma sürecinin ivmesinin arttığı Tanzimat Dönemi'nde modernleşme ve eşitlik kavramlarını vurgulayarak kapsamlı yenilikler gerçekleştirmeye çalışmış, dönemin siyasi atmosferi gereği, dinsel ve ulusal kimliklerin üstünde, ortak bir Osmanlı kimliğinin yaratılması için çaba göstermiştir. Tanzimat Dönemi'nde Tarihi Yarımada'nın mimari kurgusu, bürokrat kimliğinin vurgulandığı, ithal kurumlar için Batılı biçimlerle üslup birliğinin arandığı, ancak plan düzleminde geleneksel unsurların kısmen korunduğu bir yapı sergilemektedir. Osmanlı kimliğinin çağdaş yönünü vurgulamak amacıyla yarımadanın bu dönemde uğradığı hızlı değişim sonucunda kazandığı Batılı görünüm, Tanzimat ile toplumun karşılaştığı kimlik bunalımını ve yaşanan dualiteyi ortaya koymaktadır. Fiziksel çevreye yansıdığı gibi, sosyopolitik süreçlerle hayatın tüm mekanizmalarına yayılan bu durum, bireylerin kendilerini belli bir kültür ve coğrafyaya ait hissetmeleri olarak tanımlanabilecek aidiyet kavramını sorgulamalarına yol açmıştır. 1860'lardan itibaren gündeme gelmeye başlayan kimlik ve aidiyet tartışmaları sonucunda, Osmanlı kimliğinin kentsel çevrede ifadesi sorunu, 20. yüzyıl başında, ulusal kimlik inşa projeleri ile I. ve II. Millî Mimari üsluplarının ortaya çıkmasına ve geleneğin yeniden yorumlanmasına zemin hazırlamıştır.

KAYNAKLAR

- _____. Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi
- _____. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Arşivi.
- _____. İstanbul Üniversitesi Yapı İşleri Teknik Daire Başkanlığı Arşivi.
- _____. Şehbal, 1 Kasım 1325, (15).
- _____. BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *Dahiliye İradeleri* (İ.DH) nr. 37075, nr. 39914 ve nr. 42727.
- ABOU-EL-HAJ, R.A. (2000) *Modern Devletin Doğası, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. O. Özel ve C. Şahin, İmge Kitabevi, İstanbul.
- ACAR, G. (2000) *Tanzimat Dönemi Fikir ve Düşünce Hayatının Mimari Alana Yansması*, yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul.
- AKIN, G. (1993) “Tanzimat ve Bir Aydınlanma Simgesi”, *Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu* (17-18 Aralık 1992) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 122-133.
- AYVERDİ, E. H. (1978) *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul Fetih Derneği Yayınları, İstanbul.
- BATUR, A. (1994a) “Darülfünun Binası”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 7. cilt, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 562-563.
- BATUR, A. (1994b) “Oryantalist Mimari”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 6. cilt, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 148-149.
- BAYSUN, C. (1960) “Mustafa Reşid Paşa'nın Siyasi Yazıları”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 15, 121-142.
- BAYTOP, T. (2002) “Eczacı Mektebi Tarafından Kullanılan Binalar”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 3, düz. F. Günergun, İstanbul, 1-12.
- CAN, C. (1994) “Hazine-i Evrak Binası”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 4. cilt, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 37-38.
- CAN, C. (2000) “Tanzimat ve Mimarlık”, *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı*, “Uluslararası Bir Miras”, YEM Yayın, İstanbul, 130-136.
- CERASI, M. (2006) *Divanyolu*, çev. A. Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- ÇELİK, Z. (1998) *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, çev. S. Derin-gil, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- ÇELİK, G. (2007) İstanbul Tarihi Yarımadası'nda *Tanzimat Dönemi İdari Yapıları*, yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.

- ÇETİN, A. (1985) “Osmanlı Arşivlerinin Tarihçesi”, *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Senpozyumu, Mustafa Reşit Paşa ve Hazine-i Evrak (1846)*, (Mayıs 1985) Türk Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı Yayınları: I, İstanbul, 63-71.
- ELDEM, S. H. (1979) *İstanbul Anıları*, Aletaş, Alarko Eğitim Tesisleri A.Ş., İstanbul.
- ERGİN, O. N. (1995) *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul.
- ERSOY, A. (2000) *On the Source of the “Ottoman Renaissance” Architectural Revival and its Discourse During the Abdülaziz Era (1861-1876)*, yayınlanmamış Doktora Tezi, Department of History of Art and Architecture, Harvard University, Massachusetts.
- EYİCE, S. (2002) “Batı Sanat Akımlarının Değiştirdiği Osmanlı Dönemi Türk Sanatı”, *Türkler*, 15. cilt, der. H. C. Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 284-309.
- FINDLEY, C. V. (1985) “19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Gelişme”, çev. A. Günlük, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 1.cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 259-262.
- FINDLEY, C. V. (1994) *Devletinde Bürokratik Reform-Bâbiâli*, çev. L. Boyacı ve İ. Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul.
- GÜR, Ş. Ö. (2007) “Mimarlıkta Taklit: Eski Türkü-Yeni Aranjman”, *Mimarlık*, 333, 37-40.
- HAUTECCEUR, L. (1955) *Histoire de L’Architecture classique en France*, (VI), La Restauration et le Gouvernement de Juillet 1815, Editions A. et J. Picard, Paris.
- İHSANOĞLU, E. (1990) “Darülfünun Tarihçesine Giriş”, *Belleten*, LVI/210, 699-745.
- KOÇU, R. E. (1971) “Bâbiâli Yangınları”, *Reşat Ekrem Koçu İstanbul Ansiklopedisi*, III, İstanbul, 1762-1765.
- KUBAN, D. (1970) “İstanbul’un Tarihi Yapısı”, *Mimarlık*, 5, 26-48.
- MASLOW, A. H. (1987) *Motivation and Personality*, Longman, New York.
- ÖZTUNCAY, B. (2003) *Dersaadetin Fotoğrafçıları*, Aygaz Yayınları, İstanbul.
- SANER, T. (1998) *19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığı’nda “Oryantalizm”*, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Alâattin Eser Kitaplığı:14, İstanbul.
- TANYELİ, U. (1994) “Bâbiâli-Mimari”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 1. cilt, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 520-523.

- TANYELİ, U. (2007) *Mimarlığın Aktörleri, Türkiye 1900-2000*, Garanti Galeri, İstanbul.
- TEKELİ, İ. (1999) “19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü”, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, çev. A. Berktaş, der. P. Dumont, F. Georgeon, 2. basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 19-30.
- YERGÜN, U. (2002) *Batılılaşma Dönemi Mimarisinde Yapım Teknolojisindeki Değişim ve Gelişim*, yayınlanmamış Doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.

NOTLAR

1. Dr. Öğretim Üyesi, Yeditepe Üniversitesi
2. İdari birimlerin bürokratik anlamda genişlemesiyle Bâbîâlî'ye sığmayan kurumlar için seçilen yerler, Bâbîâlî çevresinde yer alan ve sahiplerinden satın alınan veya kiralanılan konaklar olabildiği gibi, Topkapı Sarayı surları dâhilinde işlevsiz kalan daireler, Zaptiye ve Ticarethane binaları, eğitim amacıyla inşa edilen ancak bu işlevini yerine getiremeyen Darülfünun olabilmektedir (Çelik, 2007, 287).
3. Bu üç kurumun bir arada bulunduğu mekân, “Ticaretane” olarak da adlandırılmıştır (Ergin, 1995, 958).
4. Çağdaş Avrupa’da yaygın olarak kullanılan üçgen alınlık taşıyan kolosal sütunlu tasarım, Fossati’nin St. Petersburg’daki uygulamalarından Yusupovo Sarayı’nda da görülmektedir.
5. BOA, İ. DH nr. 37075.
6. Binanın devlet yapısı haline getirilmek istenmesinde başlıca etken, yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla (BOA, İ. DH nr. 39914), Bâb-ı Seraskeri’nin hemen yanında bulunması olmuştur.
7. BOA, İ. DH nr. 42727.

OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİ İÇİNDE YABANCI DEVLET OKULLARI

Selen YAZICI ONUR¹

Giriş

İmparatorluklara başkentlik yapmış binlerce yıllık geçmişin zenginliğiyle İstanbul, her dönem çeşitli milletlerden insanların ilgisini çekmiştir. Osmanlıların İstanbul'u fethettiği dönemde kentte bulunanların yanı sıra sonradan diplomatik görev ya da ticari ilişkiler gibi çeşitli nedenlerle gelerek yerleşen çok sayıda yabancı millettten insan; dini, gelenekleri, ilişkileri, sosyal hayata etkileri ile kent nüfusunun önemli bir bölümünü nicelikte olmasa da nitelikte oluşturmaktadır. Yabancılar için farklı bir coğrafyada kendi kimliklerini ortaya koymanın ve sahip oldukları değerleri gelecek nesillere aktarmanın dolaysız ve en doğru yolunun eğitimden geçtiği, ülkenin dört bir yanında açılmış olan yabancı devlet okullarının sayısı göz önüne alındığında anlaşılmaktadır. Yabancı devletler tarafından kurulmuş eğitim yapıları yabancılar için yalnızca kendi dillerinden insanlarla etkileşim içinde oldukları bir ortam sunmamıştır, aynı zamanda Osmanlı'nın kozmopolit yapısı içinde ülkede yaşayan diğer gayrimüslim cemaatlerin ve az sayıda da olsa Müslüman ailelerin de ilgisini çekmiştir.

Osmanlı Topraklarında Yaşayan Yabancılar

Yabancı, başka bir millettten olan, başka bir milletle ilgili olan kimseler olarak tanımlanırken; azınlık, bir ülkede ayrı soydan veya inançtan olan ve sayıca az bulunan topluluktur (TDK, 1983). Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslim cemaatleri; azınlıklar ve yabancılar olmak üzere iki grup oluşturmaktadır. Yabancılar, kentte bulunma sebepleri ve kurdukları ticari ilişkiler bağlamında azınlıklardan farklılık gösterir. Osmanlı topraklarında yaşayan yabancılar; genellikle tüccarlar ya da bağlı buldukları devletin resmi görevlileridir. Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu'nda 'azınlık okulları' ve 'yabancı devlet okulları' olmak üzere iki tür gayrimüslim cemaatten, dolayısıyla eğitim kurumunun varlığından söz edilebilir.

Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslim cemaatlerin varlığı, Bizans İmparatorluğu'na dek uzanmaktadır. Bizans Devleti 11. ve 12. yüzyıllarda, yabancı devletlere karşı korunabilmek için Venedikliler'e, Pizalılar'a ve Cenovalılar'a bazı ticari imtiyazlar ve haklar tanımıştır. Bu grupların İstanbul'da ayrı mahalle ve çarşılarıyla, kapitüler düzeyde imtiyazlarıyla irili ufaklı ticaret kolonileri kurmalarına izin verilmiştir. İstanbul'un fethiyle birlikte ilk dönemlerden itibaren gayrimüslimlere gündelik yaşamlarını sürdürme imkânı verilmiştir. Adetlerini sürdürebilmek, ibadetlerini yerine getirebilmek ve bu anlamda kendilerine yardımcı olacak kişileri yetiştirebilmek için Latinler seminerler şeklinde kiliseye bağlı din okulları açmışlardır.

Levanten veya Perot adıyla da anılan Venedikli tüccarlar Rum ailelerle evlilik yoluyla ilişkiler kurup, İstanbul'da yerleşik düzene geçmişlerdir. Doğu Akdenizliler anlamında kullanılan 'levanten' kelimesi, daha çok hem Bizans hem Osmanlı Dönemi'nde kente yerleşen İtalyan, Katalan ve Fransızlar için kullanılmış, 18. ve 19. yüzyılda Orta ve Kuzey Avrupa'dan gelen yabancıları da kapsamıştır. Osmanlı idaresi Levantenleri, "Roma-Katolik" soyundan gelmiş Latin topluluk olarak kabul etmiştir. Bunun yanında 19. yüzyılda Osmanlı topraklarına yerleşen Protestanlar veya yerli Şark-Katoliklerinden bu gruplarla bütünleşenler de Levanten olarak anılmıştır. Kentte yaşayan Latin cemaat, Müslüman olmayan Osmanlılardan farklı olarak yabancı diplomatik misyonlara ve dini gruplara ait kiliselere devam etmiş, dini hizmetleri yabancı uyruklu din adamları tarafından yerine getirilmiştir. Levantenler günlük işleri için gerektiğinde vekilleri aracılığıyla Osmanlı idaresi ile iletişime geçebilmişlerdir. Ticaretle uğraşanların yanında Osmanlı Devleti'yle diplomatik ilişkiler kurarak rütbe sahibi olan Levantenler, kendi eğlence mekânlarını ve düzenledikleri balo ve sokak karnavalları gibi adetlerini İstanbul hayatına dâhil etmişlerdir (Ortaylı, 1994).

Osmanlı Eğitim Sistemi İçinde Yabancı Devlet Okulları

Eğitim, yeni kuşakların toplum yaşayışında yerlerini alabilmeleri için gerekli bilgi, beceri ve anlayışları elde etmelerine, kişiliklerini geliştirmelerine yardım etme eylemi olarak tanımlanmaktadır (TDK, 1983). Eğitimin amacı, sosyal hayata hazır olmayan nesillere yetişkin nesiller tarafından uygulanan bir işlem olarak kültür naklini ve sosyal hayatın sürekliliği sağlamaktır (Durkheim, 1956). Eğitim, en genel anlamda kültürün özümsemesidir (Levy-Straus, 1986). İslamiyet'in kabulünden sonra Türkler'in benimsedikleri eğitim sistemi, din temelli gelişmiştir. Cami ve mescitler, hankâh, ribat, tekke ve zaviyeler, kütüphaneler, küttablar ve mektepler ile medreseler, Osmanlı Devleti'nde din temelli eğitimin verildiği Batılılaşma öncesi eğitim kurumlarıdır. Özellikle Tanzimat'a gelinceye kadar Osmanlı'da ileri gelen ailelerin çocukları için; medrese, ordu ve Enderun kökenli olmak üzere üç farklı eğitim kurumu oluşmuştur.

Osmanlı Devleti, toplum üzerindeki yetkilerini yönetim, maliye ve askerlik konularıyla sınırlandırmıştır. Bunların dışında kalan eğitim, haberleşme, sosyal

güvenlik, adalet, nüfus ve dini işler gibi günümüz devletlerinin temelini teşkil eden oluşumlar, millet teşkilatları yoluyla halka veya bunların kurmuş oldukları vakıflara bırakılmıştır (Ercan, 1983). Kentte yaşayan ve Müslüman olmayan Osmanlılar dışında, Levanten ve diğer yabancılar için kilise, hastane, yetimhane ve okullar kurulmuştur. Bu okullarda verilen dini eğitim, çoğunlukla devlet denetimi dışında sürmüştür (Güler, 1986). Öte yandan Osmanlı Devleti, eğitimin laik olmadığı o dönemde genel anlamda eğitimle ilgili net kararlar ortaya koymamıştır. Bu nedenle açılan okullar genellikle Osmanlı ileri gelenleri ve varlıklı kimseler tarafından kurulmuştur. Okulların giderleri bu kurumları açan kişiler tarafından okula ayrılan vakıf gelirlerinden karşılanmıştır. Yabancı devletler tarafından açılan okulların da kuruluş biçimi ve gelişimi bu şekilde yürütülmüştür (Bilim,1998). Yabancı devletlerin Osmanlı topraklarında okul açmalarının en temel sebebi, bu topraklarda yaşayan kendi vatandaşlarının çocuklarının eğitim ihtiyacını karşılamaya yöneliktir. Bu okulların işleyişi tamamen müstakil bir niteliğe sahip olmuş, okullarda eğitim kendi dillerinde yapılmış ve ders programları diledikleri gibi düzenlenmiştir. Devlet bu okulları önceleri hiç denetlememiş ya da denetlemeye lüzum görmemiştir (Kaya, 2005). Katolikliği, Protestanlığı yaymak isteyen; Fransa, İtalya, İngiltere, Almanya, Avusturya ve Amerika Kilise çevreleri de okul açma kampanyaları başlatmışlardır. Bu devletlerin açtıkları eğitim kurumlarında, siyasal, kültürel ve ticari çıkarlarına hizmet amacı da bulunmaktadır.

Yabancı Devlet Okullarının Kurulması ile İlgili Alınan Kararlar ve Yasal Düzenlemeler

Ülke sınırları içindeki tüm eğitim-öğretim kurumlarının sınıflandırılması ve bir düzene bağlanması amacıyla 1845'te kurulan Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin yabancı devletler tarafından açılmış okullara yönelik bir girişimi olmamıştır. Söz konusu okulları ilgilendiren ilk yasal düzenleme ise 1869'da çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'dir. 1914'e kadar yürürlükte kalan bu tüzüğün 2. maddesi, tüm ilkokulların "Mekâtib-i Umumiye" adı altında, azınlık ve yabancı okulları ile özel okulların da "Mekâtib-i Hususiye" kapsamında toplandığını göstermektedir. Bu tüzüğün 129. maddesi ise Mekâtib-i Hususiye açılması imkânının cemaatlere (azınlıklar), ecnebilere (yabancılar) ve Osmanlı girişimcilerine tanındığını vurgulamaktadır. Ancak bu gibi okullara seçilecek öğretmenlerin diplomalı olmaları, ders kitaplarının Maarif Nezareti'nin onayından geçirilmesi, okullar için ruhsatname alınması zorunluluğu getirilmiştir. Yabancı devlet okulları için önemli bir başka karar, 1876 tarihli Kanun-i Esasi'dir. 15. maddesinde "Her Osmanlı'nın umumi ve hususi tedrisata izni vardır", yani öğretim işini herkesin özgürce yapabileceği açıkça belirtilmiştir. 16. maddeye göre ülkede bulunan farklı dinlerden toplulukların din ve davranışlarına ilişkin öğretim yöntemi ve biçimine dokunulmayacaktır yalnız aynı madde tüm mekteplerin devletin denetiminde olduğunu yazmaktadır (Şaman, 1988). Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girmesi üzerine yabancı girişimcilerin ülke genelinde ve özellikle de İstanbul'da mevcut okullarını genişlettikleri, yeni okullar açtıkları görülmektedir (Mülayim, 1994). 1915'te çıka-

rılan Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi, yabancı okulları doğrudan ilgilendiren ilk önemli yönetmelik konumundadır (Mülayim, 1994). Bu talimatnameye göre yabancıların ancak kendi oturdukları mahalle veya köylerde okul açabilmelerine izin verilmiştir. Kendi dilleri öğretim dilleri olacaktır fakat okullarda Türk dili yanında Türkiye Tarihi ve Coğrafyası Türkçe olarak ve Türk öğretmenler tarafından okutulacak, okullar Maarif Nezareti ve Mülkiye amirleri tarafından denetlenecektir (Şaman, 1988). II. Meşrutiyet döneminde, eğitim çalışmalarının tam bir düzen altına alınması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, gerek resmi okullar gerekse yabancı, azınlık ve özel okullar için denetim yapılmasının gerekliliği gündeme gelmiştir. Bakanlık bünyesinde ilk teftiş kurulunun oluşturulması da bu dönemdedir. I. Dünya Savaşı, Mütareke ve Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu'daki yabancı okulların birçoğu kapanmış ve kapatılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'yla birlikte savaşa girmesi ile karşı cephedeki devletlerin okulları, mütareke sırasında ise Alman okullarının kapanmasıyla sadece Amerikan okulları, Cumhuriyet'e kadar varlıklarını sürdürebilmişlerdir. 1923 Lozan Antlaşması'yla Türkiye, sadece Fransız, İngiliz ve İtalyan devletlerinin açtığı din, öğretim ve sağlık kurumlarını tanımış, ancak bu anlaşmanın süresi de 1931'de sona ermiştir. 3 Mart 1924'te yürürlüğe giren Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile yabancı okullar doğrudan Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlanmıştır. Aynı yıl bu okullara gönderilen bir genelge ile din sembollerinin kaldırılması, kitaplardaki dinsel tasvirlerin çıkarılması, okul girişlerine haç asılmaması, yabancı devlet büyüklerinin resimlerinin, bayraklarının bulundurulmaması istenmiştir. 1925-1931 yılları arasında eğitim alanında yaşanan ilerlemeler sonucunda yabancı okullara olan ilgi azalmış ve bu okulların büyük bir bölümü kendiliğinden kapanmıştır. 1934'te kabul edilen 2644 sayılı Tapu Kanunu'nun 3. maddesi hükmünce bir "dondurulma" esası getirilmiş, yabancıların yeniden okul açabilmeleri yanında mevcut tesislerini genişletmeleri veya kullanım amacını değiştirmeleri de kısıtlanmıştır. 1935'te Millî Eğitim Bakanlığı'nca yayınlanan 2584 sayılı yabancı okulları yönergesine göre okullarda Türkçe'nin öğretilmesi, öğretim planları ve ders kitaplarının bir komisyon tarafından incelenmesi, Türkçe kitaplarının Türk okullar için hazırlananlarla aynı olması, Türkçe derslerinin Türk öğretmenler tarafından verilmesi, yabancı okullarının hiçbir gerekçe ile yeniden şube açamayacağı, mevcut okullardaki sınıf sayılarının arttırılamayacağı vb. hususlara açıklık getirilmiştir (Mülayim, 1994).

Ergin'in (1922) *Mecelle-i Umur-ı Belediye* isimli eserinde yayınlanan "gayrimüslim ve yabancı cemaate ait kilise ve okul gibi dini mekânların ve yeni yapılacak hayır eserlerinin inşası ile mevcut yapıların genişletilmesi ya da kayıtlıların düzeltilmesi için yapılması gerekli işlemler" başlıklı maddede, yabancı devletlerin okul açmaları ile ilgili uyulması gereken maddeler belirtilmiştir. Buna göre; okul açabilmek için ruhsat alması gereken yabancı ya da gayrimüslim okullarının bulunacağı arazinin durumu önceden saptanarak ilgili araştırmalar tamamlanmalıdır. Okul yapılacak arazi hakkında bir dizi bilgi toplanması istenmektedir. Bunlar; arsanın kime ait olduğu, boyutları, yeri, cinsi (mülk, vakıf arazisi, arazii-i emi-

riyye), vakıf arazisi ise mukaatay-ı zemine bağlanıp bağlanmadığı, arazi-i emiriyeden ise bedel-i öşre bağlanıp bağlanmadığı, yapılacak binanın masraflarının, inşaat ya da okulun devamı için gerekli masrafların kim ya da kimler tarafından karşılanacağı, binanın kullanım ve sağlık açısından durumu ve boyutları ile ilgili bilgilerdir (Ergin, 1995). Ruhsat her zaman yalnızca yeni okul yapımı için istenmemiştir. Mevcut binanın onarımı, genişletilmesi, bir başka yere nakli ya da ilave bina yapılması gibi durumlarda da bina ile ilgili tüm bilgilerin toplanması ve rapor edilmesi istenmektedir. Bu durumda; binanın boyutları, hangi amaçla kullanılacağı, binanın iç teşkilatı ile ilgili bilgiler, binanın statik açıdan sağlamlığı, vergi durumu, inşaat masrafı, neden onarım gerektirdiği ve onarımın nasıl karşılanacağı ve binanın mimari planı, hazırlanacak dosyada istenen belgelerdir. Yapımın plan ve cephe analizi için; binanın yükseklik, genişlik ve uzunluğu, yapısal özellikleri (pencere ve kapı sayısı, kat adedi), her katın ayrı ayrı kullanım biçimleri, iç mekânların nelerden oluştuğu, mevcutta kaç adet sınıf, mutfak vb. mekânların olduğu ve binanın inşaat türü ayrıntılı bir şekilde istenen bilgilerdir (Ergin, 1995).

Osmanlı Topraklarında Okul Açan Yabancı Devletler

17. ve 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı okullar, Katolik Kilisesi'ne bağlıdır. Protestanların okulları ise, ancak 19. yüzyıldan sonra gelişme göstermiştir. Yabancı okullar, kuruluş sürecini destekleyen değişik işlevleri bir arada yerine getirmişlerdir. Birincisi, özellikle Osmanlı liman kentlerinde, çok sayıda bulunan yabancıların devamlılığını sağlamak amacıyla kurulmuşlardır. Bunun yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'yla Avrupa'nın gittikçe kurumsallaşan dış ilişkilerinin gerektirdiği Osmanlıca bilen kadroların yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Bir diğer etken ise, Batı Hıristiyanlığının, Doğu Hıristiyan cemaatleri içinde yayılımını hızlandırmaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk olarak Osmanlı vatandaşı olan çeşitli milletlerden toplulukların açtıkları cemiyet okulları eğitim vermeye başlamıştır. Bu eğitim kurumlarının öncüleri ise, kökleri Bizans İmparatorluğu'na dek uzanan Latin okullarıdır. Ancak bu okulları günümüzdeki eğitim sistemi çerçevesinde ele almak doğru olmayacaktır. Bu tür okullar çoğunlukla kilise bünyesinde eğitim veren ve gayrimüslim cemaatin çocuklarına kendi dinlerini öğreten, milliyet duygularını öne çıkartarak varlıklarını sürdürmeyi amaçlayan kurumlar olmuşlardır. Zamanla bu okulların eğitim anlayışının değiştiği; kapsamlı ve örgün eğitim veren kurumlar haline geldikleri görülmektedir. Bu okulların açılmasında ve işleminde, din propagandası ve misyoner faaliyetlerde bulunmak amacıyla İstanbul'a gelen çeşitli tarikatların katkısı büyüktür. Kiliseler tarafından görevlendirilen bu tarikatların, erken dönemlerden itibaren şehre geldikleri, bazılarının geri döndükten bir süre sonra ikinci kez İstanbul'da görev aldıkları görülmektedir.

Zamanla yabancı devletler ve onları temsil eden elçilikler, bu elçilik okullarını aşan büyüklüklerde ve "Ecnebi Mektebi" adı verilen yabancı okulları kurmuşlardır. Bu okulların kuruluş amaçları; kendi dillerini öğretmek, yerli gayrimüslimler üzerinde etkin olmak, siyasal etkinlik kazanmak, kapitülasyonlardan daha çok

yararlanabilmek için uygun ortam sağlamaktır. Tanzimat'tan sonra yabancı okulların sayısında artış olduğu görülmektedir. Tanzimat'ın başlangıcında yabancı okul sayısı 40 dolayında iken, 1850'ye doğru bu sayı iki katına çıkmıştır. Açılan okulların çoğu o zamanki deyimini ile "Misyoner Mektebi" veya "Sörlük Mektebi" olup, amaçları Hıristiyanlığın muhtelif mezheplerini ve inançlarını yaymaktır. Bu okullara yatılı olarak alınan Osmanlı uyruklu gayrimüslim çocuklara, dil ve din eğitimiyle birlikte müspet bilgiler ve beceriler de kazandırılmaktadır (Mülayim, 1994).

Tablo 1. Osmanlı Topraklarında Okul Açan Yabancı Devletler.

Belgelenen Tarih Aralığı	Okul Açan Devlet	Toplam Sayı	İsim değiştirerek aynı yerde açılan okulların tek okul olarak kabul edildiğindeki sayı
1902-1905	Fransa	72	37
1845-1904	Amerika	465	-
1910-1917	Alman	7	5
1910-1916	Avusturya	7	-
1910-1916	İran	3	-
	Rusya	44	-
1889-1916	Bulgaristan	212	-
1904-1924	İtalya	24	17

Yabancı okulların görkemli ve planlı binaları, kalabalık ve yetkin öğretim kadroları, yabancı dil, jimnastik, müzik derslerini de kapsayan çağdaş ders programları karşısında Osmanlı okullarının sergiledikleri yetersizlik, Müslüman öğrencilerin de bu okullara kaymasında önemli bir etken olmuştur. Ancak bununla birlikte, Lozan Anlaşması'ndan sonra sayıları neredeyse 300 dolaylarında olan azınlık ve yabancı okulların çoğunluğu kapanmıştır. 1938 yılında İstanbul'da yabancı okulu olarak 10 Fransız, 5 İtalyan, 3 Amerikan, 3 Alman, 2 İngiliz, 1 Avusturya, 1 Bulgar, 1 İran olmak üzere toplam 26 eğitim kurumunun faaliyette olduğu görülmektedir (Sakaoğlu, 2003).

Fransız Okulları: Fransa, çeşitli nedenlerden ötürü Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan Katoliklerin eğitimiyle ilgili söz sahibi ülke konumunda olmuştur. Öncelikle, Katolik bir devlet olan Fransa'nın, Katoliklerin koruyuculuğunu üstlenmesi bu devlete ayrıcalık getirmiştir. Osmanlı Devleti ile Fransa'nın geleneksel bir dostluk havası içinde olması da, Fransa'nın Osmanlı topraklarında birçok okul açmasına yardımcı olmuştur. İlk örgütlenen Katolik okulları, Cizvitlerin açtığı okullardır. Fransız okullarına olan talebin Müslüman aileler tarafından da dile getirilmesinin en önemli sebeplerinden biri, 19. yüzyılın ikinci yarısında Galata ve Pera'da Fransızca'nın bu bölge için bilinmesi gereken en önemli yabancı dil olarak görülmesidir. Bu nedenle özellikle Galata ve Pera bölgesinde ve onun uzantısı olan Harbiye ve Bomonti'de Fransızca eğitim yapan okulların sayısı artmıştır (Akin, 2002).

İtalyan Okulları: Özerkliğini kazandıkları Galata bölgesine yerleşen İtalyanlar, özellikle denizcilik ve ticaretle uğraşmışlardır. Ancak Fransa'dan farklı olarak İtalya, ülke içinde siyasi birlik sağlanamamasından dolayı, yurtdışında yaşayan vatandaşlarının eğitimi ile ilgilenememiştir. Bu nedenle, İstanbul'da yaşayan İtalyan aileler çocuklarını Fransız okullarına göndermişlerdir (İtalyan Lisesi Yıllığı, 1980).

İngiliz Okulları: İngiltere'nin Osmanlı Devleti'yle kurduğu uzun dönemli siyasal ilişkiye rağmen, Osmanlı topraklarında Fransa ve İtalya ile karşılaştırıldığında az sayıda okul açtıkları görülmektedir. Bu durumun başlıca sebeplerinden biri, İngilizce-Protestan eğitimin Amerikalı misyonerlerce üstlenilmesidir.

Amerikan Okulları: Amerika Devleti'nin Osmanlı topraklarında kurduğu eğitim kurumlarının büyük bir bölümü misyoner faaliyetlerde bulunmak amacıyla açılmıştır. Yunanlıların Rumları, İngilizlerin Protestanları, Fransızların Katolikleri, Rusların Ortodoksları korumaları gibi Amerikalılar da Ermenilerle yakın ilişki kurmuşlardır. Protestan misyonerler Latinler gibi kentsel alanları değil, kırsal alanları tercih etmişlerdir. Kurdukları eğitim sistemi genellikle dini eğitim olmuş, Protestan kilisesi ve çevresinde bir cemaat oluşturmayı amaçlamışlardır (Tekeli, İlkin; 1999).

Alman Okulları: Almanya'nın da tıpkı İtalya gibi parçalanmış bir devlet yapısı olduğu için Osmanlı topraklarında hastane ve okul yapımında Fransa, İngiltere ve Amerika'nın gösterdiği kadar çok gelişme gösterememiştir. Osmanlı topraklarında yaşayan Alman vatandaşlar, Avusturya tarafından temsil edilmişlerdir. 1870'lerden sonra ise sayıları giderek artmış, buna bağlı olarak özellikle Almanların yaşadığı yerlerde okul açma girişimlerinde bulunmuşlardır.

Avusturya Okulları: Avusturya Devleti tarafından Osmanlı topraklarında açılmış okullar içinde, İstanbul'da bulunan Sankt Georg Avusturya Lisesi dışında belgelerde başka bir okula rastlanmamıştır. Bu okul da, Erkek Lisesi ve Ticaret Okulu ile Kız Lisesi olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır.

Bulgar Okulları: Bulgar topraklarının Yıldırım Bayezid döneminde Osmanlı egemenliğine geçmesiyle birlikte, tıpkı diğer gayrimüslimler gibi Bulgarlar da, onlara tanınan din özgürlüğü hakkından yararlanarak yaşamlarına devam etmişlerdir. Bulgarlar, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Rum okullarında ya da yabancı okullarda eğitim görmüşlerdir (Uzunçarşılı, 1972).

Diğer Devletler Tarafından Açılan Eğitim Kurumları: Yukarıda sıralanan yabancı devletlerin açtıkları okulların yanı sıra Osmanlı topraklarında açılan Rus ve İran okullarının varlığı da bilinmektedir. Rusların, Osmanlı toprakları üzerindeki eğitim-öğretim faaliyetleri Suriye ve çevresinde yoğunlaşmış; bu sınırın dışına az sayıda örnekle çıkmıştır. 1893'te Terkos yakınlarında, 1889'da Bursa'da Sıbyan Bahçesi isimli bir Rus okulu ile 1891'de İstanbul Beyoğlu'nda bulunan Rus Hastanesi'nin içinde açılan okul bilinen örneklerdir. Günümüzde eğitim vermeye

devam eden “İran İslam Cumhuriyeti İlkokulu” 1884 yılında İstanbul’a yerleşen İranlıların oluşturduğu bir heyet tarafından Çakmakçılar Yokuşu Valide Han’da kiralanmış odalarda eğitim vermeye başlamıştır. Artan öğrenci sayısına bağlı olarak önce Mahmutpaşa’da Yıldız Han’da kiralanmış odalara, ardından Beyazıt’da kiralanmış başka bir yere okul taşınmıştır. Yangın sonucu tahrip olan okul, Çemberlitaş Yokuşu’nda 24 no.lu yapının vakfedilmesiyle buraya taşınmıştır. Bu binanın da eğitim için yetersiz kalması sonucu okul, 1934 yılında Sultanahmet Terzihane sokakta bulunan ve önceleri İran Hastanesi olarak kullanılan yapıya taşınmıştır (İranlılar İlkokulu, 1984 Yıllığı).

Sonuç

Yabancı devlet okulları, yabancı devletler tarafından kentte yaşayan yabancılar ile Levanten ailelerin çocuklarının eğitim ihtiyacını karşılamak amacıyla kurulmuşlardır. Yerleşimin temel ihtiyaçlarından biri olan eğitim donatıları, yabancıların kentte yerleşik düzene geçmeleri ile birlikte varlık göstermişlerdir. Kentte yaşayan yabancıların eğitim aldığı ilk yapı tipleri, günümüz tanımında modern eğitim kurumları olmaktan uzak, daha çok dini eğitimin verildiği, kiliselerde görev yapacak din adamlarını yetiştirmeye yönelik kurumlar olmuştur. 19. yüzyılda benimsenen modern eğitim anlayışı, verilen eğitimin içeriğinde olduğu kadar eğitimin verildiği yapı tiplerinde de değişime sebep olmuştur. Yabancı devlet okullarının yoğun olarak görüldüğü zaman dilimi, aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin yaşadığı Batılılaşma süreciyle paralellik göstermektedir. Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla bir taraftan yeni adımlar atan hükümet, diğer taraftan önceleri hiçbir yasal zorunluluk getirmedikleri yabancı okulları denetim altına almaya çalışmaktadır. Bu dönemde yabancılara tanınan hak ve özgürlükler, okul açma girişimlerinde artışa neden olmuştur. Okul açmak amacıyla ruhsat almak için başvuruda bulunan yabancı devletlerden, okulun bulunacağı arsa ve yapının mimari özellikleri ile ilgili çeşitli bilgiler istenmiştir. Okulların açılış tarihleri ve kent içindeki konumları, Osmanlı topraklarının birçok yerinde farklı amaçlarla okul açıldığını belgelemektedir. Günümüze ulaşan okulların kökenlerini, farklı yerlerde açılmış ilk dönem okullarda görmek mümkündür. Yabancı devletler tarafından açılmış olan eğitim kurumlarında eğitimin içeriği modern olsa da, kilise tarafından yönlendirilmekte, ders veren hocaların büyük bölümünü din adamları oluşturmaktadır. Dolayısıyla, laik eğitimden tam anlamıyla söz etmek mümkün değildir. Osmanlı Devleti’nde benzer modern eğitim arayışı ile askeri ve sivil eğitim kurumlarının açıldığı görülmektedir.

İstanbul’un fiziksel ve sosyal gelişimine kentte yaşayan yabancıların etkisi tartışmasız kabul edilen önemli bir faktördür. Yabancıların kent içindeki yerleşim alışkanlıkları ile Osmanlı Devleti’nde ortaya çıkan değişim hareketleri ve Batılılaşma kavramı arasında paralellik olduğu, aynı dönem yapı tipleri, mimari üsluplar, yeni kentsel altyapı donanımları gibi çeşitli ölçeklerde kendini göstermektedir. Yabancıların kentle kurdukları ilişki çeşitli mekânlar ve yapılar aracılığıyla

gerçekleşmiştir. Bu aşamada ortaya çıkan yapı tipleri, kullanıcı profillerinin aynı olması bakımından birbirleriyle ilişki içinde olmuştur. Yabancıların yoğun olarak bulunduğu bölgelerde değişen sosyal ve kültürel hayatla doğrudan bağlantı kurdukları mekânlar, taşıdıkları mimari değerlerin yanında sosyal içerikleriyle de öne çıkmaktadır. Tarihi eğitim yapılarının, kent içinde yabancılar tarafından yoğun olarak kullanılan bu yapılarla ilişki kurduğu görülmektedir. Bunun en önemli sebebi, sosyalleşmenin en etkin yerlerinden biri olan okulların aktarmaya çalıştığı bağlılık ve birlik kavramlarının sosyal donatılarla desteklenmesidir.

KAYNAKLAR

- AKIN, N. (2002) *19. yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*, Literatür Yayınları, İstanbul.
- BİLİM, C. Y. (1998) *Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- DURKHEİM, E. (1956), *Education and Sociology*, Free Press, Illinois. (aktaran Kemerlioğlu, E., Kızılçelik, S., Gündüz, M., (1996) *Eğitim Sosyolojisi*, Saray Kitabevi, İzmir.)
- ERCAN, Y. (1983) “Türkiye’de XV. Ve XVI. Yüzyıllarda Gayr-i Müslimlerin Hukukî, İctimaî ve İktisadî Durumu”, *Bellekten*, XLVII/88, Ekim.
- ERGİN, O. N. (1995) *Mecelle-i Umuru Belediye (1922)*, 4, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, No.21, İstanbul.
- GÜLER, A. (1986) *XX. Yüzyıl Başlarının Askerî ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye’de Gayri Müslimler*, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- KAYA, Ö. (2005) *Tanzimat’tan Lozan’a Azınlıklar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- MÜLAYİM, A. (1994) “Yabancı Okulları”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 7, 395, İstanbul.
- ORTAYLI, İ. (1994) “Levantenler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 5, 204, İstanbul.
- SAKAOĞLU, N. (2003) *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 33, Eğitim 2, İstanbul.
- ŞAMAN, D. (1988) *19. Yüzyıl İstanbul’da Azınlık Okulları Mimarisi*, yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- TDK, 1983, *Türkçe Sözlük*, 7. Basım, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İ.H. (1972), *Osmanlı Tarihi*, 1, Ankara.

Selen Yazıcı Onur

NOT

1. Ders Saati Ücretli Öğr. Gör. Dr., İstanbul Kültür Üniversitesi.

İNŞA EDİLEN KİMLİK DÜŞÜ

Filiz SÖNMEZ¹

GİRİŞ

“Kimlik, hem kişilere hem de şeylere gönderme yapıyor. Modern toplumda bunların ikisi de, sağlıklarını, kesinliklerini yitirdiler.”

Christopher Lasch (1985, 32)

Bu bildiri iki ana bölümü kapsamaktadır. Birinci bölümde, kimlik kavramının tanımı ve onun değişen anlamı üzerine tartışıldıktan sonra bu bakış açısıyla ikinci bölümde I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nin ulusal kimlikle inşa edilmiş homojen olduğu düşünülen bir dönem olması, eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilecektir.

Kimlik Nedir? Kimlik, Süreç, Öznellik

Kimlik nedir? Bir tarafta kimliği, çerçeve içine alarak üslup oluşturması, referans noktalarını yakalaması, süreğen, bağlanabilir olması, bir şeye sıkı sıkıya tutunması, kararlı halleri içermesi gibi anlamlarda kullanırken, diğer taraftan kimlik, bir örgütlenme biçimi olarak da tariflenebilir. Foucault'un (1999, 47) dediği gibi, birbirinden farklı biçimlerinin içinde, zamanın içinde dağılmış halde bulunan ifadeler, eğer bir ve aynı nesneye bağlı iseler, bir birlik oluştururlar. Bu açıdan bakıldığında ister ifadeler, ister mimari yapılar olsun, hep bir dayanacak nokta, referans aramaktadırlar. Bu onları güçlü kılıp kendilerinden söz edilmesine yol açar. Denilebilir ki, referans noktalarını bulan ifadeler (ya da nesnelere) bir kimlik kavramı ile kolayca ilişkilendirilebilmekte ve çerçvelenebilmektedir. Ancak nesne ve özneler daha iyi bir referans noktaları yakalandığında dönüşebilmektedirler. Sonuçta, kimlikler, tıpkı bir kostüm değiştirmek gibi (bir süreliğine) benimsenebilmekte ve atılabilmektedirler (Lasch, 1985, 38). Correa'nın (1983,10) da dediği gibi, kimlik, belirli bulunan bir nesne değil, bir süreçtir. Kimlik, tarih boyunca hareket halinde olduğu için, uygarlıklar tarafından geride bırakılan izlerle bağlantılıdır. Tarihsel bir şeydir (Correa, 1983, 10).

“Tarihsel olan her şey gibi sürekli dönüşüme maruz kalırlar. Sonsuza kadar kökleşmiş bir geçmişe sabitlenmiş olmaktan çok uzaktırlar” (Hall, 1998, 177). Eklenen her yeni oluşumla kimliğin yeniden üretildiğinin, kaybolduğunun, kaydığının ve yitirildiğinin farkında olmak gerekmektedir. Bayart’ın (1999, 9) dediği gibi, “kimliklerin her biri, olsa olsa kültürel bir inşa, yani eninde sonunda tarihsel bir inşadır. Kaçınılmaz olarak kendisini bize dayatan doğal bir kimlik yoktur”.

Sonucunda, kimliğin durağan bir şey olmadığını her yeni oluşumlarla yeniden üretildiği, kaybolduğu, kaydığı, yitirildiğinin farkında olup, Correa’nın dediği gibi bir ‘süreç’ olduğunu söyleyerek aslında süreci tasarladığımızı, bitmiş bir kimlikle uğraşmadığımızı artık görmemiz gerekmektedir. Özellikle de mimari yapıları, tarihsel süreçte donmuş, sonlanmış, zamandan arındırılmış nesnelere olarak, belirli bir dönemin ideolojisinin ya da tarzının ifadesi olarak, belirli biçimsel özelliklerle kurgulamaktan vazgeçmek gerekmektedir ve de dönemler üzerinde yapılan tahakkümün farkında olmak bir aşamadır ancak mimarlık ortamında kimlik problemini çözmeye yetmeyecektir. Örneğin, I. Ulusal Mimarlık Dönemi diye adlandırdığımız ve bazı biçimsel değerlendirmelerle belli bir ulus kimliğe büründürdüğümüz yapıları, olağan sürecin bir parçası olarak görmenin ötesinde, bu kimlik sahip olduğu “sınırlamalar ve kısıtlamalar” sistemi içinden konuşur. Kimlik, çokluğu aynıya indirmeye, farklılığı kapatmaya çalışan, hatta sistem sızdırmasın, farklılıklar üretmesin diye sürekli kontrol mekanizmalarını elinde bulduran bir sistemdir. Bu tanımlamayı ancak öznellikler üzerinden konuşmaya başlayınca aşabilir gözükmekteyiz. Örneğin, mimari pratiklerin tutundukları ortak referans noktalarına göre dönemselleştirilerek sınıflara ayırıp kimlik atfetmek kimliğin inşa edilen yüzünü gösterirken, aslında bu bakış açısıyla dönemi değerlendirmenin

Şekil 1. Kemalettin Bey, Vakıf Oteli- Ankara Palas. Kaynak: Kemalettin Bey. <http://www.mimarlikmuzesi.org/galeri>. 20.01. 2008.

yetersiz olduğunu görüp, yani günümüzde I. Ulusal Mimarlık Dönemi diye tanımlayıp, gelecekte başka bir tahakküm sisteminin içinden konuşması bu sorunu çözmektedir. Yerine önerilen de başka bir kimlik sistemi içinden konuşmaktan başka bir şey değildir. O zaman yapılması gereken inşa edilen bu kimlik düşünüy, öznellikler önererek çözmeye çalışmaktır. Bu, öneriden çok I. Ulusal Mimarlık Dönemi için tek açıklanması gereken kanal olmuştur. Bu dönemi öznellikler üzerinden okuduğumuzda farklılıklar üzerinden anlamaya çalışmayı deniyoruz, demektir.

Bütüncül bir yaklaşımdan çok tekil bir durum olarak düşünüldüğünde, sürecin içinde var olanların yanı sıra atfedilen yapay kimliklerden de arındırmak gerekmektedir. Bu sınırlardan kurtulmalıyız. Bireysellik ve kimlik dönüştürülebilir. Bireyler için çizilen sınırlar, dayatmalar aşılabılır (Keskin, 1997, 134). Foucault'nun dediği gibi, kimliklerden kurtulunmalı ve birtakım tekillikler yapılmalıdır (Keskin, 1997, 134).

Ulusal Mimarlık Dönemi'ne Eleştirel Bir Bakış

Bu bölümün amacı, öznellik kavramı çerçevesinde dönemdeki farklılıkları keşfedip, mevcut okumadaki tıkalı kanalları açılmasına katkı sağlamaktır. Türk Mimarlığında oluşan devrimsel sayabileceğimiz hareketlerden, I. Ulusal Mimarlık Dönemi'ne 'eklektik' yaklaşımların oluşturduğu bir mimarlık söyleminden farklı olarak, Osmanlı'dan farklı bir 'kanal, kol' tarif eden, kolektif bir üretimden çok 'tekil' bir üretim yapan bir dönem olarak okumak doğru olacaktır. Bu dönemi Günkut Akın (2003, 22), "nesnel olanın üstünü neredeyse bütünüyle örtecek kadar yoğun bir şekilde öznel yorumlarla" (Akın, 2003, 22) beslenen bir süreç olarak görmektedir.

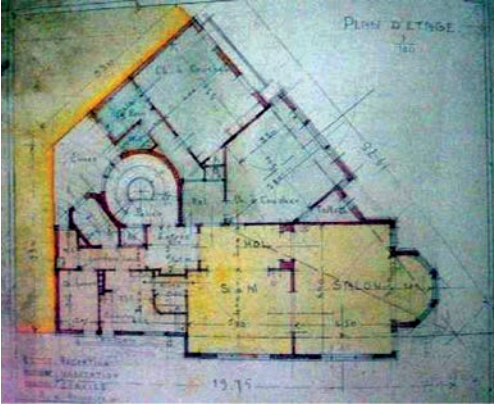
Öznellik

I. Ulusal Mimarlık Dönemi'ni sanki üslupsal bir iç tutarlılığı varmış gibi ele almak yerine, içindeki tikellikleri görüp ona göre değerlendirmek, tüm özneleri ile dönemin farklı açılımlarını ortaya koymak gerekmektedir. Özellikle de özneler dönem üzerindeki dayatmayı meşrulaştırmak için değil, tam tersine çözmek için üretim yapmışlardır.

I. Ulusal Mimarlık Dönemi ulus kimliği üzerinden okunduğu zaman, dönemde var olan farklılıkların üzerini örtüyoruz, tamda kimlik kavramının içeriğinde olduğu gibi. Ancak bu bakış açısını Foucault'nun da dediği gibi var olan kimlikleri öznellikler üzerinden kurarak, kişinin ya da nesnenin var olan farklılıklarını sorgulayabiliriz. I. Ulusal Mimarlık Dönemi öncelikle Osmanlı anonim mimarlığından öznel yorumların olduğu bir döneme geçiştir. Hassa Mimarlar Ocağı'ndan sonra özellikle de iki özne üzerinden okuduğumuz dönem gerçek anlamda bir yarılımdır. Osmanlı'nın tek bir özne ile okuduğu mimarlık anlayışı, I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nde gerçek özneler ve yaptıkları işler üzerinden anılarak (öznelerin söz söylemeleri, metinler yazmaları, bina inşa etmeleri, vb.)

Şekil 2. Vedat Bey Evi II, Valikonağı cephesi. (Batur, 2003, 118).

Şekil 3. Vedat Tek. Bir konut prototipi. (Batur, 2003, 120).

öznel kanalların açıldığı bir döneme öncülük eder. Özne kendisi olmak ister. Bu dönem, “öznenin kendisi olmayı talep etmesidir, deneyimlemeye ve sahici olanla karşılaşmaya duyulan özlemdir” (Akın, 2003, 22).

“Bu bakış açısıyla öncelikle istenen ulusun yüceltilmesi değil, çok uzun sürmüş mutlakriyetin ardından bireysel deneyim kanallarının açılmasıdır... Vedat Bey’in Paris’te, Kemalettin Bey’in de Berlin’deki eğitimlerine karşın ulusal bir mimarlık arayışının

sözcüsü olmaları da, yerliliğe bir kapanmadan çok kendi konularını belirlemiş özneler olarak evrensel söyleme katılma istemiyle ilgilidir.” (Akın, 2003, 23)

Öznel Osmanlı’ya bağlı kalmaktan çok onun çözülmesi yolunda bir rol almışlardır. Bu da ancak “bireysel/buluşçu” (Tanju, 1999, 41) bir yaklaşımla mümkündür. Bu da mimarlık ortamında çoğullaşmalara, farklılaşmalara dolayısıyla mimar öznelerin çoğalmasına sebebiyet vermektedir. Bu öznelerden gerek Kemalettin Bey’in gerekse Vedad Bey’in, bu dönemde ortak bir mimari dil oluşturma kaygıları olmamıştır. Dolayısıyla aynı ‘örtü’ altına girmeye çalışmamaktadırlar. Hatta diyebiliriz ki, tamamen birbirlerinden ayrı konuşmaktadırlar. İki özne üzerinden okuduğumuz dönemi, iki farklı kişiyi aynı çatı altında birleştirmeye çalışmak, dönem için başka bir paradokstur. 1942’de Necmettin Emre *Arkitekt* için yazdığı bir metinde, Vedad Tek’in Türk mimarisini modernize ettiğini öne sürer. Ayrıca Kemalettin ve Vedad Bey arasındaki mimari üslup farklılığına dair de şu yorumu yapmaktadır;

“Vedad Bey’in, eserlerinde ihtiyaca mutabakat ve bütün akşamda ahenk görülür. Onun hamlelerinde millî mimariye dönüş hareketleri görülmekle beraber bütün unsurlarda bir yenilik ve güzellik göze çarpar. Mimar Kemalettin merhumun tesis ettiği Evkaf ekolü dini mimarimizin tesirinden kurtulamıyordu. Burada Usul-ü Mimari-i Osmanî yegâne müracaatgah idi. Halbuki Mimar Vedad’ın eserlerinde böyle muhtelif devirlere ait motiflerin birleştirilmesiyle vücuda getirilmiş ahenksiz ve kaynaşmamış parçalar görülmüyordu. Eserlerindeki proporsiyon onun muvaffakiyetinin en bariz delilleridir. Eserlerindeki bedii kıymet kadar inşai mükemmeliyet de kendisini hissettirir. Maksada, yerine ve eldeki malzemeye uygun bina yapılmasını bilirdi.” (Emre, 1942, 234)

“Ne Vedad Tek ne de Kemalettin Bey’in Batılı olmak için yerelliği yadsımları gerekmiyordu. Onlar ne Avrupa’yı ne de Osmanlı kültürünü dışlar” (Akın, 2003, 33). Yaptıkları mimari sentez, tamamen öznel ve özgündü. Buna karşın, özneleri aynı örtü altında değerlendirmek onlara ve mimarlık deneyimlerine karşı yapılan büyük bir haksızlıktır.

I. Ulusal Mimarlık Dönemi içine hapsedilen özneler ayrı ayrı değerlendirildiğinde, üsluplarının farklı oldukları görülmektedir. Bülent Tanju’nun (1999, 41) da dediği gibi, “gerek işveren ilişkileri, gerekse entelektüel açıdan kapalı bir çevre içinde çalışan Kemalettin Bey ve Vedad Bey’lerin, üslupları arasındaki bariz farklılıklar da, mimarlığın bireysel/sanatçı kavranışının göstergesidir” (Tanju, 1999, 41). Kemalettin Bey; eskiyi tekrarladığını da düşünmemektedir. O kendi yeni çizgisini oluşturduğunu söylemektedir. Kendi sözcükleriyle:

“[b]urada söylemek istediğimiz, eskiden yapılmış olan ve kendi zamanının gereklerine, malzemelerine göre biçimlenmiş olan eserleri taklit etmemiz gerektiği değildir. Tümyle farklı bir yüzyılda yaşamaktayız. Buhar kullanımı, pek çok alanda olduğu gibi, inşaat alanında da önemli değişimler getirmiştir. Batıdan yapı malzemesi ithal edebilme kolaylığı, üslubumuzda, ilerlemenin gerektirdiği değişimleri gerçekleştirmeye yaramıştır. Yeni yaşantının getirdikleri, yeni yapıların iç bölüntülerinde, dolaşım sistemlerinde ve iç ve dış düzenlemelerinde yeni yaklaşımlar belirlemiştir. Dolayısıyla, yeni yapıların inşaatında, eski malzemeleri kullanmak veya eski formları tekrarlamak, yeni yaşantının

gerekleriyle bağdaşmamaktadır. En iyi ve en doğru olan, yapıları amaçlarına uygun şekilde biçimlendirmektir.” (Kemalettin, 1997, 150)

Vedad Tek; kendini ‘modern’ olarak tanımlamaktadır. Kendi sözcükleriyle;

“Ben, eserlerimde modern Türk mimarisini tercih ederim. Bunu Selçuk üslubu ile karıştırmamak lazımdır. Misal isterseniz, yeni Postane birincisi, Düyun-u Umumiye, yani şimdiki İstanbul Erkek Lisesi ikincisidir. Kübik inşaat hakkında ise, sadece, bir inhitatır derim. Evet, zevkte ve sanatta inhitat. Harpten sonrasının yenilikler yapma hevesine kapılmak!” (Kandemir, 1937, 14)

Modern midir? Ulusal mıdır?

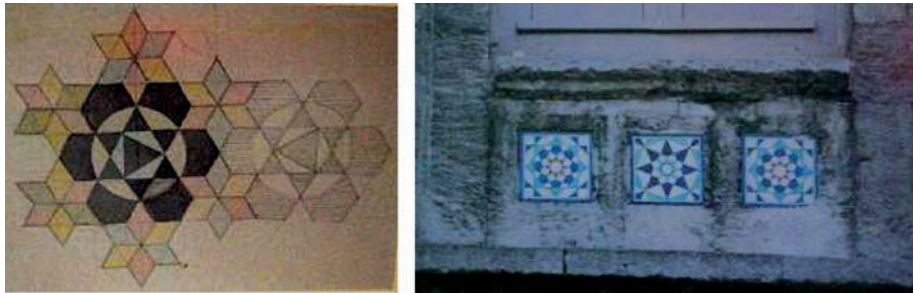
Ulus kimliği I. Ulusal Mimarlık Dönemi’yle nasıl anılmaya başlamıştır? Neden I. Ulusal Dönem’deki mimar özneler kendilerine ‘modern’ dedikçe, onlara sürekli “siz *ulusal* kimliği temsil ediyorsunuz!” demekteyiz? Günkut Akın’ın da dediği gibi,

“Gerek Kemalettin Bey gerekse Vedad Tek, bir taraftan geniş görgü ve analitik düşünce yetenekleriyle modern bir kentin fiziksel yapısını oluşturmaya, burjuvaziye modern bir yaşamın nasıl olması gerektiğini öğretmeye çalışmışlar, diğer taraftan modernliğin kapıldığı bir dünyanın değerlerine sevgiyle bağlı kalmışlardır.” (Akın, 2003, 34)

Bu çelişki, I. Ulusal Mimarlığın modern olarak adlandırılmasını engellemiştir. Ancak yapılması gereken “çelişkinin” nedenlerini, nasıl gerçekleştiğini sorgulamaktır ve bu çelişkinin bize birçok kanalı açmakta olduğunu idrakine varmaktır.

Vedad Bey, *Yedigün* dergisinde yayınlanan 1937 yılı röportajında, “millî mimari” terimine başvurmamaktadır. Üslupsal farklılıklara rağmen, Osmanlı mimari öğelerini kullanan mimarları böyle bir ulus kimliği altında ‘millî mimarlık’ söylemiyle birleştirmeye çalışmak kendi dönemi dışında, atfedilmiştir. Oysaki dönemin mimarlarınca modernite kavramı yorumlanılmaya çalışılmıştır. Onlar, gelenekseli reddedip, Batılı formlar üzerinden okunmaya çalışılan bir modernitenin kendini ifade edemez, kısır bir alana hapsedmekte olduğunu, farkındadırlar.

Vedad Tek, modernleşme sorunsalına; biçimsel bir öykünmeye karşı çıkıp, ona göre Batılılaşma, “her kültürün kendi bağlamında kendi yolunu çizeceği bir

Şekil 4. Geometrik bezeme ve Defter-i Hakani'den ayrıntı. (Batur, 2003, 322- 270).

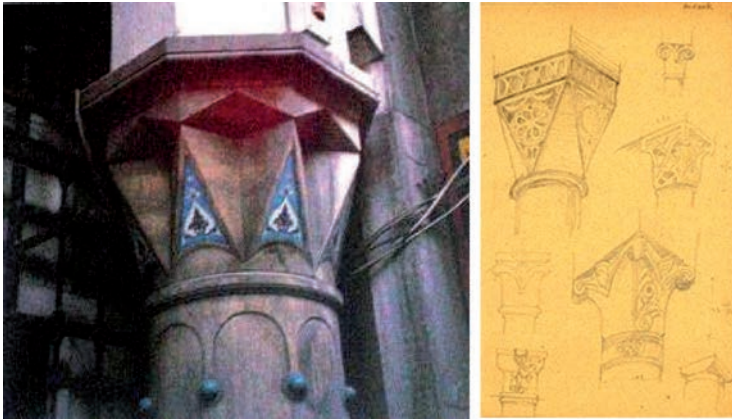
modernleşmeden başka bir şey değildir”, (Akın, 2003, 33) diyerek yaklaşmaktadır. Bu tutumuyla Osmanlı’ya yaklaşımdan çok uzaklaşmayı öngören, özgürlükçü bir tutuma sahiptir. Bunu da eskiyi tekrarlamaktan çok onu kendi söylemleri için araçsallaştırarak gerçekleştiren modern bir üslupla yapmışlardır (Akın, 2003, 34).

Gelenekselden kopuşun nasıl başladığı, hangi sorunsallarla değerlendirileceği, neden gelenekselden kopuşun yine ona başvurularak yapılmaya çalışıldığı sorularına verilebilecek kolay cevaplar bulunmamaktadır. Ancak dönemin ardında üretilen anlam, modern dünyaya ait olup burada da içselleştirilen ilk yönelim olduğu gerçeği daha önemlidir (Tanyeli, 1998, 64). Tanju’nun (2003, 253) da dediği gibi, bu dönemle, Türkiye mimarlık pratiği tamamen modern zamanlara adım atmıştır.

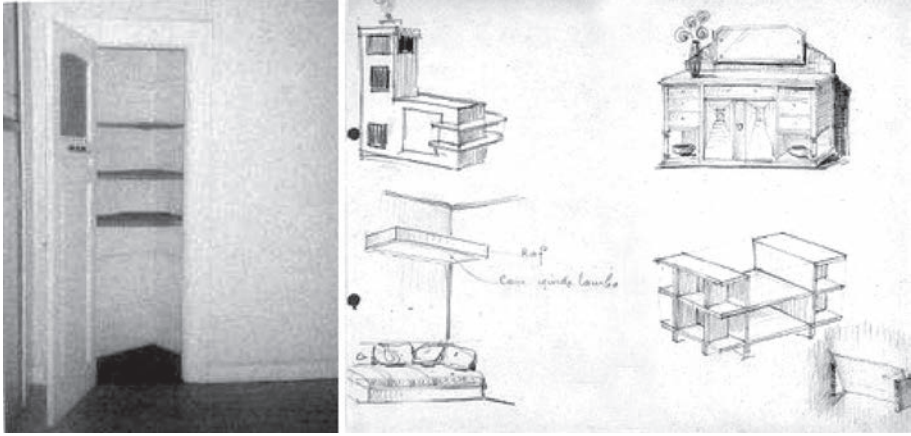
I. Ulusal Mimarlık Dönemi’nde Osmanlı Mimari Öğelerin Kullanımı, Cephe Tasarımı ve Yeni Mekân Kurgusu’nun Sorgulanması

I. Ulusal Mimarlık Dönemi’ne ulus-kimliğini biçimsel mimari öğelerle vermek, dönemin ele alınışını en baştan dar bir alana sıkıştırmaktadır. Oysa ki “I. Ulusal Mimarlık üslubu, oryantalizmin hazırladığı ortamda oluşmuş, kendi biçim sözlüğünü kurmuş, Batılı bir mimarlık formasyonuna dayanmış ve oldukça yüksek bir tasarım düzeyi tutturmuştur” (Akın, 2003, 34).

I. Ulusal Mimarlık Dönemi’ni öncelikle içine hapsedildiği biçimsel dil üzerinden sorgulamaya başladığımızda, mimari öğelerin modern oranlara sahip cephelerde planlı bir şekilde kullanımı ve Osmanlı’da tasarlanmayan bir cephe anlayışından cephelerin tasarlandığı bir döneme geçiş olarak yorumlamak mümkündür. Bağlamından kopararak kullanılan bu mimari öğeler asla eski kullanımında olduğu amaca hizmet etmedikleri için, kullanıcıya taklitçi sıfatı değil, ancak özgünlük kazandırmaktadır.

Şekil 5. Bir sütun başlığı detayı ve bazı çizimler. (Batur, 2003, 149 ve http://www.mimarlikmuzesi.org/galeri_resimler.asp?id=13&exid=4. 20.12.2007).

Şekil 6. Vedad Tek. Gömme dolap ve mobilya Tasarımları.
(http://www.mimarlikmuzesi.org/galeri_resimler.asp?id=13&exid=4. 20.12.2007)

Bu öğeleri en iyi kullandığı yer olan cepheyi dahi, her mimar özne kendince yorumlamıştır. Bütün cephelerin aynı dili sürdürdüğünü düşünmek, aynılaştırmaya çalışmak aynı zamanda mevcut cephe tasarımının olmadığını söyleme yoluna gider. Oysa ki özneler birbirinin aynısı yerine birbirlerinden farklı olduklarını mimari tasarımlarıyla göstermektedirler.

Örneğin kullanılan Osmanlı mimari öğeleri tarihsel bağlamından koparılıp, tasarımların bir parçası haline getirilmektedirler. Bu motifler, Osmanlı ustaları gibi uygulama aşamasında değil, önce iki boyutlu çizimlerle etüd edilmiştir. Dolayısıyla gözümüze aşına gelen bu motifler aslında bir modern çizim tekniği ile yeniden üretime girmiş elemanlardır. Osmanlı mimari motiflerinin soyutlanmasına ek olarak, bu öğeler o kadar çeşitli ve zengindir ki, hangi mimarın hangi öğeyi ne şekilde kullanacağını kestirilemeyeceğinden üslup farkları olması çok doğaldır. Bu nedenle de böyle bir homojen düzenden ne planlarda ne de cephelerde bahsetmek mümkündür.

Sadece cephe olarak gördüğümüz, anlamaya çalıştığımız I. Ulusal Mimarlık Dönemi, bize cepheden başka iç mekânlarda da Osmanlı anonim mimarlığında olmayan yeni fonksiyon, konfor elemanları (kalorifer, banyo, elektrik gibi) ve özenle çözülmeye çalışılmış havalandırma sistemleri, detay çözümleri sunmaktadır. Mimari planlama anlayışında sağlık, konfor ve mahremiyet gibi Batılı tasarım kriterlerinin Vedad Tek tasarımlarında ele alındığını bilmekteyiz (Batur, 2003, 310). Hatta planlar aile, hizmetli ve misafir yaşam alanları ayrımları dikkate alınarak yapılmaya çalışılmıştır. Tek, “apartmanlar üzerinde düşünürken mimari tasarımın yanı sıra, yaşam mekânlarının kullanışlılığını artıran depolama alanları, nişler gibi iç mekân öğelerinin önemini vurgular. Çizimleri arasında

Şekil 7. Defteri Hakan-i (Tapu Kadastro Müdürlüğü), 1908. Sultanahmet, İstanbul. İnşaat sürerken. (Batur, 2003, 104).

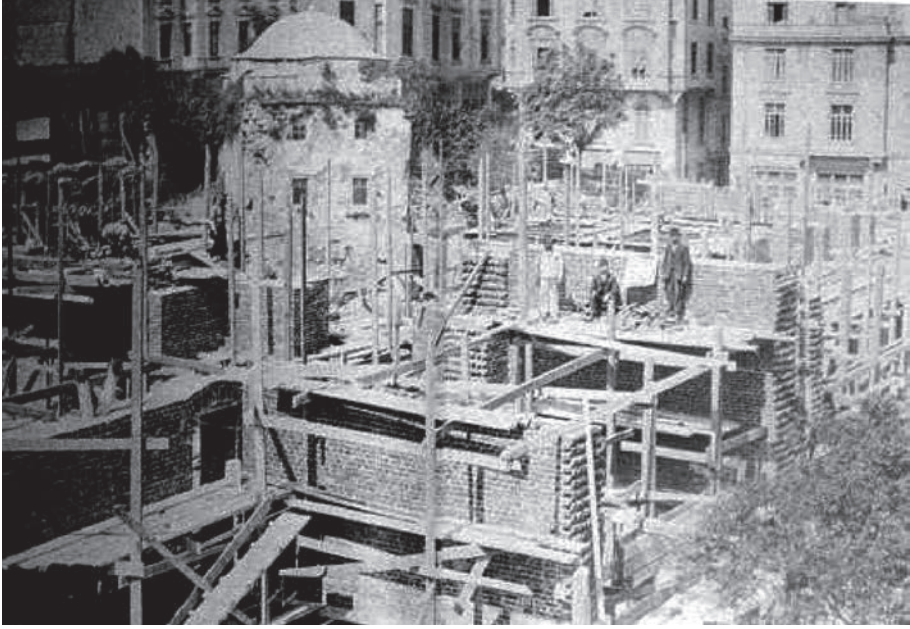
çeşitli türde mobilya da bulunmaktadır. Bunların bir bölümünün modern, işlevsel tasarımları dikkat çekicidir” (Batur, 2003, 310).

Toplumun I. Ulusal Mimariye Tepkisi

Burjuvanın isteği üzerine yaşanan değişimler, mimaride de Osmanlı’dan kopuş kurgusu içinde oluşur. Yeni olan her şeyin modern olduğu düşüncesinden dolayı, “bu yapılar en azından dönemin aydınlarınca övgüyle karşılanmış ve onların mimarlıkta ulusal-modern arayışına yanıt vermiştir” (Akın, 2003, 34). Ancak toplumun I. Ulusal Dönem’de yaşananlara verdiği tepki başka önemli bir sorunsaldır. Burjuvanın verdiği tepkiyle toplumun diğer bileşenlerinin verdiği tepkilerin aynı olduğunu düşünmek problemlili bir bakış açısı olur. Bu yapıları kullanan öznelere, yapım aşamasındaki ustaların, işçilerin vb. verdiği tepkilerin geleneksel dönemden kopuşu sorunlu olan bir toplum için gerilimli olacağını düşünmek yanlış olmayabilir. Örneğin, Cumhuriyet’in ilk yıllarında yapılan önemli kamu binalarının müteahhit firmalarına baktığımızda Avusturya şirketleri ya da başka milletlerin elektrik şirketlerini görmekteyiz. Yeni tekniklerle nasıl yapacağını öğrenmeye çalışan bir inşaat yapım süreci vardır. Zamanla Türk müteahhit firmaları da önemli sorumluluklar almaya başlamıştır. Ancak burada çalışanlar Türk olsa dahi Erken Cumhuriyet Dönemi’nde kalfaların çoğu yabancı olmuştur. Bilgi mimariye çizimle girmiştir. Ancak hala plan okumasını bilmeyen bu konuda yetişmeyen bir usta, çalışan inşaat işçileri vardır. Onlara bunları öğreten, bu bilgiyi uygulamada gösteren yabancı kalfalara (ya da taşeronlara) ihtiyaç vardır.

‘Çelişki’ İçeren Bir Dönem

Yukarıda anlatılan modern mi, ulusal mı tartışmasına ek olarak, metinlerdeki çelişkiler derin bir inceleme gerektirmektedir. Seçmecî Cumhuriyet içinden ele alınan bu mimarlık dönemi, reel olanı göstermekten çok düşleneni ortaya koymaya

Şekil 8. Posta ve Telgraf Nezareti Binası, (Postahane-i Âmiri), 1903- 1909. Sirkeci, İstanbul. İnşaat sürerken. (Batur, 2003, 84- 85).

daha yakın anlatılmıştır. Bu durumu çeşitli sebeplere bağlamak mümkündür, ancak en önemli sebebi “sadece yüzeysellik, yani deneyimleme eksikliği olarak” görülebilir (Akın, 2003, 33).

Yazarların I. Ulusal Mimarlık Dönemi’ni yorumlayışı ve yakın döneme kadar ‘üstü örtük’ metinlerle anlamaya çalışılan dönemi, kendi içinde ve hemen 1940’lar sonrası metinlerle karşılaştırarak okunduğunda, bazı metinlerin I. Ulusal Mimarlık Dönemi’nden övgüyle, 1930’larda yererek anlatışı, bazı yazarların da dönemin ruhuna aykırı yorumlayışları, en azından günümüz taraf tutarak okunan, yazılan döneminden çok daha değerli olduğunu düşündürmektedir. Öznelerin “moderniz!” diye bağırmalarını dikkate almayıp, metinlerdeki bu çelişkiyi, zaman zamanda kavgayı sorgulayarak bakmak yerine, modernlik adına taraf tutarak çoğu zamanda yererek anlattıkları taraflı bakış açısıyla bir yere varılamayacağını söylemek yanlış olmaz. Necmettin Emre ile Celal Esad Arseven’in düşünceleri, aynı dönemin, aynı mimarlarının arasındaki çelişkiyi de ortaya koyar. Ancak burada çelişki, beraberinde sorgulamayı da getirdiği için iyidir. Bugün neden modern olduğu üzerine daha çok düşünmemizi sağlamaktadır. Karşı düşüncelerin doğması, eleştirilerin yapılması modern olmaya çalışan bir toplumun, sorgulamaya mimari eserlerle de katılması dönemin önemli bir zenginliğidir.

Malzeme ve Tekniğin I. Ulusal Mimarlık Dönemi'ndeki Kullanımı ve Sonuçları

I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nde kullanılan malzeme ve teknik Osmanlı Dönemi'nde kullanılanlardan daha ileri düzeydedir. Geleneksel dünyada modeller üzerinden anlatılmaya çalışılan binaların, artık Batılı çizim teknikleri ile çizilen paftalar üzerinden okunmaya çalışılarak yapılmaya başlandığı bir dönemdir. Plan okumasını bilmeyen usta ve işçilerle dolu bir dönem olduğunu düşününce de işçilik ve ortaya çıkan ürün şaşırtıcı derecede başarılıdır. Dönemi itibariyle kullandığı inşaat tekniklerinin de kendinden sonraki döneme öncülük ettiği, hatta bu tekniklerin aşılamadığı da söylenilmiştir (Akın, 2003, 34). 1930'larda yapılan kutular üzerinden Osmanlı mimari öğelerini ayıklamak olmuştur. "Mimari teknik I. Ulusal'ın kendisidir." (Akın, 2003, 34)

Aynı zamanda çizim tekniği olarak da gerek Kemalettin Bey gerekse Vedad Bey, Almanya ve Fransa'da aldıkları eğitimle batıdaki mimarlık ortamından haberdar kişiler olarak yeni mimari çizim ifade tekniklerini, batıdaki tekniklerden geri kalır yanı olmadan kullanmışlardır.

Yapım tekniği açısından, ahşap iskelet bu dönemde kalıp sistemi, cephe ve iç mekânlarda kullanılan iskelet için yaygın şekilde kullanılmıştır. Havalandırma, elektrik, su gibi sistemlerin de yapılarda yaygınlaşması, beraberinde Batılı şirketlerle bir arada çalışmayı da getirmiştir. Yapım aşamasında karşılaşılan problemler, dönem içinde deneyimleme açısından öğretici niteliktedir. Sadece bina yapım aşamasında değil ayrıca iç mekânda da kullanılan yeni malzemeler (ıslak hacimdeki fayanslar, aydınlatma elemanları, beton), aksesuarlar, yeni mobilyalar da modernleşme nesneleri olarak dönemde kullanılmıştır.

I. Ulusal Mimarlık Dönemi; Kendinden Sonraki Dönemler için bir Referans

I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nden yayınlarda çoğu zaman modern zamanlardan çok, klasik dönemlere yaklaştıran bir dönem olarak bahsedilmektedir. Ancak, dönemselsel olarak yapılan sınıflandırmalara baktığımızda, I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nden sonra yeni üretilen her dönem kendini onun üzerinden inşa etmektedir. Sürekli diğer dönemlerin bazen karşısında bazen de yanında durarak referans verilerek bir 'inşa' söz konusudur, bu durumda dönemden gerici olarak bahsetmek oldukça ironik bir hal almaktadır. Ancak I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nin, diğer dönemlerden bıçakla kesilmiş gibi ayrı olduğu düşünülmüş, sonrasındaki 1930'lar Türkiye'si için, bir anda 'öteki' olmuştur. 1930'lar her oluşumunu onun yapmadığı gibi yapmaya çalışmıştır. 1930'lar Türkiye'si, dolayısıyla I. Ulusal'ın ulus kimliğine karşı, Osmanlı mimari öğelerinden ayıklanmış bir modern üretilmiştir. Ayrıca böyle modern olunacağını düşünmek de başka çıkmaz bir yoldur, hatta problemlerli bir bakış açıdır, diyebiliriz. Çünkü modernizm kendi iç dinamikleri içinde deneyimlenmemiştir, nasıl modern olunacağını söyleyen parametrelerle modernlik, tahayyül edilmiştir. II. Ulusal Mimarlık Dönemi'ne geldiğinde, I.

Ulusal artık övgüyle bahsedilen bir dönemdir. Ancak I. Ulusal'dan farklı olarak bu dönemde “şarklı olmayan ulusalcı bir kimlik inşa edilmiştir.” (Akın, 2003, 33) Sonuçta, I. Ulusal Mimarlık Dönemi, yenilikçi tutumuyla kendinden sonraki tüm dönemlere açılımlar sağlamıştır.

I. Ulusal Mimarlık Döneminde Yabancı Mimarların Rolü

Ülkeye davet edilen yabancı mimarların da I. Ulusal Mimarlık Dönemi ulus kimliğini meşrulaştıracak yönde ürünler vermesi, dönemi onlar üzerinden okuyarak anlamaya çalışmak başka bir sorunsaldır. Burada Osmanlı'nın yabancı mimara iş vermesinden daha başka bir durum söz konusudur. Kafası karışmış bir işvereni vardır. Modern ama ‘millî’ olsun!

Dönemi yabancı mimarlar aracılığıyla okumaya çalıştığımızda, Türk mimarlara olan bakış açımızdan daha farklı bir sorunsal çerçevede ele alınması gerekmektedir. Onlar, Osmanlı figürlerine bağlı kalarak bize özgü bir şey yapmayı istemişlerdir, bunun da iki sebepten olduğunu düşünebiliriz; birincisi üzerimize yapışan Osmanlı kimliği, bir diğeri de işverenin hala Osmanlı özlemi duyması ve yeni ulusal kimliği onun üzerinden kurmaya çalışmasıdır. Seçmecî Cumhuriyet, yabancı mimarın yapmasıyla ‘modern’ bir bina, ama Osmanlı mimari öğelerini kullanmasıyla da olması gerektiği gibi, olduğunu düşünmektedir.

Ancak yabancı mimarlar çoğu zaman Türk mimarları ve eleştirmenlerce kolayca benimsenmiş özneler değildiler. Adı üstünde onlar ‘yabancı’dırlar. Kuruyazıcı gelen yabancı mimarların ne amaçla geldiğini eleştirmektedir². “Türkiye’ye gelen ve modernist oldukları iddia edilen, yabancı mimarların gerçekten modernist mimarlığı temsil edip etmedikleri de tartışmalıdır” (Tanju, 1999, 49). Ancak doğru olan bir şey vardır ki; gelen yabancı mimarların gerçekten “modernist bir tasarım anlayışından çok klasisist bir rasyonalizme daha yakın oldukları söylenebilir” (Tanju, 1999, 49). Onlar da (Bonatz, Holzmeister, Taut) benzer bir tutumla “modernize edilmiş bir historisist biçem” (Tanju, 1999, 49) arayışı içindedirler. Herkes kendi tarihselliği içinde bunu yorumlamıştır. I. Ulusal’da da yapılan benzeri bir durum değil midir?

İşte Türkiye’ye gelen yabancı mimarların tutumu işverenin öngördüğü modernist tutuma yakındır. Ancak olması gereken modern çizgiye dair, herhangi bir hedeflerinin çok belirgin bir şekilde olmadığı, verilen ürünlerden anlaşılmaktadır. Bunda tek sorumlu işverenin olduğunu düşünmek yanlış olur. Ancak bugün tıpkı Vedat Tek, Kemalettin Bey’in ürünlerine klasik anlayışla bakmıyorsak, Tanju’nun da dediği gibi,

“[O]nları Batı kültürüne bağlayan rasyonalist/pozitivist kökenlerinden dolayı, Türkiye’den bakıldığında “modernist” olduğu varsayılabilir, en azından onunla ilişkilendirilebilecek mimarlık söylemlerinin kamu yapılarında hâkim biçimlenme arayışı olmasında rasyonalist/pozitivist ortak paydaların ötesinde daha temel kavramsal bir ortaklık vardır.” (Tanju, 1999, 51- 52)

Sonuç

I. Ulusal Mimarlık Dönemi, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş, gelişim ve değişim üzerine kurgulanmaktadır. Burada yapılması gereken şey mümkün olduğunca çok soru sorarak dönemin az bilinen ya da bilinmeyen yönlerini ortaya koymak ve eleştirel yaklaşımla farklı açılımlar sağlamaktır. Amaç, döneme atfedilen homojen ulus kimliğinden bağımsız ve dönemin farklılıklarını, özne ve nesnedeki özneliği ortaya çıkararak okumaktır. Çünkü dönemi sorguladığımızda, tek bir ulus kimliği doğrultusunda birbirini izleyen düşünceler yerine sürekli sızdıran, çelişki üreten; zaman zaman olumlayan zaman zaman çürüten bir yaklaşımla dışa yönelik vizyonla ortaya çıkan içe-yönelik bir modernlik anlayışının hüküm sürdüğü bir dönem olduğunu görmekteyiz.

Dolayısıyla I. Ulusal Mimarlık Dönemi'ni *donmuş* bir dönem olarak değil, tüm değişimleri, farklılıkları, benzerlikleri tüm dinamikleriyle yaşayan "aktif" bir dönem olarak ele almak gerekmektedir. Ancak günümüz tarih anlatısında, bu dönemin böylesi geçirgenlikleri olması, geleneksel üzerinden üretimini gerçekleştiren, süreç içerisinde güçlü mimari tavrı sürdüren 'modernist' bir yaklaşım olduğunun düşünülmemesi, dönemin zenginliklerinin geç farkına varılmasına sebep olmuştur.

Günkut Akın'ın (2003, 25) da dediği gibi, "I. Ulusal Mimarlık dönemdeki deneyim ortamının kaçırılmış bir fırsat olduğunu düşünüyoruz". "Ancak başladığı tarihsel andaki, heyecanı nihayet fark ettiğimize göre, I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nde bugün sahip olmadığımız bir şeyler olmalı" (Akın, 2003, 25).

KAYNAKLAR

- AKIN, G. (2003) "1908 Romantizmi ve Vedat Tek", *M. Vedat Tek: Kimliğin İzinde bir Mimar*. haz., A. Batur, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- BATUR, A. (2003) *M. Vedat Tek: Kimliğinin İzinde Bir Mimar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- BAYART, J. (1999) *Kimlik Yanılsaması*, çev. M. Morali, Metis Yayınları. İstanbul.
- CORREA, C. (1983) "Quest for Identity", *Architecture and Identity*. der. R. Powell, Concept Media/The Aga Khan Award for Architecture, Singapore.
- EMRE, N. (1941/1942) "Mimar Vedat'ın Sanat Hayatı", *Arkitekt*, 9- 10, 234-235.
- FOUCAULT, M. (1999) "Bilginin Arkeolojisi", çev. V. Urhan, Birey Yayıncılık, İstanbul.
- HALL, S. (1998) "Kültürel Kimlik ve Diaspora", *Kimlik-Topluluk-Kültür-Farklılık*, çev. İ. Sağlamer, Sarmal, İstanbul, 173- 192.
- KANDEMİR, F. (1937) "Mimar Vedat Tek", *Yedigün*, 8/205, 16.

- KESKİN, F. (1997) *Foucault'da Öznellik ve Özgürlük*. Toplum ve Bilim. Birikim Yayınları. İstanbul. 73.
- LASCH, C. (1985) *The Minimal Self; Psychic Survival in Troubled Times*. Pan Books, Londra.
- PARMAR, P. (1998) “Temsil Stratejileri”, *Kimlik-Topluluk-Kültür- Farklılık*, çev. İ. Sağlamer. Sarmal, İstanbul, 119-130
- TANJU, B. (1999) *1908- 1946 Türkiye Mimarlığının Kavramsal Çerçevesi*, Doktora Tezi, İTÜ, İstanbul.
- TANYELİ, U. (1998) “Türkiye’de Mimari Modernleşmenin Büyük Dönemeci”, *Arredamento Mimarlık*, 10, 64-67
- TEKELİ, İ, İLKİN, S. (1997) *Mimar Kemalettin'in Yazdıkları*, Şevki Vanlı Vakfı Yayınları, Ankara.

NOTLAR

1. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi.
2. “Yabancı bir tesadüf eseri olarak intihap olunur ve işe başlatılır. Kafa itibarıyla genç mi? İhtiyar mı? Düşüncesi, 1900’e mi aittir, hakikaten bizim ihtiyacımızı giderir mi? Bunlar eşelenmez, ona iş verilir.” (Kuruyazıcı, 1946, 11)

TÜRK MİMARLIK TARİHİ YAZIMINDA “ULUSAL” - “MİLLÎ” OLANIN ADLANDIRILMASINDAKİ ETİMOLOJİK VE HİSTORİYOGRAFİK KARMAŞA VE ÇELİŞKİ¹

Uğur TUZTAŞI², Elâ GÜNGÖREN³

Bu araştırma çok değerli Hocamız Prof. Dr. Bülent Özer'in aziz hatırasına ithaf edilmiştir.

Mimarlık tarihi yazımında belirli bir döneme ya da üslûba ait tanımlamalar veya adlandırmaların mimarlığın üretken alanını sorgulayan ve yönlendiren bir tavır her zaman olmuştur. Tanımlama/sınıflama ve adlandırmalar kategorik işlevler sonucu doğabileceği gibi, kategorilerden bağımsız olarak da düşünülebilir. Bu araştırma kapsamında mimarlık tarihinin kendi yapısı içerisinde var olan tarih/üslûp ve ürünlerin adlandırılmasında veya sınıflandırılmasında ortaya çıkan karmaşıklık ve bunun sonrasında tanık olunan çelişkilerin Türk mimarlık tarihi yazımında milli/ulusal olanın tasnif ve ayrışımındaki karmaşıklık ve çelişkiler tartışılacaktır⁴.

Yeni bir adlandırma savını ortaya koyma iddiasında olmayan bu çalışma bahsi geçen adlandırmalarla, her iki mimarlık hareketinin de birbirine eklemlenen ideolojik bir arka plana sahip olmadığı düşüncesi sonucu ortaya çıkan tartışmalar ve mimarlık tarihimizde bu “içselleşmiş ideolojik biçimler”⁵ üzerinden ayıklama/aklanma/ayırışma gibi olgularla yeniden değerlendirmeye veya tasnife ihtiyaç duyulduğunun gözlemine dayanarak, ortaya çıkan kavram karmaşasını tarihyografik açıdan ele alacaktır. Ayıklama/aklanma/ayırışma türü kavramsal olarak her iki mimarlık dönemi üzerinde (I./II. Millî- I./II. Ulusal) hem kendi dönemlerinde hem sonrasında ortaya çıkan eleştiri kültürü açısından değerlendirmek gerekecektir. Mimarlık ürünleri ve bu ürünlerin temsili açısından mimarın kendi yaptığını milli/ulusal veya başka bir isimle adlandırması ile mimarlık yazımcılığımızdaki adlandırmalar arasındaki farklılıklar, cevap aranılacak sorunlardandır.

Türk Mimarlık Tarihi Yazımında Tanımlamalar ve İçselleştirme Sorunu: Bir Temsil Problemi Olarak Ulusal/ Millî Olanın Aidiyeti

Bu araştırmanın özünde yukarıda bahsedilen ayrışmalardaki çelişkiyi doğuran nedenlerden bir tanesi, genelde son dönem mimarlık tarihçilerinin miladî takvim olarak aldıkları ve üzerinde tartışmaya değer gördükleri dönemin, Cumhuriyet'in

ilanıyla başlatılmasıdır. Bu takvimin her türden sınıflamaya temel oluşturması, bilindiği gibi modernizmin Cumhuriyet'in ideallerini en iyi bir şekilde somutlaştırdığı görüşüdür.⁶ Dolayısıyla bu tutum tarih yazımında, başlı başına bir problematiktir ve günümüz akımlarının değerlendirilmesinde ciddi anakronizmlere yol açar. Bu nedenle çalışmamız, Türk mimarlık tarihi yazımında iki millî/ulusal mimarlık hareketinin birbiri üzerinden okunma süreçleri ile ortaya çıkan tartışmaları esas alarak, her iki üslubun arka planlarında var olduğu düşünülen asal parametrelerin neler olabileceği sorusu üzerinden değerlendirmeler yapmayı amaçlamaktadır. Bu minvalde mimarlık tarihi yazımcılığımız açısından iki millî/ulusal mimarlık hareketinin içinde çözümlenmeye/ayrışmaya çalışan eklektisizm/modernizm üslupları da millî olanın tasfiyesinde önemli bir güzergâh teşkil etmektedir⁷.

İki millî/ulusal mimarlık fikrinin birbiriyle olan zıtlığını/uyumunu (Altan Ergut'un terimleriyle gerilimini⁸) ortaya koyan araştırmacıların, her iki "Millî Hareket"i önce tarihselci, daha sonrasında yöreselci yönlerini hem Eklektisizm'le hem de modernizmle ilişkilendirmeleri araştırmacıyı böylesi bir tasnifin içine zorunlu olarak itmektedir. Türk mimarlığında bu gerilimli yapılanmalar üzerine farklı görüşler öne sürülmüştür. Burada çalışmamız kapsamında eklektisizm/modernizm arasındaki gerilimler Batı/Doğu, ulusal/uluslararası, yerel/evrensel, modern/geleneksel, yeni/eski... vb. ikili yapılandırmalarla çoğu zaman birbirleri üzerinden *ötekileştirilerek* var edilmiştir. Burada kavramların taşıdığı aidiyetlerle ilgili olarak sorgulanması gereken kavramlaştırmaların *ikili zıtlıklar* ekseninde de hem üretimde hem de yazımcılığımızda (*toplumsal tarih*⁹- *mimarlık tarihi*¹⁰) ciddi dönüşümler vardır. Böylesi bir gerilimin popüler kültürle modernizm arasındaki bir itişmenin sonucunda oluştuğunu örnekleyen Bozdoğan'a göre, Türkiye'de Avrupa'dakinden daha farklı ve daha karmaşık gerilimler vardır. Yazar, Batı olarak etiketlenen kavramın soyut olduğunu ve bu kavramın içinde hiçbir şey olmamasından dolayı, bu kategorinin yalnızca modernizmin periferide kendine didişmek için seçtiği "boş bir kategori" olduğunu belirterek bu durumun ülkeden ülkeye, dönemden döneme değiştiğini ifade eder (Bozdoğan, 2002, 51). Ayrıca yazarın Erken Cumhuriyet Dönemi mimarlık ortamı ile ilgili olarak belirttiği *ithal edilecek benimsenen modernizm ortamı*¹¹ sadece ideolojik olarak benimsenen bir yapıya sahiptir. Böyle olunca dönemin mimarî kültürü ve üretimi, ithal fikirler ile yerel gerçeklikler karşı karşıya gelince salt Türkiye'de değil her yerde rastlanan muğlaklık, karmaşıklık ve çelişkilere gayet iyi tanıklık eder (Bozdoğan, 2002, 18). Abdi Güzer ise Türkiye'deki mimarlık ortamında bu konumlandırmayı *küresel* ve *yerel süreklilik* arasında bir kültürel çatışma alanı olarak görüp şu şekilde yorumlamaktadır:

"Türkiye Mimarlığı'nın 20. yüzyılda, ağırlıklı olarak da Cumhuriyet dönemi içinde yaşadığı dönüşümler, dönemsellik farklılık gözetmeksizin iki eksen üzerinde tartışılabilir. Bunlardan ilki modernizmle süreklilik gösteren uzlaşma ve bütünleşme ya da 'küreselleşme' eksenleri, ikincisi ise ağırlıklı olarak 'I. ve II. Millî' olarak adlandırılan dönemlerle, 80 sonrası dönüşümlere referans veren uluslararası eğilimlerle çatışması ya da 'yerelleşme' eksenleri olarak algılanabilir [...] Bu anlamda Türkiye yalnızca moderniz-

min ve küreselleşmenin temsilcisi olmayı sürdüren Batı medeniyetlerinden değil, ona karşı yerel değerlerini bir kimlik unsuru olarak öne çıkaran ve en genel hatları ile ‘Batılı olmayan’ ya da ‘diğerleri’ olarak tanımlanacak alt kültürlerden de belirgin farklılıklarla ayrılmaktadır” (Güzer, 2007, 97–98).

“Millî” veya “Ulusal” Aidiyetin Mimarî Temsiliyeti ve Dilemma

Yukarıda da değinildiği üzere, 20. yüzyıl Türkiye mimarlığını tanımlamaya ve anlamaya çalışırken, çoğu zaman araştırmacıların akımların ‘klasik’¹² ve ‘klasik dışı’¹³ tasniflerinden yola çıkılarak geliştirilen sınıflamaları üzerinden çalışılır. Millî ve modern sıfatları da bu tasnif ve kavramsallaştırmalar ile belirlenir (Düzenli, 2005). Burada genellikle 20. yüzyıl mimarlığında dönemleştirme çalışmaları kanımızca etkin bir söylem olarak var olmuş millî/ulusal olma durumuna ait mimarlık üretimini ister “I. Ulusal/Millî” isterse de “II. Ulusal/Millî” mimarlık üsluplarıyla etkin bir alan olarak var etmiştir. 20. yüzyıl Türk mimarlığına ait bu historiyoğrafik dökümden bu etiketlemeyi yok sayan zamansal modellemeler bile yapıları “I. Ulusal/Millî” veya “II. Ulusal/Millî Üslup” etiketleri ile tanıtmaktadır. Böylesine dönemlemeler için Uğur Tanyeli şu eleştiriyi getirmektedir:

“[...] burada ilk önerilen şu bilindik dönemlemenin ve bağlantılı kavramların bir kıyıya konulup historiyoğrafik ortamın boşaltılması olacak. Mimarlık özelinde soru şu: Birinci Ulusal, enternasyonalist-rasyonalist, İkinci Ulusal, yeniden enternasyonalist gibi terimleri, modernleşme, uluslaşma, çağdaşlaşma gibi kavramları ve 1908, 1923, 1938, 1950, 1960, 1980 gibi tarihleri bir an için (ya da tümünden) unutup, fiziksel çevredeki değişimlere yeni bir tarihsel çerçeveden bakmak acaba mümkün mü? Kuşkusuz mümkün, ama nasıl?”. (Tanyeli, 2007, 86)

Zeki Sayar, geniş çaplı kültürel bir söylem olarak yorumladığı Cumhuriyet dönemi mimarlığında birbirine eklenen bu dönemlere ilişkin şu yorumu getirir:

“Cumhuriyet dönemi mimarlık tarihini I. Ulusal Mimarlık, kübik mimarlık/modern mimarlık, II. Ulusal Mimarlık gibi üslup tarihi ve/veya birbiri arkasına gelen dönemler olarak ele alan yaklaşımların göz ardı ettiği nokta, bu dönem mimarlığının ‘modern Türk kimliği’ tasarımı altında kültür ve uygarlığının sentezini arayan daha geniş çaplı bir kültürel söylemin parçası olduğudur” (Sayar, 2000, 38).

19. yüzyıl Türk ulusçuluğu, Türk milliyetçiliği fikirlerinin mimarlık alanındaki ifadesi olarak nitelenen “I. Millî Mimarlık Akımı”, araştırmacılar tarafından 1908’de II. Meşrutiyet’in ilânıyla başlatılıp (Yavuz, 1981, 6), akımın en önemli iki temsilcisinden birinin, Mimar Kemalettin’in ölümüne denk gelen 1927 yılları arasındaki döneme bağlanır. İnci Aslanoğlu (2001, 30) gibi akımın 1910 yıllarında başladığını ve 1930’lara kadar devam ettiğini iddia eden araştırmacılar da vardır. Örneğin Yıldırım Yavuz (1986, 274) 1930 yılını, Kemalettin Bey’in son projesi olan öğretmen eğitim okulunun bitimi olması nedeniyle, akımın son bulunduğu yıl olarak tayin etmektedir. Anılan akıma 1970’lere kadar “Millî Mimarî Rönesans’ı, Millî Mimarî Üslûbu” (Sözen, 1984, 27), “Neo-Klasik Türk Üslubu” (Arseven, 1939, 179), “Türk mimarisini diriltme akımı, Türk Revival Hareketi, Türk Üslubu, Klasik Millî Üslup” (Sayar, 1973, 20–21), “Neo-Osmanlı eğilimi, Türk Kla-

sik tarzı” (Eldem, 1973, 6), “Otoman”, “Millî Osmanlı Rönesans’ı”, “Meşrutiyet Millî Mimarisi” (Aslanoğlu, 1984, 41), “Osmanlı Romantizmi” (Akın, 2002, 33), “Yeni-Osmanlı Mimarlığı” (Köksal, 2002, 89), isimleri de yakıştırılmıştır. Ayrıca akıma döneminde yaşayanların “Millî Mimari Rönesansı” dedikleri de belirtilmektedir (Bozdoğan, 2002, 31).

Tarih yazınımda millî nitelemesini Mimar Kemalettin’in kendi eserlerini adlandırmak amacıyla da kullandığı bilinmektedir (Tekeli, İlkin, 1997). Ancak burada bu nitelemenin bu eğilim doğrultusunda gerçekleştirilen mimari için özellikle türetilmediğini vurgulamakta fayda vardır. Çünkü millîlik ifadesi bu mimarinin yeşerdiği ortamda, mimarlık dışında hemen her alanda kullanılan bir nitelendirme idi. Örneğin bu dönemde ulusa ait olan bir millî edebiyat, tarih veya sanayiden bahsedilmekteydi. Ulusa ait olan ruh, karakter türü vasıflar mimaride de dönemin doğal bir uzantısı olarak vücut bulmaktaydı. Millîlik hem geçmişe ait olanı hem de bugünü ve geleceği inşa etmeye yarayan bir ruh hali olarak ikili bir yapıya sahipti. Aynı zamanda *Millîlik (ulusa ait olma hali)* içine nüfuz etmiş etkilerden ayrıştırılarak Kemalettin’in yazdıklarında da görebileceğimiz şekliyle Arap, Türk ve Bizans mimarisi arasındaki farklılıkları temellendirme biçimindeki arayışlarda özgünlük ve çağdaşlık ifadesiydi (Tekeli, İlkin, 1997, 13).

Dönemin şartları düşünüldüğünde, millî kelimesinin yapı üretiminin devam ettiği dönemle, yazımcılık tarihinde yüklendiği anlamlar arasında çelişkiler kaçınılmazdır. Suna Güven mimarlıkta geçmişe yönelik bir yolculukta, yazın ve yazarlar üzerinden yapıtın anlam ve içeriğinin yeniden kurgulanmasını şu şekilde açıklamaktadır:

“Tarih, ya da daha özelden Mimarlık Tarihi de aslında geleceğe varmak için, şimdiki zamandan, geriye, geçmişe doğru yapılan ama geleceğe yönelik olan bir eylemi temsil eder. Bu eylem geleceğe yöneliktir çünkü geçmişe yapılan yolculukta, eskiden, ya da daha önce yapılmış olanı anlamak, bir anlamda onu şimdiki zamanın süzgecinde yeniden kurgulayıp inşa etmekten başka bir şey değildir. Ne kadar nesnel olmaya çalışılsa da bunu yaparken yepyeni bir süreç devreye girer. Mimarlık tarihinin temelini oluşturan mekân tarihinde de durum aynıdır. Mekânın tarihini yazarken yapılan da kent olsun, bina olsun, onu ilk yazanın -veya yazarların- dünyasına girerek, onu okumak, okuyabilmek ve yeni yazarının dünyasında yeniden yazmaktır”. (Güven, 2005, 15–16)

Bu makale çerçevesinde “I. Millî Mimarlık Akım”ının kaynak olarak arka planında var olduğu düşünülen kuramsal referanslarla ilgili çelişkili ifadeler de kullanılmaktadır. Çoğu araştırmacının (Batur, 2001, 43; Bozdoğan, 2002, 37; Emre, 1941-42, 9-10)¹⁴ akımın kuramsal alt yapısı olarak gördükleri (Kemalettin Bey’e göre ise tam tersine¹⁵) *Usul-ü Mimari Osmani*’nin de millî olma eğilimindeki (Yazıcı, 2004, 19) bir Osmanlı mimarlığının nitelenmesinde zaten kullanıldığı ileri sürülebilir. Yani millîlik, Klasik Osmanlı mimarlığını temsil ettiği gibi yeni bir Osmanlı mimarlığını da ifadelendiriyordu.

1970’li yıllarda millî kelimesinin ulusal nitelemesiyle değiştirilmesi üzerine oluşan yanlış anlaşmaları gidermek amacıyla Afife Batur “Osmanlı’da millet kelime-

sinin bugünkü anlamını içermediğini, Arapça’da millet kelimesinin *community-communitas* anlamında dini topluluğu karşılayan bir terim olarak kullanıldığını, dolayısıyla sözlük anlamıyla, ‘*usul-ü mimari-i İslami ve usul-ü mimari-i Osmanî*’ ile millî mimari terimleri arasındaki sınırların çok geçirgen olduğunu” belirtmiş; tarzlar arasındaki geçirgenliğin gerçekten var olduğunu ama Tarz-ı İslamiden millî mimariye geçişte düşünsel ve ideolojik bağlamda önemli ayrımlar olduğu üzerinde durmuştur (Batur, 2001, 43).

Yukarda belirtildiği üzere, 1970’li yıllarda önce ulusal kelimesinin çeşitli nedenlerle millî kelimesinin yerini almasıyla, daha sonra ise ulusal olarak nitelenen ve değerlendirilen tutumların numaralandırılmasıyla tarihin mimarlık eleştirisi doğrusuna oturtulmaya çalışılması, çelişkiler sürecini başlatmış, bu süreç aralarında post-modernizm türü akımların bulunduğu eğilimlerin değerlendirilmesine dahi mührünü basmıştır. Bu saptama gelecekte metinler üzerinden masaya yatırılacak olan akımların değerlendirilmesinde içine düşülebilecek anakronizmlerden birini oluşturmaktadır. Örneğin “Ulusal Mimarlık” nitelemesi, ulusa ait mimari faaliyetlerin tümünü ifade ettiğinden (Gülşen, 1990, 80), ulusal sıfatının mimarlık bağlamında kullanılmasının ne derece yerinde olduğu tartışmasını da beraberinde getirmiştir. Ulusal teriminin çelişkili bir şekilde daha sonraki eklektisist yönü bulunan akımlar kastedilerek aşağılayıcı anlamlarla yüklenerek kullanılması¹⁶, bizdeki post-modernizmin bir tanımını yapmaya kalkışan tarihçiyi ulusal nitelemesini kullanmaktan vazgeçirmekte, araştırmacının ‘Millî Mimarlık Akımı’ nitelemesini tercih etmesine önayak olmaktadır çünkü millî nitelemesi kendi bünyesinde ulusallık değil Gür’ün (2000, 55) belirttiği gibi ulusalcılığı zaten barındırmaktadır. Bilindiği gibi post-modernizm bugüne kadar yazılan yüksek lisans tezlerinin büyük bölümünde bir III. Ulusal Mimarlık nitelemesiyle anılmaktadır.

Sebeplere dayanan bir diğer anakronizm, modernizmin son dönemi kastedilerek, 1930’larda üretilmiş bir terminolojinin kendisinden çok önce tarih sahnesine çıkmış olan Erken Cumhuriyet modernizminin nitelenmesi için kullanılmasıdır. Oysa bilindiği gibi mimarlık tarihindeki çeşitli eğilimlerin içinde yer aldıkları dönemlerin çeşitli şartlarının her birinin kendilerine has özellikleri bulunmakta dolayısıyla her eğilim kendine özgü bir oluşum mantığı içindedir.

Türk Mimarlık Tarihi Yazımında “Ulusal”/“Millî” Mimarlık Arayışlarının Modernleşme Ekseninde Ayrıştırılması ve İade-i İtibarı

Ürünlerinin özgünlüğü tartışılan ancak kendi içinde haklı sebeplere dayanarak vücut bulan “I. Millî Mimarlık Akımı” ile “II. Millî Mimarlık Akımı”nın çağdaş mimarlık tarihi yazımında zaman zaman iyi/kötü olma ekseninde itibarlarının iade edildiklerine tanık olunmaktadır. Örneğin 1981 yılında Yıldırım Yavuz’un kaleme aldığı makalede (Yavuz 1981) veya İnci Aslanoğlu’nun kitabında (Aslanoğlu, 2001) yerilen tutumun, Yavuz (1986) tarafından methedilmesi bu dönüşümün belirtileri arasında sayılabilir. Bu dönüşüme işaret eden diğer bir gelişme, çağdaş mimarlığı desteklemek üzerine Mimarlar Odası’nın oluşturduğu Ulusal Mimarlık

Ödülleri'nin, 2006 yılında anma programı çerçevesinde mimar Kemalettin Bey'e verilmesi olgusudur¹⁷. Tabii burada akla gelen bir soru, bütün bir akımın tek bir kişiyle sınırlandırılabilip sınırlandırılmayacağı ya da açmak gerekirse, itibarının iade edilmesinin kişiler üzerinden yapıp yapılamayacağıdır. İlginç olan diğer bir nokta ise bu tarih yazım sürecinin, 2000'li yıllarda 'I. Millî Mimarlık Akımı'nın modernizmin şemsiyesinin altına alınarak gerçekleştirilmeye uğraşılması (Bozdoğan, 2002; Tanju, 1998; Batur, 2003; Akın, 2002; Özkan, 2002; Köksal, 2002; vb.) sürecine dönüşmesidir¹⁸.

Eklektisizm/modernizm kutuplaşması etrafında gelişen mimarlık tarihi yazımımızın Celâl Esat Arseven'in ilkeleri üzerine kurulduğu aşıkârdır. Bilindiği gibi Arseven Türk sanatını anlattığı kitabında (Arseven, 1939, 180), 'neoklâsik' olarak nitelediği 'I. Millî Mimarlık Akımı'nı bizdeki eklektisizmle, 1874'ten 1930'a kadar yayılan bir zaman diliminde, aynı çatı altında incelemiştir (Gönen, 2007, 47). Arseven, Kemalettin ile Vedad Bey'in mimarilerinde betonarme kullandıklarını ancak bu malzemenin emrettiği strüktürel çözümler yerine, kemer ve yalancı kubbe türünden bünyeye yabancı, suni kalan unsurları devreye soktuklarından bahseder. Bu mimari ona göre akıldışı ve melezdir.¹⁹ (Arseven, 1939, 180) Her iki "Millî Mimarlık Hareketi"nin modernizmin bir göstergesi olarak nitelenmesi, modernizmin tanımının ne olduğunu, sınırlarının nasıl saptanması gerekliliğini ortaya çıkartmaktadır. Ancak bu noktada son dönemlerde zaman/mekân kavramlarının hudutlarının kesinkes çizilmemiş olması, bu kavramların geçirgenliği, mimarlık tarihi yazımını da ister istemez etkilemiştir. Bu geçirgenlik, eklektisizm içindeki milliliği ayırıştırma süreci ile modernizm içindeki milliliği ayırıştırma süreci şeklinde görülmektedir.

Çağdaş mimarlık tarihi yazımında, tarihselcilikle her türden bağıntılı millî mimarlık faaliyeti, eklektisizm ile gizil veya açıktan bir ilişki içinde ele alınmıştır. Bazen bu tarihselci yaklaşım eklektisizme eklenilen bir mimarlık ortamı olarak sunulmuş bazen de bu arayışlar daha yerel bir ortam arayışı olarak eklektisizmden kopartılmaya çalışılmıştır. Bu kopuş modernizmin içine sızmaya çalışmış, böylece millî/ulusal yörüngesinde gelişen Türk mimarlığı, bir tez/antitez içinde bu iki güzergâhta gelgitler yaşamıştır. Araştırmamız kapsamında incelemeye aldığımız Türk mimarlık tarih yazımında ortaya çıkan fikirleri, eklektisizm-modernizm akımları güzergâhında millî/ulusal nitelendirmelerinin ayırıştırılmasında ortaya çıkan fikirler doğrultusunda gruplayacak olursak şu önerimde bulunabiliriz.

Eklektisizm içindeki milliliğin ayırıştırma süreci üç ana başlık altında incelenebilir. İlk ana başlık; eklektisizmin evrensel yapısı, ikincisi; eklektisizmin yerel yapısı, sonuncusu ise; Eklektisizm içerisindeki evrensel/yerel ayrışımı sonucu oluşan eklektisizmin evrensel/yerel konumuyla ilgili tepkisel yaklaşımlardır. Bu tartışmalar çerçevesinde, yerel (*vernacular*) mimarlık teriminin de hudutları hâlâ belirli bir eksene oturmuş gözükmediğinden, terim araştırmamız dışında bırakılmıştır.

eklektisizmin evrensel yapısı üzerinden geliştirilen yorumlar: eklektisizmin yerellik dışı etkileşimleri ve bunun üzerinden ortaya atılan görüş ve yorumlar çerçevesindeki değerlendirmelerdir. Aralarında Afife Batur, Turgut Saner, Zeynep Çelik'in bulunduğu kuramcılar, bu doğrultuda teoriler geliştirmişlerdir. Adı geçen yazarlar geç Osmanlı mimarlık kültürünü genelde “oryantalizm” veya “eklektisizm” başlıkları altında incelemektedirler.

Eklektisizm'in yerel yapısı üzerinden geliştirilen yorumlar: Eklektisizm'e ait evrensel yapının millî programa uydurulmaya çalıştırılması, yani saflaştırma problemi ve bu saflaştırmayla beraber Osmanlı coğrafyasında mimaride milliyetçi görüş ile temsili, Türk olanın Osmanlı'da konumu ve durumla ilgili olarak geliştiren teorilerdir. Afife Batur, Sibel Bozdoğan, Yıldırım Yavuz, Uğur Tanyeli, Aykut Köksal, Ali Cengizkan, Günkut Akın ve Bülent Tanju gibi kuramcılar ise bu yönde görüş geliştiren kişilerdir. Burada kesin olarak sınırları çizilmiş kalıp nitelermeler, eklektisizmin veya oryantalizmin evrensel yapısından çözümlenmeye çalışılmıştır. Böylelikle de “I. Ulusal/Millî” adı ile adlandırılan akım bu çözümlenmelerle başka adlarla anılacak veya başka kavramlarla yeniden yorumlamaya çalışılacaktır²⁰.

Eklektisizmin evrensel/yerel konumuyla ilgili tepkisel yaklaşımlar: Eklektisizm içerisindeki evrensel/yerel ayrımına giden Türk mimarlığında, eklektisizme karşı Batı'da oluşan tepkisel yaklaşımların Türk mimarlığında karşılığını bulamamasına karşı oluşan tepkilerdir. Celâl Esad Arseven, Bülent Özer, Enis Kortan, Metin Sözen, Üstün Alsaç, Behçet Ünsal, İnci Aslanoğlu gibi isimler bu savı destekleyen teorisyenlerdir. Örnekleme gerekirse Özer (1963, 32) tamamen bir özentinin ürünü olduğu bizdeki eklektisizmi, III. Selim'in Batılılaşma çabalarına dayandırmakta, akımın Batı'daki türden görülen bir diyalektik gelişim göstermediğini ileri sürer. Özer bu durumu “rejyonizm” ve “universalizm”²¹ türünden terminolojiler aracılığıyla ifade etmektedir. Özer'in dışında kalan yazarlar bu eleştirilere, genelde dönemselleştirilmelerde yönelmişlerdir.

Modernizm içindeki millîliği ayırıştırma süreci ise iki ana başlık altında incelenebilir:

Modernizmin evrensel yapısı üzerinden geliştirilen yorumlar: “Yeni Mimarî” C. E. Arseven; “Türk İnkılâp Mimarisi” Behçet ve Bedrettin; “Viyana Kübiği”, “Enternasyonal” S. H. Eldem; “Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarisi” İ. Aslanoğlu, “İnkılâp mimarisi”, “I. Uluslararası Üslûp” S. Bozdoğan, vb. yazarlarca yapılan adlandırma ve dönem çalışmalarında bu tutumlar vurgulanmıştır. Bu yorumlamalar dönemin şartlarında evrensel kaynaklı modernizm sürecine eklenen millîliğin, modernizmin evrensel tanımlamalarında yerini arama süreci olup, teoriler bu yönde geliştirilmiştir. Hem millî hem modern olabilme görüşleri bu dönemlerde sıklıkla yer aramış kavramlar olup *yeni/eski* olma haliyle ise ayrışmaları sağlanmıştır²².

modernizmin yerel yapısı üzerinden geliştirilen yorumlar: Millî ve yerel mimari ifadeleriyle modernizmle temas halinde olan ve “II. Millî/Ulusal” ismiyle adlandırılan akımın temsilcisi S. H. Eldem’in görüşleri doğrultusunda, yazımcılığımızda gelişen düşünceleri ve teorileri bu grupta ele alabiliriz. Millîliğin modern olandan yerli olana veya bölgesel olana dönüşümü kendi içinde sürekli gelgitler yaşamış, *yerli/modern/millî* nitelermeleri modernizmle temasına göre şekillenmiş ve teoriler geliştirilmiştir. Millîleşen modernin (Bozdoğan, 2002) mimarlığımızda tek “Millî Hareket” olduğu düşüncesi, dönemin üretiminde ve yazımında fazlasıyla etkin olmuştur.

Sonuç Yerine: Meşrulaşan Mimarlıkta Meşrulaşan veya Meşrulaş(a)mayan Kavramlar ve Yorumlamalar

Araştırmamız kapsamında varacağımız sonuçların başında, “millî/ulusal olma hâlinin tarihten beslenme kavramı olarak görüldüğü takdirde, bu hâlin yaklaşık olarak iki yüz senedir mimarlığımızda taşıdığı ideolojik örüntü ile beraber kendini meşrulaştırdığı gerçeğidir. Tabii bu meşrulaştırma süreci varlığını, araştırmamızda sıklıkla değindiğimiz *ikili zıtlıklarla* şekillendirmiştir. Kendisini üst söylemlerle var etmeye çalışacak bir “millî/ulusal” olma haline dönüşecek mimarlığın çelişkilerini ve karmaşıklığını, bu mimarinin ödünç aldığı kavramların tahlil edilmek istenmesinde aramak gerekmektedir. Çünkü bu ödünçlüğün yazımcılığımız açısından meşrulaş(a)mayan kavramlar sözlüğünü var ettiği söylenebilir. Zaten bu yüzden olsa gerek ki *iyi/kötü* olma hâlini de bu ödünçlüklerle sağlamaktayız. İşte bu hâl bize ürün örüntüsünden yazımcılığımıza, karmaşıklıklar ve çelişkiler sunmaktadır. Millî Mimari eğilimindeki mimari tutumlar (bkz, Batur, 2001) ile Türk Mimarlığı’nda modernite/modernlik/ulusallık (bkz, Batur, 2001; Köksal, 2002) gibi başlıklarla ele alınabilecek çalışmalar bile “millîlik/ulusallık/modernlik” kavramlarını idealize eden bir güzergâhta dolaştırmaktadır. Genel olarak durumu Suna Güven’in ifadeleriyle “güncelleşmiş haritaların”²³ var olan idealizasyonları olarak görececek olursak, bahsi geçen mimari dönemlerin üslupsal ve tarihsel nitelmesiyle ortaya çıkan sunumlarında, gereğinden fazla unsurun çoğaltılması²⁴ bu araştırma açısından tespit edilen karmaşıklık ve çelişkiyi doğuran sonuçlardandır.

Eğer mesele Türkiye’de yaklaşık 70 yıldır süregelen “mimaride Ulusal Üslup” üzerine yapılan tartışmaların değişmez odağı olan millî/ulusal tanımlarının neler olabileceği sorusu ise, bunu kesin tanımlamalarla cevaplamak Fernand Braudel’in de dediği gibi oldukça güçtür: “[...] kelime haznesi ne yazık ki kesin tanımlara hiç izin vermemektedir. Bu terimlerin hepsi de belirsiz veya oluş hâlinde değildir, ama çoğu ebediyen geçerli olarak saptanmış olmanın uzağında, bir yazardan diğereğine değişmekte ve hep evrilmektedir” (Braudel, 2006, 31).

Özetlemek gerekirse, bu çalışma için eğer bir yorum gerekliyse Türk mimarlık tarihinde çoğunlukla “I. Millî/Ulusal, II. Millî/Ulusal Akımlar” olarak adlandırılan dönemler için her iki akım da Batılı yaklaşımların neticesinde oluşturulmuştur ve kanımızca modernleşmenin iki farklı ideolojik takibinden kaynak-

lanmıştır (Osmanlı-İslâm-Türk/Türk-Laik-Anadolu). Farklı ideolojik altyapıları nedeniyle ne ikisi de “millî”dir, ne ikisi de “ulusal/cı”dır (Gür, 2000, 54).

Gelelim millî olanın da zaten ‘modern’ olma söylemine; burada modernizmin “modern hareket”in modernliğinden-modernizminden farklı olduğunu da belirtmemiz gerekmektedir. Esasında bunların hepsi Türkiye’nin sırasıyla takip ettiği Batı modernlikleridir. Zamanı gelince bir başkasıyla değiştirilir. Her zaman ideolojik ve biçimseldir, hiçbir zaman kuramsal temellere dayanmaz (Özer, 1964, 32); buna “Camii mimarisi” dedikleri I. Millî de dâhildir.

KAYNAKLAR

- AKIN, G. (2002) “Sadece Başlamış Bir Proje Olarak 1908 Romantizmi ve Vedat Tek”, *M. Vedat Tek Kimliğinin İzinde Bir Mimar*, haz. A. Batur, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- AKYÜREK, G. (2002) “Macar ve Türk Mimarlığında “Ulusallık” Bağlamında Orta Asya ve Doğu Kavramları: Karşılaştırmalı Bir Okuma”, *Arredamento Mimarlık*, 100+49, 89-91.
- ALSAC, Ü. (1973) “Türk Mimarlık Düşüncesinin Cumhuriyet Devrindeki Evrimi”, *Mimarlık*, 11-12, 12-25.
- ALTAN ERGUT, E. (2003) “Mimarlık Tarihyazımı Üzerine Düşünceler: Türkiye Çağdaş Mimarlığının Önde Gelen 20 Eseri”, *Mimarlık* [Ağustos].
- ALTAN ERGUT, E. (1999) “The Forming of the National in Architecture”, *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 19, 31-43.
- ALTIN, E. (2003) *Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığında “Öteki” Sorunu (1923-1950)*, yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- ARSEVEN, C. E. (1931) *Yeni Mimari*, Ağâh-Sabri Kitaphanesi, İstanbul.
- ASLANOĞLU, İ. (2001) *Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı 1923-1938*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara.
- ASLANOĞLU, İ. (1984) “Birinci ve İkinci Millî Mimarlık Akımları Üzerine Düşünceler”, *Mimaride Türk Millî Üslubu Semineri*, Atatürk Kültür Merkezi, İstanbul, 41-51.
- AYDIN, S., (1997) *Kültür-Kimlik Modelleri Açısından Türk Tarih Yazımı*, yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- AYVAZOĞLU, B. (1999) *Yaza Yaza Yaşamak*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

- BAKER, U. (2007) “Cumhuriyet’in Siyasal İdeolojileri” 80. Yılında Cumhuriyet’in Türkiye Kültürü, der. C. Bilsel, TMMOB Mimarlar Odası SANART Estetik ve Görsel Kültür Derneği Ortak Yayını, Ankara, 119-124.
- BALCIOĞLU, T., ERTEKİN, H. (1982) “Mimarlık Söylemi ve Tasarım”, *Mimarlık*, 82/10, 25-27.
- BATUR, A. (haz.) (2003) *M. Vedad Tek: Kimliğinin İzinde Bir Mimar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- BATUR, A. (2001) ““Millî” Olarak Adlandırılan Mimarî Eğilimler”, *Mimarlık*, 298, 42-45.
- BATUR, A. (2006) “Türkiye Mimarlığında “Modernite” Kavramı Üzerine”, *Mimarlık*, 329, 50-53.
- BOYACIOĞLU, B. (2003) *The Construction of Turkish Modern Architecture in Architectural History Writing*, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, İzmir.
- BOZDOĞAN, S. (2002) *Modernizm ve Ulusun İnşası*, çev. T. Birkan, Metis Yayınları, İstanbul.
- BRAUDEL, F. (2006) *Uygarlıkların Grameri*, çev. M. A. Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- BÜKÜLMEZ, C. (2000) *1930’larda Arkitekt Dergisinde Mimari Metinler*, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- CENGİZKAN, A. (2002) “Öndeyiş ya da Modernlik Arayışları”, *Modernin Saati*, Mimarlar Derneği Yayını, Ankara.
- CİVELEK Y. (2003) “Tarih, Üslup ve Söylem: Türkiye’de Çağdaş Mimarlık Tezleri”, *TOL Mimarlık Kültürü Dergisi*, 2, 37.
- DÜZENLİ, İ. H. (2005) *Mimari Otonomi ve Medeniyet Ben-İdraki Kavramları Bağlamında Turgut Cansever Projelerinde Biçim İşlev Yapı ve Anlam Analizleri*, yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.
- ELDEM, S. H. (1973) “Elli Yıllık Cumhuriyet Mimarlığı”, *Mimarlık*, 11-12, 5-11.
- EMRE, N. (1941-42) “Mimar Vedad’ın Sanat Hayatı”, *Arkitekt*, 9-10, 234.
- ERDOĞAN, İ., ALEMDAR, K. (2005) *Öteki Kuram: Kitle İletişim Kuram ve Araştırmalarının Tarihsel ve Eleştirel Bir Değerlendirmesi*, Erk Yayınları, Ankara.
- GÖNEN, E. (2007) *İstanbul Mimari Dokusunda Modern-Sonrası Uygulamalar*, yayınlanmamış Doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.

- GÜLSEN, Ö. (1990) *Türk Brütalizmi'ne Çağdaş Mimarlık Çerçevesinde Bir Bakış*, yayınlanmamış Doktora tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul.
- GÜNDAY, Ş. (2002) *Zihin Dünyası*, Asa Kitabevi, Bursa.
- GÜR, Ş. Ö. (2000) “Modern Mimarimizde Seçmecî Dönemler ve Ayırt Edici Farkları”, *Yapı*, 200, 51-59.
- GÜVEN, S. (2005) “Mimarlık Tarihi ve Antik Dönem Açılımları”, *Eskiçağ'ın Mekânları/Zamanları/ İnsanları ODTÜ Mimarlık Tarihi Yüksek Lisans ve Doktora Programı Doktora Araştırmaları Sempozyumu III*, Ankara 2-3 Haziran 2003, Homer Kitabevi, İstanbul.
- GÜZER, A. (2007) “Bir Kültürel Çatışma Alanı Olarak Mimarlık; Küresel ve Yerel Süreklilik”, *80. Yılında Cumhuriyet'in Türkiye Kültürü*, der. C. Bilisel, TMMOB Mimarlar Odası SANART Estetik ve Görsel Kültür Derneği Ortak Yayını, Ankara, 97-102.
- KARAKAŞ, M. (2007) *Türk Ulusçuluğunun İnşası*, Elips Kitap, Ankara.
- KAZMAOĞLU, M., TANYELİ, U. (1986) “1980'li Yılların Türk Mimarlık Dünyasına Bir Bakış”, *Mimarlık*, 2, 31-48.
- KORTAN, E. (1974) *Türkiye'de Mimarlık Hareketleri ve Eleştirisi (1960-1970)*, O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul.
- KORKMAZ, T. (1998) *On the (re)Construction of the Modern(s) within the Historiography of Architecture*, yayınlanmamış Doktora tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- KÖKSAL, A. (2002) “Türkiye Mimarlığında Modernleşme ve Ulusalcılık”, *Arredamento Mimarlık*, 100+49, 89-91.
- KUBAN, D. (1984) “Çağdaş Kültürde Ulusal Üslup Nedir? Ne Değildir?” *Mimaride Türk Millî Üslubu Semineri*, İstanbul.
- MARDİN, Ş. (1998) *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. M. Türköne, F. Unan, İ. Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÖĞÜT, N. R. (1990) “Günümüzde Kültür, Mimarlık ve Gerçeklik”, *Mimarlık*, 90/3, 59-61.
- ÖZER, B. (1964) *Rejyonalizm, Üniversalizm ve Çağdaş Mimarlığımız Üzerine Bir Deneme*, yayınlanmamış Doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- ÖZBİLGİN, E. (1986) “Düşünce Ortamlarının Yapısı”, *İlim ve Sanat Dergisi*, 5, 26-33.

- SANER, T. (1999) “19. Yüzyıl Yeni Türk Mimarlığında Antik Anlayış”, *Yapı*, 211, 71-78.
- SAYAR, Z. (1973) “Mimarlığımız 1923-50”, *Mimarlık*, 2, 20-21.
- SAYAR, Y. (2000) “1940’lı yılların Türk Mimarlık Ortamına “Modernleşme ve Devletçi Anlayış” Çerçevesinde Bir Bakış”, *Ege Mimarlık*, 33, 38-40.
- SÖZEN, M. (1984) *Türk Mimarlığı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- SÖZEN, M. TAPAN, M. (1973) *50 Yılın Türk Mimarisi*, İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- TANJU, B. (1999) *1908-1946 Türkiye Mimarlığının Kavramsal Çerçevesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- TANYELİ, U. (2007) “Olağan Çoğulculuğu Çerçevesinde Cumhuriyet’in Mimari Kültürü” 80. Yılında Cumhuriyet’in Türkiye Kültürü, der. C. Bilsel, TMMOB Mimarlar Odası SANART Estetik ve Görsel Kültür Derneği Ortak Yayını, Ankara, 85-95.
- TEKELİ, İ., İLKİN, S. (1997) *Mimar Kemalettin’in Yazdıkları*, Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı, Ankara.
- TEKELİ, İ., İLKİN, S. (2004) *Cumhuriyetin Harcı, I- Köktenci Modernitenin Doğuşu, II- Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi, III- Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, 3 cilt, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- YAVUZ, Y. (1981) *Mimar Kemalettin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, Ankara.
- YAVUZ Y. (1986) “Turkish Architecture during the Republican Period (1923-1980)”, *The Transformation of Turkish Culture, the Atatürk Legacy*, haz., G. Renda ve C. M. Kortepeter, the Kingston Pres., Inc., Princeton, 267-283.
- YAZICI, N. (2003) “Osmanlının İlk Mimarlık Kitabı: Usul-ü Mimari-i Osmani”, *Arkitekt*, 4, 12-19.
- YILDIRIM, S., YEŞİLKAYA, N. (1996) “İdeoloji ve Mekân”, *İdeoloji, Erk ve Mimarlık Sempozyumu*, Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü, İzmir.

NOTLAR

1. Bu araştırma, 2007 yılında Türk mimarlık tarihi yazımında milli/ulusal olanın ayrıştırılmasında kabul gören tasnif ve sınıflamaları ele alan bir çalışma olarak tebliğ şeklinde sunulduktan sonra yazarlar, konuyu yine milli/ulusal ayrıştırılmasında eklektisizm ve modernizm üzerinden bağıntılı olarak üslupsal kavramlaştırmalar ve tasnifler bağlamında ele almışlardır. Batı

mimarlığının yazım kültüründeki benzer çakışmalarında örneklendiği bu çalışma için bkz: Güngören, E., Tuztaşı, U., (2014) “Türk mimarlık tarihi yazımında ‘Ulusal’/‘Millî’ Olanın Eklektisizm ve Modernizm Ekseninde Ayrış[-tırıl-]ması Üzerine”, *Tasarım Kuram Dergisi*, 18, 117-133.

2. Doçent, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

3. Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi

4. Türk mimarlık tarihi yazımında “Ulusal/Millî Mimarlık” nitelermelerinin merkezinde yatan karmaşa ve çelişkinin ana ekseninde “Millî Mimarlık” ifadesiyle “Ulusal Mimarlık” ifadesinin birbirlerinden farklı anlamlar içermesi (Civelek, 2003, 37) ve tartışması bulunmaktadır. Mimarimizde “Ulusal Üslûp-Millî Üslûp” ayrımı ilk defa Mimaride Türk Millî Üslûbu Semineri’nde tartışılmıştır. Örneğin, seminerde Kuban’ın sunduğu Çağdaş Kültürde Ulusal Üslup Nedir? Ne Değildir? Adlı bildirisi ulusal ve millî olanın ayrışmasına yönelik tartışmaları içermektedir. (Kuban, 1984)

5. Balcıoğlu ve Ertekin’in ifadeleriyle içselleşmiş ideolojik biçimler, var olan üretim tarzının gerçeklikleri ve mantığı çerçevesinde zihinsel faaliyetlerin akılcı varlığın mantığına duyarlı bir biçimde dönüşmesidir. (Balcıoğlu, Ertekin, 1982, 27)

6. Bu konuda Cumhuriyet mimarlığının alışlagelmiş tarih yazımındaki başlangıç konumunu ve devamında fizikî çevrenin değişimini belirli biçimde siyasal kırılmaları röper olarak yazma güzergâhına göre modelleştirildiğini belirten Uğur Tanyeli (2007, 85), bu modelin tarih yazanlarca projelendirilmiş modernleşme savına şaşılacak kadar angaje olduklarını belirtmektedir. Modele göre, o milattan 1950’ye kadar ulus inşa etme çabalarıyla ve -hangi biçimde tanımlanırsa tanımlansın- tekil eksenli bir modernleşme dönemi olarak nitelenen bir tek parti iktidarıyla karakterize olduğunu belirten Tanyeli (2007, 85), mimarlık tarihi yazımında Ankara’nın ulus-devlet inşası ile bağlantılı vitrin ve model oluşturma rolündeki konumuyla da İstanbul’un unutulduğunu belirtmektedir (Tanyeli, 2004, 34). Ankara’nın bu türden tarih yazımında, kültür çözümlemesini ve toplumsal güç ilişkilerini önemli gören bir okuma çerçevesinin, hem önel hem de nesnel seçimi açısından merkezde bulunacağını belirten Ali Cengizkan (2002, 10) ise, Ankara’nın Cumhuriyet’in ilk yıllarından başlayarak yönetici çevrenin “modernleşme” isteğinin belgesi olabilecek bir ikon özelliği taşıdığını, Cumhuriyet’le birlikte giderek önem verilen ve öne çıkan ikinci şehir olduğu için Ankara’nın bütün yenileşme ve “modernleşme” çabalarının ister istemez odağında bulunduğunu, bunu ise irade dışı bir seçimle taşıdığını belirtmektedir.

7. Türk Mimarlık tarihi yazımında eklektisizm/modernizm ayrışmasında tarihsel biçimlerin “millî”, çağdaş biçimlerin “uluslararası” olarak tanımlanmasıyla şekillenen anlatımlara çokça başvurulur. Böylesine bir tartışmayı ele alan “millî mimarlık” üzerine bir tartışma için bkz. Altan Ergut (1999).

8. Altan Ergut (2003), Türkiye’de çağdaş mimarlık üretimlerinin ulusal/uluslararası, yerel/evrensel, geleneksel/çağdaş vb. ikilemlerin gerilimli birlikteliği üzerinden örneklendiğini belirtmektedir.

9. Genel olarak Türkiye’de toplumsal tarihyazımcılığında yukarıda sözü edilen karşıtlık (ya da ikilem), çatışma ve çelişmeleri bünyesinde barındıran, kimi yerde birbirine benzeyen, kimi yerde de taban tabana zıtlaşan tarihyazımlarını kültür-kimlik modellemeleri açısından ele alan çalışma için bkz. Aydın (1997). Osmanlı toplumu üzerinden ikili kültürel yapılanmayı analiz eden kapsamlı çalışma için bkz. Mardin (1998). Türkiye’de Cumhuriyet tarihi yazımcılığında küreselleşme/yerellik ikileminde yerelliğin Modernite karşısındaki buraya ait özel koşullarını ve içe dönük yapısını inceleyen çalışma için bkz. Tekeli, İlkin (2004).

10. Modern Mimarlık tarih yazımında, modernliğin/modern'in kavramsallaştırmasıyla ortaya çıkan sapma ve yer değiştirmeleri eleştirel bir okumayla ele alan bir çalışma için bkz. Korkmaz (1998). Türkiye'de modern mimarlık tarih yazımında modernite anlayışını Batı'daki ele alınma biçimlerini Bülent Özer, Üstün Alsaç, Metin Sözen, İnci Aslanoğlu gibi mimarlık tarihçilerinin yazım metotları ile karşılaştırmalı olarak inceleyen kaynak için bkz. Boyacıoğlu (2003). Erken Cumhuriyet mimarlık tarih yazımında etkin bir söyleme sahip olan *Arkitekt* dergisindeki milli kimlik oluşturmaya yönelik tartışmalardaki ikilemleri (millî, inkılap, yenilik, modern, basit gibi ...) 1930'lar ortamında analiz eden bir çalışma için bkz. Bükülmez (2000). Ayrıca yine Bükülmez'in çalışmasına benzer bir yaklaşımla dönemin (1930-40'lar) yayınlarında yapı üretimini mimarın hafızasında millî ve modern kelimelerinin yeni toplum ve yeni mekân kavramları arasında konumlanışını ve değişen anlamlarını ikilemler içinde sorgulayan bir analiz için bkz. Yıldırım ve Yeşilkaya (1996).

11. Ali Cengizkan ise ithal edilme durumunun bu ülkeye has koşullarını ve yarattığı ortamı ise daha geniş bir perspektifte aidiyet ilişkileri içerisinde ele almakta, "modern" ve "modernlik" gibi olguların hiçbirinin "bize ait" ve "içeriden" olgular olarak anlaşılmadığını belirtir. Kavramların yaşadığı döngüleri ise eski/yeni zıtlığı içerisinde ele alır. Bu zıtlık kuramı "modern" in giderek yeni olana ulandığını ve bu "yeni" olma durumunun da moda olarak kullanıldığı dönemlerin habercisidir. Yazar özellikle yüzyılın ortalarında, bir hafifseme unsuru olarak kullanılan bu tür adlandırmalardaki ilginçliği ise, "modern" ve "modernlik" tanımları, sıfatı oldukları nesne ya da durumun, kendisinde yatan, ona ilişkin bir özellikten çıkmadıklarını; çoğunlukla "eski"de olmayan, "gelenek" ve "alışılmalı olan"ın içinde bulunmayan, biçiminde bir zıtlık kuramı çerçevesinde; bazen de öznenin ona attığı bir özelliğin taşıyıcısı olarak kullanıldıklarını belirtmektedir (Cengizkan, 2002, 10). Afife Batur (2006) ise, Osmanlı'nın son dönemlerinden günümüze 'yeni'nin 'modern'e dönüşmesinin öyküsünü anlattığı yazısında, benzer şekilde kavramlar arasındaki zıtlık ve gerilimleri açıklayarak Türkiye örneğinde, modern kavramını kendisi için yeniden üretebilen bir tarihe sahip olduğunu belirtir.

12. 20. yüzyılın ilk yarısına ilişkin bu tasnifler ve kavramsallaştırmaların en rağbet edilenleri şu şekildedir. 1. 20. yüzyıl, çağdaş mimarlık düşüncesinin gelişmeye başlaması, 2. Devrimler dönemi: rasyonel fonksiyoncu mimarlık akımı (1930-1940), 3. Bölgeselliğe dönüş: İkinci Ulusal Mimarlık Akımı (1940-1950), 4. Uluslararası mimarlığa açılış: mimarlıkta serbest biçimlerle çözüm getirme düşüncesi (1950-1960), 5. Son dönem: mimarlıkta toplumsal sorunlara yönelme düşüncesi (1960-1973) (bkz. Alsaç, 1973); Ulusal Mimarlık yörüngesindeki tasnif ise aşağı yukarı şöyledir: 1. "I. Ulusal Mimarlık" dönemi, 2. "I. Ulusal Mimarlık" dönemi sonrası gelişmeler, 3. "II. Ulusal Mimarlık" dönemi, 4. "II. Ulusal Mimarlık" dönemi sonrası gelişmeler.

13. Milliyetçi çerçevenin sürekliliğine, Erken Cumhuriyet mimarî kültürünün tanımlayıcı özelliği olarak bakan bir çalışmanın içeriğindeki tasnif şöyledir: 1. İlk Modernler: Osmanlı Canlandırmacılığını mirası, 2. İnkılâp Mimarisi: devrime biçim vermek, 3. İlerleme estetiği: bir sanayi ülkesi tahayyülü, 4. Yeni Mimari: modernist bir mesleğin oluşumu, 5. Modern yaşam: kübist evler ve apartmanlar, 6. Millî Mimari: Modern'i Millîleştirmek (bkz. Bozdoğan, 2002).

14. Afife Batur, "Millî Mimari" konseptinin kaynak ve başvuru kitabı olan *Usul-ü Mimari'nin, "eski yüksek devri" ve onun "asil ve ciddi" ifadesini aramaya teşvik ediciliğinin yanı sıra tasarıma veri olacak bilgi ve normları da içeren kitabın Osmanlı Revivalizmi'nin anahtar kitabı olduğunu belirtir. Benzer bir yaklaşımı Sibel Bozdoğan yapar ki, ona göre, Osmanlı düzenini sınıflandıran ve sistemleştiren Usul-u Mimari Osmanî 1920'lerdeki Millî Mimari Rönesansı binalarının dayanak alabileceği sağlam bir dağarcık oluşturmuş ve Osmanlı canlandırmacı bi-*

nalarının tezyinî programlarında kullanılabilir bir referans olmuştur. Diğer yandan N. Emre, Usul-ü Mimari-i Osmanî'nin Kemalettin Bey'in "yegâne müracaatgâhı" olduğunu söylemektedir (Emre, 1941-42, 9-10).

15. Buradaki çelişkili durum ise, "I. Ulusal Mimarlık Üslubu"na katkı sağladığı düşünülen bu kataloga, Kemalettin Bey'in getirmiş olduğu eleştirilerdir. Eleştiriler için bkz. Tekeli ve İlkin (1997, 17). Ayrıca konuya ilişkin bir yorum için bkz. Akın (2002, 32).

16. Örneğin bu durum Ögüt'e göre yapay bir karşıtlıkla evrensel-yöresel kutuplaşmasından kaynaklanmakta olup, birincisi mimarlıkta evrenselliği Batı'nın ileri teknolojisi ve ona bağlı biçimlere uygunluk anlamında ele aldığından akılcı ve ilerici; "Millî Üslup" gibi korumacı sloganlara ağırlık veren ikinci tutum ise gerici sayılmıştır (Ögüt, 1990, 61).

17. Mimarlar Odası'nın "Türkiye'nin mimarlık kültürüne katkıda bulunmuş ve bugün hayatta olmayan mimar(lar)ın anısını yaşatmak üzere" düzenlediği ve bu dönemde Mimar Kemalettin Bey'in gündeme alındığı Anma Programı etkinlikleri kapsamında düzenlenen Mimar Kemalettin ve Çağ Sempozyumu (7-8 Aralık 2007, Gazi Üniversitesi) bu sürece diğer bir örnektir. Kemalettin'in "I. Millî Mimarlık Akımı"nın temsil eden bir mimardan "tarihin dönüm noktalarında bir mimar"a dönüştürülmesi aynı tutuma diğer bir örnek olarak gösterilebilir. Aynı tutum Vedat Tek için "kimliğinin izinde bir mimar" yayının hazırlanması olgusunda da görülebilir (Batur, 2003).

18. Öyle ki Aykut Köksal, "Türkiye mimarlığının modernleşme serüveninde önemli bir yer tutan Yeni-Osmanlı Mimarlığı'nın ulusalcı bir hareket olarak tanımlanamayacağını, geçen yüzyılın tek ulusalcı hareketi olan Cumhuriyet ulusalcılığının ise modernleşme sürecinde büyük bir gecikmeye neden olduğunu söylemekte, bu gecikmenin Türkiye mimarlığının modernizmle de üretken (yani hesaplaşan ve kendini yeniden üreten) bir ilişkiye engel olduğunu iddia etmekte, mimarlığın bugün Türkiye'de yaşadığı ağır bunalımının nedenlerinin başında da bu gecikmenin yer aldığını" ileri sürmektedir (Köksal, 2002, 89).

19. Arseven'in dönem için yapmış olduğu bu eleştirileri ve yine Arseven'in modern mimarlığın ulusal olabileceğine ilişkin önermeleri üzerinden eleştiren ve değerlendiren kaynak için özellikle bkz. Akın (2002, 33).

20. Örneğin Akın bu dönemi, Vedat Bey ile Kemalettin Bey'in biçimlerinin yerelliğinin eklektik evrenselcilikten uzaklaştığını, ancak Romantizm'in yerelliği öngören evrensel söylemine yaklaştığını, ayrıca batılı olmak için de yerelliği yadsımaları gerektiğini de belirterek dönemi Osmanlı Romantizmi olarak yorumlamaktadır (Akın, 2002, 32-33).

21. Bu terimler yazar tarafından ilk defa "Rejyonalizm, Üiversalizm ve Çağdaş Mimarlığımız üzerine bir Deneme" isimli doktora tezinde (1964) günümüzde mimarlık tarihi yazımındaki bağlamında anlaşıldığı şekilde kullanılmıştır bkz. Özer (1964).

22. Bu tanımların dönemin şartlarında sorgulaması için bkz: Yıldırım ve Yeşilkaya (1996); Boyacıoğlu (2003).

23. Ödünç olarak kullandığımız güncelleşmiş haritalar ifadesi için Güven (2005, 16), mimarlık tarihyazımında ortaya çıkan, farklı zaman ve mekân düzlemlerinin geçiren örüntüsünden oluşan bu haritaların inşası için gerekli olan zihinsel mekanizmaların aynı olduğunu belirtir.

24. Ortaçağ filozofu Ockham'lı William'ın "Olayları açıklamada zorunlu olmadıkça, unsurları çoğaltmayın" (Günday, 2002, 43) ifadesi durumun açıklayıcı bir notu sayılabilir.

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ MİMARLIĞINDA ULUSAL/MESLEKİ KİMLİK/İDEOLOJİ

Bilge İMAMOĞLU¹

Bir süredir, Türkiye'nin modernleşme anlatısını okumaya, anlamaya, yorumlamaya ya da analiz etmeye yönelik çabalar, özellikle de bu anlatının kültür-politik ağırlıklı toplumsal süreçlerine yönelik, örneğin mimarlık tarihi gibi alt başlıkları, 'ulus inşası paradigması' diye adlandırılabilir ve yaygın olarak genel kabul gören bir yaklaşım etrafında biçimlenmektedir. Bu yaklaşım en kaba haliyle, Cumhuriyet devriminin toplumsal, politik ve kültürel alanlara getirmiş olduğu değişimler-dönüşümler toplamı ile bunlara eşlik eden ideolojik çerçeve arasındaki karşılıklı ilişki üzerinedir. Bu ilişki içinde, Osmanlı'dan ve onun ümmete dayalı toplumsal yapısından Cumhuriyet'in ulus-devletine geçişte, bir yandan modernleştirici elitler, bütünleştirici bir ulusalcılığa ve ulusal karaktere yönelik bir kurguyu toplumsal dönüşümün ideolojik motoru ve tanımlayıcı ögesi olarak işlevselleştirmişler, diğer yandan da dönüşümün kendisi ve (modern mimarlık ve şehircilik gibi) uygulamaları da, söz konusu kurgunun toplumsal düzeyde sunumunun ve dolayısıyla süreç içinde yeniden tanımlanmasının araçları olmuşlardır. Bu anlamda, örneğin Türkiye'nin Erken Cumhuriyet Dönemi'nin hem uygulamaya hem de kurama dair mimarlık üretiminin söylemsel yapısının yorumu büyük oranda, ulus devletinin ve buna uygun bir ulusal kimliğin inşasında üstlendiği ve son derece de içselleştirilmiş role dair ideolojik yükün satır aralarında okunması üzerinden yapılmaktadır.

Ulus inşası paradigmasının bu ülkenin genelde modernleşme tarihine, özelde modern mimarlık tarihine getirmiş olduğu açılımın değeri ve bu tarihi anlama çabasına kattığı kavramsal zenginlik yadsınmaz. Bu bildirinin de amacı bu yaklaşımı ya da onu örnekleyen çalışmalarını eleştirmek, ya da bunları olumsuzlayan ve yerlerine geçecek yeni bir yaklaşım öne sürmek değildir. Bu paradigmatik çerçeve içinde bir arada düşünülebilecek olan mimarlık tarihi çalışmaları², ulusalcılığın kültür politikaları incelemesi üzerine kurulu kuramsal yaklaşımları ile, Cumhu-

riyet Dönemi'nin mimarlık tarihini ulusal/uluslararası ve geleneksel/modern ikili kavramlarına dayalı gelgitlerin yansıtıldığı üslup dalgalanmalarının ötesinde, sürekliliği ve bütünlüğü içinde anlamak ve aktarmak konusunda ikna edici olmuşlardır. Diğer yandan böylesi merkezî ve bütünlendirici bir anlatının ikna gücü, ondan belli bir seviyede çekinmek için de sebep oluşturmaktadır. Unutmamalıdır ki, ulusalcılık ve kültür politikaları perspektifinin çerperinde kalan, fakat yine toplumsal modernleşme süreçleri ile ilişkili bazı kavram ve konular, bu anlatı içinde de kıyıda kalabilmekte ve yeterince işlenemeyebilmektedir. Bakış açılarının çeşitlendirilmesinin döneme dair kavrayışımızı zenginleştireceğine şüphe yoktur.

Bu bildirinin amacı, böylesi bir zenginleştirme/çeşitlendirme arayışı içinde, dönem mimarlığının söylemsel yapısını oluşturan birden fazla ideolojik kurgu olabileceğine ve bu yapı içinde etkin olan aktörlerin birden fazla kimlik inşası çabası içinde olabileceğine dikkat çekmektir. Tartışmanın temel tezi, dönem mimarlarının hem tekil üretimlerini hem de mimarlık düşüncesine dair kuramsal yaklaşımlarını kavramsallaştırdıkları ifadelerinde ve anlatımlarında, ulusal bir karaktere, kimliğe ve buna uygun olacağı düşünülen ulusal mimarlığa doğrudan ya da dolaylı olarak yaptıkları her atfın, doğrudan ulusal kimliğin inşasına yönelik genel politik ve ideolojik çerçeveye ilişkilendirilmesinin yanlış değil, ama mutlaka eksik olacağıdır. Anlatının eksik bırakılan parçası, mesleki kimliğin inşası ve bu süreç içinde gelişen mesleki/profesyonel ideolojinin yapısıdır. Bu amaçla, yürütmekte olduğum, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde kamu hizmetinde yapılı çevrenin üretilmesi sürecinin araştırılmasına, yani memur olan mimarların ürettiği mimarlığı anlamaya yönelik olan ve bu ülkede mimarlık mesleğinin profesyonelleşmesi konusunun bir alt başlığı olarak gördüğüm doktora çalışmasının sağladığı bazı verilerden hareket edeceğim. Bu anlamda, Türkiye'de mimarlık mesleğinin profesyonelleşmesi sürecini ve dönem mimarlık sahnesinin yapısını kısaca aktararak başlamak isterim.

19. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nda mimarlık eğitimi almış ve serbest olarak mimarlık yapanların büyük çoğunluğu Avrupalılar ya da Müslüman olmayan azınlıklardır ve bunların çoğu İstanbul'dadır. 20. yüzyılın başında devlet eliyle gerçekleştirilen yapılaşmada rol almış ve sonradan I. Ulusal Mimarlık olarak adlandırılacak olan hareketin kurucuları olarak adları geçen Türk mimarların büyük kısmı ise üretimlerini devletin memurları olarak gerçekleştirmişlerdir. Örneğin, Osmanlı Mühendisler ve Mimarlar Cemiyeti'ne 1908-1910 yılları arasında kayıtlı 16 mimarın 10'u gayrimüslim ve serbest çalışmakta iken, 6'sı Türk ve devlet memurudur³.

Kurtuluş Savaşı sonrası dönemde gayrimüslim nüfustaki azalış bu mimarların da sahneden çekilmeye başlamasını getirmiştir. 1930'larda İstanbul ve İzmir gibi kentlerde halen faaliyet gösteren bir miktar azınlık mensubu mimar vardır, diğer yandan sayıları gittikçe artan yeni kuşak genç Türk mimarlar sahneye dâhil olmaya ve mesleğin profesyonelleşmesi sürecinde etkin olmaya başlamışlardır. Akta-

rılanlara göre 1920'lerin sonunda ülkede, 60-70'i İstanbul'da, 30-40'ı Ankara'da olmak üzere toplam 150 kadar mimar vardır (Sayar, 1995, 108). Bu sayı 1930'ların ortasında 195'e (Ural, 1974, 34), 1940'larda ise 250'ye ulaşacaktır (Ateş, 1942, 4-5).

Bu mimarlar mesleki etkinliklerini, mesleğe dair yasal ve kurumsal yapıların güçlü, yerleşik ve mimarı koruyan bir şekilde tanımlanmadığı zorlayıcı bir ortamda sürdürmektedirler. Büyük kentler ve varlıklı işverenler dışındaki konut üretimi aslında büyük oranda yapı ustaları tarafından gerçekleştirilmekte ve daha büyük ölçekli yapıların üretimi için sayıları çok daha fazla olan ve devlet içinde daha etkin olan mühendisler mimarlar için rakip olabilmektedirler. Bu ortamda mimarlar doğal olarak mesleki tanınırlıkları ve otonomileri için mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu mücadelenin iki önemli ayağı, meslek örgütlerinin kurulması ve mesleki yayınların hayata geçirilmesidir. 1927 yılında Ankaralı ve İstanbullu mimarlar eş zamanlı olarak Ankara'da Türk Mimarlar Cemiyeti'ni ve İstanbul'da Güzel Sanatlar Birliği Mimari Şubesi'ni kurarlar. Bu iki örgüt 1939'da Türk Yüksek Mimarlar Birliği adıyla birleşecektir (Ünalın, 2002, 24).

İkinci önemli adım olan mesleki bir yayının ortaya çıkması ise 1931 yılında *Mimar* dergisinin yayına başlaması ile olur. Bu dergiyi 1941 yılında *Yapı*, 1944 yılında ise *Mimarlık* izleyecektir. Tüm bu girişimler küçük bir topluluk olan mimarlık ortamında doğal olarak birbirleriyle son derece ilişkilidir. Örneğin Ünalın (2002, 180) dergilerin yayınlanmasını gerçekleştirenlerle meslek örgütlerinin yönetim kurullarında yer alanların büyük oranda aynı isimler olduklarına dikkat çeker.

Mesleki etkinliklerinin kurumsallaşması ve görev ve sorumluluklarının ve diplomalarının sağladığı yetki ve hakların yasal olarak tanımlanmasının sağlanması, dönem mimarlarının meslek örgütleri ve yayınları aracılığıyla yürüttükleri mücadelenin birincil konusudur. Yapılı çevrenin üretiminin modern eğitim almış profesyoneller eliyle gerçekleşmesi ve bu profesyonellerinin etkinlik alanlarının sınırlarının net bir şekilde çizilmesi, elbette ülkenin içinde bulunduğu modernleşme sürecinin önemli bir parçasıdır ve bu anlamda çok hızlı ve sorunsuz olmasa da işleyen bir süreç yaşanır. Bu 1928 yılında mühendis ve mimarlara verilen yetkileri düzenleyen ilk yasayla başlayıp 1954 yılında Türk Mimar ve Mühendis Odaları Birliği'nin kuruluş yasasına uzanacak olan bir süreçtir.

Öte yandan dönemin meslek örgütlerinin etkinlikleri ve mesleki yayınların, özellikle de *Mimar-Arkitekt*'in içeriği incelendiğinde, verilen mücadelenin tek gündeminin mesleki etkinlikte mimarların tekelinin sağlanması ve yapı ustalarının ve mühendislerin getirdiği rekabetin engellenmesi olmadığı görülür. Biri daha açık ve doğrudan, diğeri ise satır aralarında ve detaylarda saklı iki konu daha geç 20'lerden 50'lere kadar mimarların mesleki etkinliklerinin kurumsallaşması, güvence içine alınması, sürekliliğinin ve gelişiminin sağlanması konularıyla ilgili olarak dönem mimarlarının gündeminde kalacaktır.

Bunlardan daha sıklıkla ve açıkça dile getirilene, devlet eliyle gerçekleştirilen yapılaşmanın ihtiyaç duyduğu mimari hizmetin büyük oranda yurt dışından davet edilen yabancı mimarlar eliyle sağlanıyor olmasıdır. Dönemin ekonomik koşullarında büyük ölçekli yapı üretiminin çok büyük oranda devlet eliyle gerçekleştiriliyor olduğu olgusu, devletten prestijli projeler alamayan yeni Türk mimarları kuşağını apartman ve villa tasarımı alanına sıkıştırmıştır. Uzun yıllar boyunca *Mimar-Arkitekt*'in sayfaları, devletin yapı programı için yabancı uzman kullanılması politikasından vazgeçilmesinin istendiği ve yabancılar kadar yetkin ve eğitilmiş olan Türk mimarlarının görev beklediğinin hatırlatıldığı yazılarla dolmuştur. Örneğin 1933 yılında Mimar Abidin şöyle yazmaktadır:

“Her taraftan iyi ve kötü ecnebi sanatkarlar geldi. Şehirlerimizde en mübrem ihtiyaçlarımıza tekabül etmek üzere sür'atle ecnebi eserler yükseldi. Bunlar yabancılıkları ile bir müddet, ekseriya yerinde olmayan hayret ve takdirler uyandırdı. Türk mimarının hiçliği bir kere daha mimlendi ve ona karşı itimsizlik, onun varlığından habersizlik müzmin ve bizim için acı bir hal aldı.” (Mimar Abidin, 1933, 129-30)

Bundan 11 yıl sonra Abidin Mortaş, “bütün ecnebi eserlere anlamadan körü körüne tapmanın hatalı olduğunu, yetişmiş bir Türk zümresinin iyi eserleri ile iftihar etmek icap ettiğini” (Mortaş, 1944, 48) tekrar hatırlatmaktadır. Benzeri örnekler pek çoktur ve pek çok araştırmacı tarafından yoğun olarak çalışılmışlardır.

Gündemdeki, hem döneminde hem de günümüzde daha az tartışılmış olan diğer konu ise söz konusu meslek örgütleri ve yayınları etrafında toplanan Türk mimarları grubunun mesleğin uygulamasının kurumsal biçimine dair ortaya koydukları tercihe yöneliktir. Bu mimarlar, ilk zamanlardan başlayarak ve sürekli olarak devlete sağladıkları profesyonel hizmeti devletin memuru olarak değil, ürettiklerini ve emeklerini devlete satan serbest profesyoneller olarak vermekten yana olmuşlar ve kamu birimlerindeki mimari ofislerin görevlerinin denetim ve düzenleme ile sınırlı kalması, bunun karşılığında da mimari proje yarışmaları gibi uygulamaların sıklaştırılması yolunda bir mücadele vermişlerdir. Politik iradenin tercihi ise en başından beri aksi yöndedir. Yabancı mimarlar tarafından tasarlanan en prestijliler de dâhil olmak üzere (ki davet edilen yabancı mimarlar da Holzmeister istisnası dışında çeşitli kamu kurumlarındaki tasarım ofislerinin başında devletin memurları olarak çalışmışlardır), bu dönem boyunca ülkenin dört bir yanında yoğun olarak inşa edilen binlerce kamu yapısı, devletin memuru olan ve çoğunlukla anonim kalan bir mimar nüfus tarafından tasarlanmıştır.

Yine başta *Mimar-Arkitekt* dergisi olmak üzere pek çok ortamda bu durum şiddetle eleştirilmiştir. 30'lar ve 40'lar boyunca yayınlanan pek çok makalede kamu kurumlarına bağlı tasarım ofislerinin gereken düzeyde mimarlığı üretmek için uygun yerler olmadıkları, buralardaki yoğun iş yükü, mimarların mimar olmayan üstlere bağlı çalışmaları ve kurum içi düzene bağlı olarak profesyonel otonominin yokluğu, üretimin anonim doğasına bağlı olarak mimarların üretimlerinin karşılığı olan prestij ve tatmine ve ürünlerinin patentine sahip olamıyor oluşu gibi savlar üzerinden savunulmuştur. Açıktır ki, kamu içinde kamu görevlisi olarak

sürdürülen mimari üretim, dönem mimarlarının mesleki kimliklerine dair kurgularına uyumsuzdur. Nalbantoğlu, Osmanlı-Türk Mimarlığının Profesyonelleşmesi başlıklı doktora tezinde bu durumu bir önceki yüzyıldan beri modern eğitim kurumları ve yabancı mimarlar aracılığıyla geliştirilmiş olan sanatçı-yaratıcı birey olarak mimar kimliği ile ilişkisi üzerinden yorumlar (Nalbantoğlu, 1989, 219).

Temel işveren olan politik iradenin tercihlerine karşı verilen bu iki mücadele alanında, yani yabancı mimarların ve kamu içinden üretilen mimarlığın yoğun baskınlığına karşı serbest Türk mimarların etkinlik alanlarının genişletilmesi çabasında, dönem mimarlarının ellerinin altındaki en elverişli stratejik kaynak, ikna edilmesi gereken taraf olan politik iradenin yaklaşımına paralel olarak, ulusalcılık olmuştur. Bu yabancı mimarlara karşı Türk mimarlarının savunulması konusunda çok daha açık ve anlaşılırdır, Türk modernleşmesine ve ulusal karakterine en uygun yaklaşımın Türk mimarlar tarafından getirileceği ve yabancı mimarlar eliyle güçlü bir “Türk mimarlığı”nın yaratılamayacağı pek çok ortamda savunulmuştur. Hatta bu konudaki ısrarlı tavır, 1944 yılında devletin gayri-resmi yayın organı sayılabilecek *Ulus* gazetesinde Falih Rıfkı Atay tarafından eleştirilmiş ve Türk mimarları “kuru milliyetçilik demagojisi” yapmakla suçlanmıştır⁴.

Mimar-Arkitekt dergisinde hem yabancı mimarlara, hem de kamu eliyle üretilen mimarlığa karşı olan tavır, sadece doğrudan bu konuda yazılmış yazılarda değil, tekil bina tanıtımlarında da kendisini gösterir. Bu dergi uzun yıllar boyunca yayıncısı Zeki Sayar’ın da dediği gibi yapı eleştirisi yönündeki yazılardan genel bir teşvik anlayışıyla kaçınmış, proje yazılarını tanıtım seviyesinde tutmuştur. Fakat bu yayın politikasının istisnası, yabancı mimarların eserleri ve kamu ofislerinin, özellikle de Bayındırlık Bakanlığı’nın Yapı İşleri Reisliği’nin ürettiği yapılar olmuştur. Bu birimden çıkan projeler, başka hiçbir mimara karşı gösterilmeyen sert bir tavırla eleştirilmişlerdir. Örneğin 1944’te Selanik’te inşa edilen konsolosluk binasının yeterince otorite ifadesi içermediği ve sayfiedeki bir villaya benzediği yazılmış ve “hiç bir memlekette resmî binalar[ın] bizdeki kadar üslupsuz ve laubali bir şekilde yapılma”dığı iddia edilmiştir⁵. Benzer bir şekilde Münevver Belen’in Şişli Maliye Şubesi binası “resmi bir bina tesiri taşımadığı” (Çeçen, 1946, 203-6) üzerinden değerlendirilmiş, Nafia Fen Heyeti imzalı yine Şişli’deki telefon santralinin betonarme olan taşıma sistemi “Nafiacıların resmî binaları inşa ederken hangi düşünce ve tesirlerle böyle basit bir inşa tekniği ile binaları yapmalarını anlamamaktayız” denilerek “ağır ve vakur bir mimari” taşımaması üzerinden eleştirilmiştir (Arkitekt, 1940, 196-7). Tüm bu benzer eleştirilerin ortak noktası, bu yapıların mimari dillerinin ulus-devlet kimliğini yeterince temsil etmedikleridir ve bu yetersizliğin açıklaması da kamudaki üretimin doğasının uygun mimari üretime izin vermediğidir.

Bu noktada not edilmesi gereken, tüm bunların bu ülkeye, bu döneme, ya da bazı durumlarda bu mesleğe özgü tekil bir durum oluşturmadığıdır. En basitinden, yurt dışından davet edilen yabancı uzmanların bu dönemde yoğun olarak kullanılıyor

olmasının yarattığı rahatsızlık ve bu rahatsızlığın ifadesinin ulusalcı referanslar içermesi pek çok mühendislik alanında da yaşanmıştır. Örneğin, Etimesgut uçak fabrikasında çalıştırılan Çek uçak mühendislerine karşı Türk uçak mühendisleri Çekler'in, Türkiye'nin ihtiyaçlarını ve olanaklarını göz önüne almayan fazla deneysel çalışmalar yaptıkları suçlamasını getirmiş bu konu uzun süre gündemde kalmıştır. Örnekler diğer meslek alanlarından çoğaltılabilir.

The Rise of Professionalism'de Sarfatti-Larson, özelleşmiş bilgi ve becerilerin sosyal ve ekonomik ödüllere çevrilmesi sürecinde, mesleklerin olası rakiplerini etkinlik alanlarından uzaklaştırmaya ve sağladıkları hizmeti tekelleştirmeye yönelik bir kurumsallığa yönelmelerini ve bu tekelleşmeyi meşrulaştıracak ideolojik kurgular inşa etmelerini, profesyonelleşme sürecinin iki temel katmanı olarak tanımlar (Sarfatti-Larson, 1977). Diğer yandan, yine Sarfatti-Larson'un daha sonraki başka bir çalışması *Emblem and Exception*'da, mimarların etkinlik alanlarını yine aynı alanda çalışan diğer mesleklere, örneğin mühendislere karşı savunma çabası içinde mesleki rollerini gittikçe daha sembolik ve kuramsal bir temelde tanımlamaları ve biçime ve temsile yönelmeleri açıklanır. Buradan hareketle denebilir ki, dönemin Türk serbest mimarları kendilerini tekrar tekrar Cumhuriyet'in ulus-devletinin ve onun ulusal kimliğinin ihtiyacı olan mimari temsili üretebilecek yegâne grup olarak tanımlarken, bunu meslek alanlarındaki etkinliğin tekeli sağlama amacıyla, kendilerinden daha avantajlı konumdaki mühendislere, yabancı mimarlara ve memur mimarlığa karşı verilen eşzamanlı bir mücadelenin ortak stratejisi olarak kullanmakta ve mesleki kimliklerine dair ideolojik kurguyu bu mücadele üzerine inşa etmektedirler. Ve bu anlamda mesleklerin modern anlamda profesyonelleşmesi sürecine dair oldukça da evrensel sayılabilecek bir örüntüyü yinelemektedirler.

Sonuç olarak; dönem mimarlarının çeşitli kanallarla ürettikleri ve dolaşıma soktukları söylemsel yapı, Cumhuriyet'in politik iradesine doğrudan ilişkilendirilebilen, ulus devlete ve ulusal kimliğe yönelik ideolojik kurguya, her düzlemde görünür atıflarda bulunmaktadır. Fakat mimarlar, ister "modernleştirici elitler" denen gruba dâhil aktif özneler olarak görülsünler, ister önlerine tamamlanmış ve kapalı bir paket olarak konulmuş daha öznesizleştirilmiş bir modernleşme programının pasif uygulayıcıları ya da aktarıcıları olarak, aslında bir yandan da mesleğin profesyonelleşme sürecinin dolayladığı gündemin takipçisidirler. Yani kısacası sahip oldukları zorlu eğitimi ekonomik ve sosyal kapitale çevirme sürecini güvence altına almaya çalışmaktadırlar.

Ve bu gündem aslında, politik iradenin kendisiyle bu dönem için, her zaman onu takip eden ya da besleyen koşut bir pozisyonda olmayabilmektedir. Örneğin yabancı mimarlar ya da memur mimarlık gibi konularda, yani mesleki kimliğin meslek içinden üretilen kurgusunun mevcut uygulama ile çatıştığı konularda, politik iradeye karşı ve onun açık tercihlerini dönüştürmeye yönelik mücadele içinde olabilmektedir. Ve bu mücadelenin ideolojik aracı, etiketi ve söylemsel cephaneliği de, yine politik irade ile doğrudan ilişkili olan, ulus-devlet ve ulusal kimliğe dair

kurgulardır. Hatta bazen, Cumhuriyet ideolojisinin sözcüsü sayılabilecek Falih Rıfkı gibi bireyler tarafından “abartıyorsunuz” diye azarlanabilecek yoğunlukta.

Ulusal kimlik, ulusal ideoloji, mesleki kimlik, mesleki ideoloji kavramsal çiftlerinin oluşturduğu 2x2 matris, verilerin ilk elden sağladığı, yani her şeyi ulus kimliğinin soyut inşası tartışmasıyla çözümleyip kapatan okumalardan daha çok boyutlu ve daha detaylı bir okumayı hak eden karmaşık bir ilişkiler bütünü oluşturmaktadır. Bu okumanın vardığı sonuçlar, elbette bir yandan ümmete dayalı toplumsal yapıdan ulus devlete geçiş gibi büyük anlatıların çözümlenmesine dair veriler sağlayacaktır. Fakat bazen de veriler basitçe, örneğin bir dönemin belli bir örgütlü mimarlar grubunun mesleki etkinliklerine ve kimliklerine dair sahip oldukları kurguyu, var olan pratiğin yerine geçirme uğraşlarında dört elle sarıldıkları bir ulusalcılık ve bağlı kimlik söyleminin yansımaları olabilirler. Burada sunulan çalışmayı ve içerdiği tartışmayı yönlendiren düşünce doğrultusunda bu, ideoloji teriminin, bir grup insanın içselleştirdiği kurgusal bir toplumsal gerçekliğin yapay olarak inşa edilmesi anlamında daha az ideolojik ve bu dönemi ve onun mimarlık düşüncesini anlama çabasında daha önemsiz ya da tali bir konu değildir.

KAYNAKLAR

- _____. (1944) “Resmi Binalarda Otorite İfadesi”, *Arkitekt*, 5-6, 126.
- _____. (1940) “Telefon Santrali Binası”, *Arkitekt*, 9-10, 196-197.
- ATEŞ, N. (1942) ‘Saraçoğlu’na Açık Mektup’, *Yapı*, 19, 4-5.
- ABİDİN M. (1944) “Bir Yazı Münasebeti İle” *Arkitekt*, 1-2, 48.
- ATAY, F. R. (1944) “Bir İstanbul Mektubu”, *Ulus*, 12 Şubat 1944.
- ÇEÇEN, F. (1946) “İstanbul’da Maliye Binaları”, *Arkitekt*, 9-10, 203-206.
- MİMAR ABİDİN, (1933) “Memlekette Türk Mimarının Yarınki Vaz’iyeti”, *Mimar*, 5, 129-130.
- NALBANTOĞLU, G. B. (1989) *The Professionalization of the Ottoman-Turkish Architect*, Yayınlanmamış Doktora tezi. University of Berkeley, California.
- SARFATTİ-LARSON, M. (1977) *The Rise of Professionalism*, University of California Press.
- SAYAR, Z. (Kumral, B. ile söyleşi) (1995), içinde: *Anılarda Mimarlık*, K. A. Aru, (vd.), YEM Yayınları, İstanbul, 108.
- URAL, S. (1974) “Türkiye’nin Sosyal Ekonomisi ve Mimarlık: 1923-1960”, *Mimarlık*, 1-2, 34.
- ÜNALIN, Ç. (2002) *Türk Mimarlar Cemiyeti’nden Mimarlar Derneği 1927’ye*, Mimarlar Derneği 1927, Ankara.

NOTLAR

1. Dr. Öğretim Üyesi, TED Üniversitesi.
2. Bu çalışmalar arasında en başta şüphesiz Sibel Bozdoğan'ın, "ulus inşası paradigması" tanımlamasının da ismen atıfta bulunduğu, son derece önemli kitabını anmak gerekir: Bozdoğan, S. (2002) *Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiye'si'ne Mimari Kültür*, Metis Yayıncılık, İstanbul.
3. Liste, geri kalanı mühendis olmak üzere 76 isim vermektedir. Günergün, içinde: Ünalın (2002).
4. Konu, inşa edilmesi planlanan bir hastane için yabancı bir mimarın özel olarak davet edilmesi ve bununla ilgili olarak Türk mimarların eleştirilerinin sert bir şekilde yükselmesi üzerinedir. Atay (1944) eleştirileri, böyle bir yapının ileri düzeyde teknik bilgi gerektirdiğini ve yabancı dergilerdeki cephe çizimlerinin kopyalanmasının yeterli olmayacağını yazarak son derece sert bir şekilde yanıtlar. Devamında, Türk mimarlık ortamındaki yabancı uzman eleştirisinin "kuru milliyetçilik demagojisi" haline geldiğini suçlamasını yapar. Abidin Mortaş (1944, 48), Atay'ı Arkitekt'te eş derece sert bir yazı ile yanıtlar. Atay'ın mimarlık konusunda cahil olmakla suçlandığı bu yazıda, Türk mimarlık ortamının ulusal bir devrim mimarlığına yönelik yürüttüğü kampanyanın devlet katında rağbet görmüyor oluşuna dair hayal kırıklığı, satır aralarında okunabilmektedir.
5. "Resmi Binalarda Otorite İfadesi" (1944).

TABANDA OLUŞAN KİMLİK VE ENDÜSTRİ ANITLARI

Mehmet SANER¹

“Bir insanın kimliği başına buyruk aidiyetlerin birbirine eklenmeleri demek değildir, kimlik bir ‘yamalı bohça’ değildir, gergin bir tuval üzerine çizilen bir desendir; tek bir aidiyete dokunulmaya görsün, sarsılan bütün bir kişilik olacaktır.”

(Maalouf, 2000).

Kimlik ve aidiyet, biri diğerine referansla açıklanabilecek, karşılıklı ve bağıntılı iki kavramdır. Bir kimliğin, bir gruba, sınıfa, topluluğa ya da yere aidiyetle açıklanabileceği gibi, bir aidiyet de, yerel, etnik, toplumsal, dinsel ya da cinsel herhangi bir kimliğe referansla açıklanabilir. Hangi açıdan bakılırsa bakılsın, kimlik ve aidiyetin oluşum süreçleri bellekle doğrudan ilişkilidir. Geçmişin ve belleğin inşa edilebileceği gibi, bellekle ilişkili olarak tanımlanan kimlik ve aidiyet de inşa ve sürekli yeniden inşa süreçlerinin ürünleridir.

Bu yazıda, öncelikle, kimliğin ve özelde de toplumsal kimliğin, bellek ve kolektif bellek ile ilişkisi üzerinde durulacaktır. Bu ilişki üzerinden ilerleyerek, ulus-devlet oluşumlarında, belleğe yönelik politik operasyonların gelenekler icat etmesi irdelenecek ve ardından, ulus kimliğinin benimsenmesini amaçlayan, kurgulanmış anımsama ve unutmaya süreçleri, anma törenleri ve anıtlar üzerinden okunacaktır. Bu okumanın objesi olarak seçilen Ankara Ulus Zafer Anıtı örneği incelendikten sonra, anıt-kimlik ilişkisine, farklı bir anıt kavramı üzerinden yaklaşılabilecektir. Dünyada da benzer şekillerde ortaya çıkan eski endüstri yapılarını koruma yaklaşımı, Ankara Maltepe Havagazı Fabrikası’nı koruma girişimiyle örneklendikten sonra, endüstri anıtı olarak tanımlanan eski endüstri yapıları ile ilişkili anımsama ve kimlik oluşturma süreçlerinin işleyişi incelenecektir. Sonuç olarak, endüstri

anıtları üzerinden tanımlanan kimliğin, tabanda oluşan bir kimlik olup olmadığı tartışılacaktır.

Kimlik, Toplumsal Kimlik ve Kolektif Bellek

20. yüzyılın ortalarından itibaren, sosyal bilimler alanında giderek daha çok çalışılan ve farklı açılardan ele alınan kimlik kavramına bir tanım getirmek, bir yandan son derece kolay, diğer yandan da oldukça zor ve karmaşık bir çabadır. Örneğin, kimliği, “kim olunduğu, ya da bir şeyin ne olduğu sorusunun cevabı” şeklinde tanımlamak oldukça kolay, bu genel tanımın açıklığı ve geçerliği de tartışmasızdır. Ne var ki, günlük dile yerleşmiş, herkesçe bilinen, kullanılan, bahsi geçtiğinde anlaşılan böylesi tanımlar, genel olduğu kadar derinlikten uzaktır da. Çünkü kimlik kavramı, toplum bilimleri alanında, neredeyse hiçbir zaman tek başına kullanılmamaktadır ve önüne getirilen “etnik”, “toplumsal”, “cinsel” gibi belirtenlerle birlikte kullanıldığında da, tanımlanması, ya da özellikle üzerinde durulması gereken, kimliğin ne olduğu olmaktan çıkıp belirtenin kendisi olmaya başlamaktadır. Hatta Gleason’a (1983) göre, kimlik tanımını güçleştiren, bizatihi kimliğin önüne eklenen bu belirtenlerdir. Bu durumda, kimlik konusu çevresinde tartışılan, artık doğrudan kimliğin ne olduğundan çok, nasıl bir kimlik olduğudur.

Gündelik anlamıyla kullanıldığından farklı olarak, kimliğin sosyal bilimler literatüründe bir kavram olarak gündeme gelişi, 1950’lerde psikanalist Erikson’un “kimlik krizi” kavramını tartışması ile ilişkilendirilmektedir (Gleason, 1983; Feron, 1999). Bu dönemden itibaren büyük bir ilgiyle karşılanan ve hızla yayılan kimlik kavramına temelde iki farklı şekilde yaklaşılmıştır. Birincisi, Eriksoncu ya da “özcü” (*essentialist*) yaklaşımdır. Daha çok Freud geleneğinden izler taşıyan bu yaklaşıma göre, kimliğin vazgeçilmez iki özelliği içsellik ve sürekliliktir. Buna göre, her ne kadar birey ile içinde bulunduğu toplumsal çevrenin etkileşimi ile şekillenmiş ve değiştirilmiş olsa da, kimlik, bireyin derin psikik yapısında yerleşmiştir ve değişim ne yönde olursa olsun, en azından bir parçası özdeki sürekliliği sağlayacak şekilde aynı kalacaktır. Toplum bilimleri alanında daha çok tercih edilen ve “inşacı” olarak da adlandırılan ikinci yaklaşım ise, bireyi değişmez bütünlüğe sahip değil, bulunduğu her sosyal çevrede kendini yeniden üreten bir varlık olarak kabul eder. Bu kabule göre kimlik, birey ve toplum arasındaki etkileşimin ürünüdür ve sürekli yeniden inşa edilmektedir (Gleason, 1983; Hall, 1996).

Kimlik, önüne gelen belirtenlerle ne denli çeşitlenirse çeşitlensin, bu iki yaklaşım günümüzde de incelemelerdeki iki ana ekseni oluşurmaktadır. Ben, özellikle bu yazıda kurmaya çalışacağım çerçevenin gereği, bireyin, özden gelen, doğal ve en azından bir parçası hiç değişmeyen bir benliğe sahip olduğunun savunulduğu özcü (*essentialist*) yaklaşım yerine, kimliğin stratejik ve konumsal (*positional*) olduğunu, kimlik sahibi olmanın toplumsal bağlamda sürekli devam eden, hiçbir zaman sonlandırılmayan bir inşa süreci olduğunu kabul etmeyi tercih edeceğim (Hall, 1996). Diğer yandan, hem bu tercihin yolunu çizdiği bir açılım olduğunu düşündüğüm, hem de bu yazıda değineceğim diğer kavramlarla tutarlı bir yakla-

şım sergileyeceğine inandığım için, kimliğin özellikle toplumsal boyutuna eğilerek “toplumsal kimlik” kavramına özel bir vurguda bulunacağım².

Toplumsal kimlik, bireyin, bir toplumsal kategori ya da gruba ait olduğu bilgisine sahip olması, kendini o grubun üeleriyle aynı toplumsal kategoride görmesi ve kendisini, bu grup aidiyeti üzerinden kurması olarak tanımlanmaktadır (Stets ve Burke, 2000; Deaux, 2001). Kuşkusuz bu tanım, bireyin, toplumsal kimliği tamamen kendi inisiyatifiyle edindiği sonucuna götürülmemelidir. Toplumsal kimlik, bireyle toplum arasındaki etkileşimin, bireyle kendisini ait olarak gördüğü grup arasındaki etkileşimin ürünü olarak kabul edilmektedir³. Toplumsal kimliğin oluşumunda özellikle iki sürece dikkat çekilmektedir: kendini sınıflandırma (*self-categorization*) ve toplumsal karşılaştırma (*social comparison*). Kendini sınıflandırmanın sonucu, bireyin kendisi ve iç-grup (aidiyet duyulan grup) üeleri arasında algılanan benzerliklerin ve dış-grup (iç grubu tanımlarken ötekileştirilerek tanımlanan karşı grup) üeleri arasında algılanan farklılıkların öne çıkarılmasıdır. Toplumsal karşılaştırmanın sonucu ise, öne çıkarılan bu özelliklerin, genellikle iç-grup için olumlu, dış-grup içinse olumsuz nitelikte görülerek özdeğerliğin (*self-esteem*) yükseltilmesidir. Bu süreçlerle kurulan toplumsal kimlik, bireyde grubun diğer üeleri gibi olma ve olayları grubun perspektifinden görme eğilimini de güçlendirmektedir (Stets ve Burke, 2000).

Toplumsal kimliğin bu kuruluş biçimi, aynı zamanda, geçmişin yeniden inşasına ilişkin ipuçları da barındırmaktadır. Gillis (1994), bireysel ya da toplumsal ayrımı gözetmeden, kimliğin belleğe dayandığının tartışmasız bir gerçek olduğunu söylemekte ve bizlerin, belleğimizi sürekli revize ederek, güncel kimliklerimize uyar hale getirdiğimizi öne sürmektedir. Gerçekten de kimliğimizle ilgili düşünmeye başladığımız, ya da birisine kendimizi tanıtmaya giriştiğimiz anda belleğimiz devreye girer ve geçmişimizden bazı imgeleri, kendimize dair bugünkü bakışımızla yeniden yorumlamak üzere çağırmaya başlarız. Burada bence önemli olan hangi imgelerin kimliği betimlemek üzere çağrıldığından çok, bu imgelerin o anda nasıl bir değişimden geçerek zihnimize geldiğidir. Çünkü tıpkı kimliklerimiz gibi, geçmişimiz de bir inşa sürecinin son halini almamış ürünüdür; geçmişi de sürekli yeniden inşa ederiz.

Halbwachs (1992), geçmişin günümüzü temel alarak yeniden inşasını açıklarken, belleğin kolektif çerçevesinin, ne bireysel hatırlamaların bileşimi olduğunu, ne de nereden geldiği belli olmayan anıların kendilerini yerleştirdikleri boş formlar olduğunu söyler⁴. Bu çerçeveler, geçmişin bir imgesinin, toplumun egemen düşüncelerine uyacak şekilde yeniden inşa etmek üzere kullanıldığı araçlardır (Halbwachs, 1992). Anımsamada sürekli toplumsal çerçevelerin kullanıldığı açıklamasını yeterli bulmayan Halbwachs (1992, 40), bireyin, anımsamak için, kendisini grup ya da grupların perspektifine de yerleştirerek geçmişi bu perspektiften görmesi gerektiğini öne sürer. Diğer bir deyişle, bireyler anılarını bir toplumsal gruba üyelikleri yoluyla edinip belleklerinde bir yere yerleştirebilir ve anımsayabilirler.

Sözelimi kişi, sorulan bir soruya yanıt verebilmek için, karşısındakiyle birlikte kendisini de kurucu parçası olarak gördüğü grubun bakış açısını alır, -birlikte yaşanmış ya da yaşanmamış olsun- karşısındakinin ve birlikte ait oldukları grubun diğer üyelerinin belleğini yardıma çağırır. Bu bellek yoklama eylemi ne kadar bireysel olursa olsun, ait olunan grubun diğer bireyelerinin de anıları ve düşünceleri kümesiyle ilişki kurulacağı için, bellek artık kolektiftir (Connerton, 1999; Halbwachs, 1992).

Bu durumda, kolektif bellek ile toplumsal kimlik arasındaki ilişki, grup aidiyeti üzerinden açıkça kurulabilmektedir. Her defasında dile getirilmese de, bireyin sosyal çevredeki her etkinliği, ister kendisini ait hissettiği iç grup üyesi, ister ötekileştirdiği dış grup üyesi olsun, diğerleriyle her teması, hem belleğinde o grubun perspektifinden bakarak geçmiş inşa etme, hem de grup perspektifinde kendini tanımlayarak, kendi toplumsal kimliğini yeniden kurma süreçlerini içermektedir. En zayıf bağlarla kurulmuş topluluklarda dahi, toplumsal kimlik ile bellek arasında bu temele dayanan bir ilişkiden söz etmek mümkündür. Kuşkusuz, aidiyetlerin ve üyeleri arasındaki bağların çok daha güçlü kurulduğu, cemaat, etnik grup ve ulus gibi topluluklarda, toplumsal kimlik ile kolektif bellek ilişkisi de çok daha açık ve görünür haldedir. Yazılmış ortak tarih, törenlerle yeniden üretilen gelenekler, grup içinde benimsenen ve karşılıklı denetlenen katı kurallar, hem toplumsal kimliği, hem de kolektif belleği sürekli inşa etme görevini üstlenmiştir.

Anma Törenleri, Geleneklerin İcadı ve Ulus Kimliği

Connerton (1999, 62), Halbwachs'ın kolektif bellek üzerine çalışmalarının önemini belirtip, belleğin toplumsal yoldan kuruluş biçimlerine gösterdiği kesintisiz ve sistemli ilginin hakkını teslim etmesine karşın, geçmişin imgelerinin ve toplumsal bir grubun kolektif anılarının, o grup içinde, bir kuşaktan ötekine nasıl aktarıldığını göremediği eleştirisini de yöneltir. Varlık süresi bir bireyin yaşam süresini aşan toplumlarda, anıların aktarımının, sadece grubun yaşlı üyeleri tarafından daha genç üyelere anlatım yoluyla olduğu açıklamasını yeterli bulmayan Connerton (1999), bu aktarımın, hem geleneksel hem de çağdaş toplumlarda, anma törenleri ve bedensel pratikler aracılığıyla gerçekleştirildiğini savunmaktadır.

Anma törenlerinin belki de en önemli ayırt edici özelliği, töreni oynayanlarla oynadıkları şey arasındaki ilişkidir. Bu ilişkinin törensel uygulamalarda (*performance*) görülebilir olması, genellikle kültürel olarak korunması ve belirsiz bir tehditten sakınılması gereken bir değer, uygulamayı gerçekleştirenlerce sahiplenildiği anlamını taşır. Diğer bir deyişle, performans, onu uygulayanlar için dışsal bir öge değil, benimsenmiş bir değerdir. Değerlerin toplumların evriminde hızla yok olmadığı ve değişmediği, ancak hemen her zaman hızla yok olacaklar ya da değişeceklermiş gibi korunduğu ve belirsiz tehditlerden sakınıldığı düşünüldüğünde, törenlerdeki değişmezlik ile aslında o toplumun değişmez, değişmeyecek değerlerinin korunduğu da uygulamısal olarak gösterilmektedir. Gerçekten de törenler, ister geleneksel toplumların, dar cemaatlerin, ister çağdaş toplumların

törenleri olsun, uygulamalar açısından neredeyse mutlak bir değişmezliği barındırırlar. Örneğin, törenlerde yapılan konuşmalarda, lanet okuma ve ant içme fiillerinin yinelenerek söylenmesi, “biz” ve “onlar” kişi zamirlerinin herkesçe bilinen ve anlaşılabilir göndermelerle sürekli kullanılması, hatta bu kalıpların değişmeyen bir sırada birbirini izlemesi, uygulayımının başarıya ulaşması ve törenin amaçladığı etkiye ulaşması için şarttır. Sadece konuşmayı yapanların değil, törene katılan herkesin tören boyunca sergiledikleri, sözgelimi, baş eğik, diz çökmüş, dik bedensel duruşları, ya da selamlama, alkışlama, yuhalama gibi hareketleri de uygulayımın değişmezliğine bağlı kalmaktadır (Connerton, 1999).

Connerton tarafından daha çok kültürel açıdan ele alınan bu törenleri, bellek ve kimlik açısından değerlendirecek olursak, aslında bellek ve kimlik inşasının da uygulamalı (*performative*) pratiklerden nasıl beslendiğini anlayabiliriz. Zira törenlerde değişmezlikle ve yinelenerek gerçekleştirilen uygulamalar, topluluğun kurulduğu anı yeniden canlandırır, bu kuruluşu topluluk üyelerine sürekli hatırlatır ve kimliği, örneğin “biz” ve “onlar” zamirlerinin kullanımında olduğu gibi, yinelemelerle pekiştirir (Connerton, 1999). Her anımsamada yeniden kuruluşuna yukarıda değinilen kimlik, törenlerin değişmez uygulamaları sayesinde, bu kez sadece kolektif olarak kurulmakla kalmayıp bedensel olarak da deneyimlenmekte, törene katılan kişilerin ilişki kurdukları, sahiplendikleri, benimsedikleri ve uygulamalı olarak belirsiz kimi tehditlerden sakınarak korumaya aldıkları şey haline gelmektedir.

Diğer yandan bu törenlerin ve bedensel pratiklerin uygulamalar üzerinden kuşaktan kuşağa aktarımına hizmet ettikleri geçmişin bilgisi ve imgesinin, aslında geçmişte nerede ve ne zaman kurulduğu, bu törenlerin ne zaman bir gelenek olarak kabul edildiği kritik sorulardır. Çünkü “ne kadar eskiye dayandıkları ileri sürülürse sürülsün, her törenin, tarihin bir noktasında icat edilmiş olması gerekir” (Connerton, 1999, 81). Kuşkusuz, icat edilen tören olduğu kadar, onun ana bileşeni olduğu bir gelenektir de. Hobsbawm (1983a), çok eski olduğu iddia edilen geleneklerin dahi aslında sanılandan oldukça yeni ve çoğu zaman da icat edilmiş olduğunu öne sürmektedir. “İcat edilmiş gelenek” sözü burada, bazı değerleri ve davranış biçimlerini telkin eden, kuralları üstü kapalı olarak bilinen, sembolik bir törenin hüküm sürdüğü ve doğrudan geçmişle sürekliliği ima eden pratikleri ifade etmek üzere kullanılmaktadır (Hobsbawm, 1983a). Bu açıdan bakıldığında, geleneklerin, özellikle toplumsal değişimlerin büyük bir hızla yaşandığı devrim ve benzeri değişim dönemlerinde icat edilmiş olması şaşırtıcı değildir; çünkü toplumsal hareketler, böylesi kırılma dönemlerinde, bir yandan yeni olmanın gereği olarak geçmişle bağlarını bir yerde koparmalı, bir yandan da geniş kitlelerce kabul görebilmek ve bekasını sağlayabilmek, bir bakıma rüştünü ispat edebilmek için kendi geçmişini de kurabilmelidir. Hobsbawm (1983a, 9) bu durumlarda icat edilmiş ve çoğu zaman birbiriyle örtüşen gelenekleri üç gruba ayırmaktadır: bir gruba ya da topluluğa üyelik ve böylece toplumsal birliktelik sağlayan gelenekler, kurumlar, statüler ya da otorite ilişkileri kuran ya da bunları meşrulaştıran

gelenekler ve son olarak temel amaçları toplumsallaşma, inanç, değer ve davranış şekilleri telkin etme olan gelenekler.

İcat edilmiş geleneklere yüklenen bu işlevler, özellikle de tanımlanan yeni topluluğa üyeliği tesis etme işlevi, aslında doğrudan yeni bir kimlik oluşturma, bireylerin bu yeni kimliği benimsemesini sağlama amacına yöneliktir. Bu işlev genelleştirilerek her ölçekteki toplumlar için geçerli gibi düşünülebilir. Ancak Hobsbawm'ın, icat edilmiş geleneklerden bahsederken, temel olarak sorun edindiği toplumların 18. yüzyıl sonlarından itibaren bu şekilde tanımlanan “uluslar” olduğu ve soruna daha politik açıdan yaklaşarak, ulus-devletler tarafından icat edilen geleneklere odaklandığı belirtilmelidir. Özellikle yukarıda referans verilen yazısıyla aynı derlemede yer alan diğer yazısında Hobsbawm (1983b), 1870 ile 1914 arasında Avrupa'da icat edilen geleneklerin yoğunluğuna ilişkin detaylı bir inceleme sunarken, bu geleneklerin, ulus-devlet bazındaki politik karakterine de dikkat çekmektedir. Buna göre, devlet, ulus ve toplumun birleştiği (ya da birleşmeyi yakınsadığı), toplumsal sınıfların kendilerini artık ulus ölçeğindeki politik hareketler ve parti tipi örgütlerle tanımladığı ulus-devlet oluşumlarında, kurucu ve/veya yönetici kadroların karşılaştığı sorunların başında, halkın itaatini, sadakatini, işbirliğini nasıl sağlayacakları, artık vatandaşlar olarak tanımlanan bu kitlenin gözünde meşruiyetlerini nasıl kuracakları ve yeni toplumsal düzenin devamlılığını nasıl güvence altına alacakları gelmiştir. Bu sorunların çözümünde de geleneklerin icadı önemli bir rol oynamıştır. Kuşkusuz, bir devletin, sadece bu aracı kullanarak toplumsal istikrarı sağladığı, ya da sağlayabileceği iddia edilemez; ancak geleneklerin icat edilmesinin bu amaca hizmet ettiği ve bu doğrultuda önemli bir rol oynadığı gerçeği de yadsınmamalıdır. Fransa örneğinde de görüldüğü gibi, ulus-devlet oluşumunda özellikle üç yenilik, temel üç yeni uygulama geleneklerin icat edilmesiyle ilişkilendirilebilir: dini eğitimin seküler karşılığı olan ve yalnızca köylüleri kendilerini ulusla tanımlayan bireylere değil, ulusun tüm bireylerini de iyi birer vatandaşa dönüştüren bir eğitim sisteminin geliştirilmesi, toplumun tüm bireylerinin katılabileceği kutlama ve festivallerin icadı ve son olarak da anıtların seri üretimi (Hobsbawm, 1983b).

Bu geleneklerin icat edilmesi, yeni kurumlarla desteklenmesi ve sosyal hayatın merkezine yerleşerek toplumsal ilişkileri düzenlemesi, aslında tam da bir kamusal alanın inşasını işaret etmektedir. Ulus-devletin varlık bulduğu bu alan, aynı zamanda doğrudan ulus kimliğinin, ulus olma bilincinin bireyler tarafından anlaşıldığı ve benimsendiği alandır da. Kamusal alanın yaratılması ulus-devlet için elzemdir. Çünkü ulus, üyelerinin diğer üyelerin çoğunu hiçbir zaman şahsen tanıyamayacağı, tanışıp konuşamayacağı, ancak yine de her birinin zihinlerde tüm üyelerle paylaşılan bir ortaklık olduğuna dair bir inancın mutlaka bulunduğu, “hayali” bir birlikteliktir (Anderson, 2006). Bu hayali birlikteliğin, ulus-devletin ve kurumlarının varlığının en somut biçimde fark edildiği, dolayısıyla ulus kimliğinin en yoğun olarak algılandığı ortam ise kamusal alandır. İnşa edilen bu kamusal alanın, mekânsal karşılığını yeni bir görünüm kazanan kentlerde bulma-

sı, kentlerde yaşayan ve artık “kentli” ve “vatandaş” olarak tanımlanan bireylerin, “kamu” denen şeyi bedensel olarak deneyimleyebiliyor olması, ulus-devlet kurgusunun ve ulus kimliğinin bireyler ve sınıflar tarafından kabul edilmesinin de önünü açmaktadır. Yukarıda çizilen çerçevede ele alındığında, kentin tasarlanmış kamusal mekânlarında gerçekleşen ve kentlilerin doğrudan katıldığı etkinlikler, icat edilmiş birer gelenek olarak ortaya çıkmakta, bu geleneklerin lokomotifleri olan anma törenleri, oyunsal yeniden canlandırmalarla, ulus-devletin varlık nedenlerini ve kurulma sahnesini kolektif belleğe işlemekte, böylelikle ulus-devlet kurgusunda tanımlanan yeni toplumsal kimliğin bireyler tarafından bedensel olarak da deneyimlenmesinin ve bireylerde ulusa aidiyetin benimsenmesinin de zemini hazırlanmaktadır. Sargın’ın (2002, 47) da belirttiği gibi, “kentsel meydanların ve caddelerin bu tür anımsatıcı törenlerle birlikte düşünülmesi (veya yeniden üretimi), ulus-devletin kimliği ve kimliğe bağlı belleğin tasarlanması adına gereklidir [...]”.

Ulus-Devlet ve Anıtları

Anıtlar bu çerçevede özel bir yerde durmaktadır. Simgeselliğin bu kadar yoğun, aktarılan mesajların bu kadar doğrudan olduğu, kurulmasına hizmet ettiği kimliğin bu kadar açık okunabildiği, ama özellikle de yer aldığı ve hatta ana öğesi olarak tanımladığı kamusal mekânlar üzerinden toplumla bu kadar doğrudan ilişki kurabilen başka bir yapı ya da sanat yapıtı türü olmasa gerek. Özellikle söz konusu olan ulus-devlet yapılanması ve ulus kimliğinin inşası olduğunda, anıtların bu nitelikleri çok daha etkili bir biçimde kullanılmıştır. Bu anıtlarda yer verilen figürler, toplumun bütününe hitap edecek, toplumu oluşturan bütün unsurların kendisinden bir parça bulacağı şekilde tasarlanmıştır ki, anıtın izleyicisi, herhangi bir sanatsal bilgi birikimine, ya da entelektüel kapasiteye sahip olmadan da o figürle bir özdeşleşim kurabilsin, inşa edilen geçmiş bu figürler üzerinden anımsayabilsin, benimsemekle kalmayıp her koşulda savunması beklenen kimliği bu figürler üzerinden kabul edebilsin (Saner, 2007).

Ulus-devletin anıtlarına oldukça açıklayıcı bir örnek olarak, Ankara’da 1927 yılında açılan Ulus Zafer Anıtı gösterilebilir. Anıt, atı üzerinde askeri üniforması ile Mustafa Kemal ana figür olmak üzere, kaidenin her iki yanında birer Mehmetçik figürü, arkasında Anadolu kadını figürü ve yüzlerinde de Kurtuluş Savaşı’nı resmeden kabartmalardan oluşmaktadır (Şekil 1, 2). Figürler arasında sadece Mustafa Kemal’in birey olarak kimliğinin açık olması, diğerlerinin ise anonim figürler olarak anıtta yer alması, kimlik tartışması açısından önemlidir. Ana figür olarak Mustafa Kemal’in betimlenmesi hiçbir zaman tartışma konusu olmamakla birlikte, anıtta diğer figürlerin varlığına neden ihtiyaç duyulduğu ve bu figürlerin neden bu şekillerde tasarlandığı tartışılabilir. Hepsi Ankara’da ve hepsi bir aylık dönem içinde açılan, Ulus Zafer Anıtı (24 Kasım 1927), Etnografya Müzesi Atatürk Anıtı (29 Ekim 1927) ve Sıhhiye Zafer Anıtı (4 Kasım 1927) arasında, yalnızca Ulus Zafer Anıtı’nda Atatürk dışında figürler de yer almaktadır.

Şekil 1. Ulus Zafer Anıtı genel görünümü. Ankara, 1930'lar (Ankara Posta Kartları ve Belge Fotoğrafları Arşivi, 1994, 05-22).

Şekil 2. Ulus Zafer Anıtı'nın arkadan görünüşü ve mermi taşıyan Anadolu kadını figürü. Ankara, 1927 (Ankara Posta Kartları ve Belge Fotoğrafları Arşivi, 1994, 05-11).

Ulus Zafer Anıtı'nda kaidenin çevresinde yer alan figürlerden ikisi, biri daha durağan ve böylece harekete geçmeden önce temkinli olacak şekilde zeki ve akıllı biçimde, diğeri ise atılgan, saldırmaya hazır ve böylece cesur ve kararlı biçimde gösterilen anonim Mehmetçik figürleridir (Yalım, 2002). Anıt çevresinde toplanan, törenlere katılan, ya da en azından anıtı dikkatle inceleyenler için bu figürlerle bir bağ kurmak zor olmamalıdır. Çünkü ait olduğu ulusun bellek çerçeveleriyle geçmişini anımsayan herkes, bağımsızlık savaşının bu askerler sayesinde kazanıldığını hatırlayacak, kendisine telkin edildiği gibi gerektiğinde onlardan biri olarak savaşıma hazır olduğunu kendisine hatırlatacak ve böylelikle bir yandan onlara minnet duyarken, bir yandan da kendisini onlardan biri olarak yeniden tanımlayabilecektir. Tam bu noktada, anıtı oluşturan figürlerle bir özdeşleşim kurması beklenenin bir kadın olduğu durumda ise, kaidenin arkasında yer alan ve cepheye mermi taşıyan Anadolu kadını figürü devreye girmekte, ulusun, artık kamusal alanda tanınan ve erkekler kadar söz hakkına sahip olan kadın bireylerine de, ait olduğu toplumun geçmişini anımsaması ve kendi kimliğini bu figür üzerinden yeniden inşa etmesi olanağı sunmaktadır (Şekil 2). Anadolu kadını bağımsızlık savaşında nasıl rol aldıysa, ulusun geleceğinde de öyle rol alacaktır (Yalım, 2002). Anıtta kendisine yer bulan bu figürlerin yanı sıra, kaide üzerinde yer alan kabartmalar da bu destansı anlatıyı tamamlamakta ve anımsama ve ulus kimliğini inşa etme amacına önemli bir katkı sağlamaktadır. Savaşın dönüm noktalarını tasvir eden bu kabartmalar, “bağımsızlığın, askerinin olduğu kadar halkın azmi ve inisiyatifi üzerine kurulu olduğu temasına dayanmaktadır” (Yalım, 2002, 54). Bu kabartmalar karşısındaki birey, doğal olarak savaşta yer almamış olmakla birlikte, geçmişe, kendisini tanımladığı ulusun bellek çerçevesinden bakarak, bağımsızlığın kazanıldığı o dönüm noktalarını anımsayacaktır.

Kuşkusuz bu anıt üzerinden yapılacak kimlik inşası okumaları sadece figürlerle kurulan özdeşleşimle sınırlanamaz. Çünkü anıt, anımsama etkinliğinin nesnesi olmakla birlikte, unutmanın da nesnesidir. Yukarıda değinildiği üzere, her devrim bir yandan kendi geçmişini kurarken, bir yandan da geçmişle bağlarını kesin bir noktada koparmak zorundadır. Diğer bir deyişle, her devrim, inşa etmek istediği kimlik için, kendi kuracağı geçmişe ilişkin öğeleri anımsamak ve anımsatmak, bağlarını kopardığı geçmişi de unutmak ve unutturmak zorundadır. Türkiye’de, Cumhuriyet’in kurulmasıyla gerçekleştirilen devrim de, en genel ifadesiyle, bağımsızlık mücadelesini anımsamak ve Osmanlı’yı unutmak zorundadır⁵. Ulus Zafer Anıtı örneği ele alındığında, anımsanması istenen ve beklenen bağımsızlık mücadelesi, gerek ana figür olan başkomutan figürüyle, gerek ikincil figürlerle, gerekse kabartmalarda gösterilen destansı sahnelerle görünür kılınmıştır.

Unutulması istenen ve beklenenler, ya da Sargın’ın (2002) deyişiyle “örgütlü unutma” konuları, şüphesiz anımsanması istenenler kadar görünür olmamakla birlikte, yine de anıt üzerinden okunabilir. Unutulması beklenen, en geniş tabiriyle İslam ve Osmanlı kimliğidir. Bu kimliğin, seküler bir devlet ve toplumsal yaşamla karakterize edilecek yeni ulus kimliğiyle ikamesinde, anıtların sadece varlığı dahi

örgütlü unutmmanın konusudur. Genel anlamda heykel, özelde ise açık havada yer alan büyük ölçekli anıt heykeller, Osmanlı döneminde, İslam'ın yasakları altında tamamen yok olmuş yapıtlardır (Akyürek, 1999). Erken Cumhuriyet döneminde, anıt-heykellerin, kentsel programlar çerçevesinde, kentin önemli merkezlerinde (Ulus Zafer Anıtı örneğinde Ankara'da 19. yüzyıl sonlarında oluşan yeni kent merkezinde) herkesçe görünür olması, dini yasakların ve dolayısıyla dini kimliğin unutulması amacına da hizmet etmektedir. Anıtı oluşturan ikincil figürlerden, kaidenin her iki yanında yer alan figürler de bu açıdan önemli ipuçları sunmaktadır. Askerin Mehmetçik olarak adlandırması dini bir çağrışım içermektedir ve unutulması gereken nitelik de budur; anıttaki tasviriyle Mehmetçik, artık, yeni, seküler ulusun koruyucusu kimliğine bürünmüştür. Diğer yandan, bu askerlerin yukarıda değinilen, akıllı ve temkinli, cesur ve atılgan nitelikleri de, Osmanlı'nın "dış güçlere boyun eğmiş" kimliğinin unutulmasına hizmet etmektedir (Yalım, 2002). Yine benzer şekilde, kaidenin arkasında yer alan "Anadolu kadını" figürü de örgütlü unutmmanın başka bir boyutunu üstlenmiştir. Unutulması gereken, Osmanlı'daki kadın imgeleridir. Bu imgelerden biri, dini kurullarla şekillenmiş geleneklerin baskısıyla eve hapsolan "taassup altında, medeniyete yabancı kadın" imgesi iken, diğeri ise "koket ve halkına yabancı" kadın imgesidir (Göle, 1991'den aktaran Yalım, 2002). Ulus Zafer Anıtı'nda, bağımsızlık mücadelesinde cepheye mermi taşıyarak üzerine düşeni yapmakta iken tasvir edilen Anadolu kadını, bu iki imgeyi de unutturacak şekilde sorumluluk sahibi ve aktiftir (Şekil 2).

Toplumun unutmama ve anımsama etkinliklerini harekete geçiren ve anıt üzerinden kurgulanan bu anlatı, aslında henüz kurulma aşamasındaki "Türk ulusu kimliğine atfedilen söylencelerin yeniden icat edilmesinden öte bir şey değildir" (Sargın, 2002, 48). Bu noktada Hobsbawm'ın (1983b) Fransız örneğine referansla açıkladığı üç yenilik hatırlanacak olursa, Türkiye örneğinde de yeni devletin hem dini eğitim yerine seküler eğitim müfredatını getirmiş olması, hem ulusal kutlama ve anma törenlerini örgütlüyor olması, hem de sadece yeni başkentte değil, ülkenin genelinde anıtlar yaptırıyor ve bunlarla tanımlanan (aynı zamanda törenlere de ev sahipliği yapan) kamusal mekânları üretiyor olması, ulus-devlet oluşumunda yenilik olarak öne çıkan geleneklerin icat edildiğini ortaya koymaktadır. Yine yukarıda açıklandığı gibi, icat edilen bu gelenekler, ulus kimliğinin inşasına hizmet etmektedir. Ulus olarak tanımlanan bu yeni toplumsal grubun üyeleri, bu gelenekleri içselleştirerek; sözgelimi, seküler eğitim sisteminde resmi tarihi öğrenerek, ulusal kutlama ve anma törenlerine katılarak ve belki her gün kentin en önemli noktalarında ulus-devletin simgesi olan anıtları görerek, ulus kimliğini bedensel olarak deneyimlemekte, kendilerini bu gruba ait hissederek ulusun perspektifine yerleştirmekte, geçmişi bu perspektiften anımsayarak, aslında tepede kurulmuş bir kimliği her gün içinde buldukları toplumsal çevreyle birlikte yeniden inşa etmektedirler⁶.

Endüstri Anıtları ve Koruma

Bu aşamada kimlik ve anıt konusuna bambaşka bir açıdan yaklaşmayı ve başlangıçta anıt olarak tasarlanmayan, fakat işlevlerini yitirdikten sonra ‘anıt’ olarak nitelendirilen eski endüstri yapılarını ve bu yapıların anımsatıcı niteliklerine dayanarak tanımlanan kimliği tartışmak istiyorum.

Endüstri anıtı ifadesi, 20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış, dolayısıyla koruma ve mimarlık alanlarında oldukça yeni sayılabilecek bir terimdir. Eski endüstri yapılarının, kurumsal koruma çerçevesinde ele alınmaya başlamasından önce, bu yapıların bir değer taşıdığına ve korunması gereken kültür varlıkları olduğuna dair kurumsal olmayan bir farkındalığın oluştuğunu belirtmek gerekir. Bu tür varlıkları korumaya yönelik girişimin ilk izleri 1940'lara kadar sürülebilmiştir. Britanya’da, yazar L.T.C. Rolt, çevresindeki gönüllülerle birlikte, çirkin bir görüntü sergileyen ve bu sebeple olumsuz bir imgeye sahip olan kanalların, demiryollarının korunmasına ve bakımına öncülük etmiş, bu varlıkların tanıtımı için girişimlerde bulunmuştur (Trinder, 1981). Hızla kapsamı genişleyerek eski değirmenlerin, maden ve taş ocaklarının, demir atölyelerinin korunmasını da konu edinen bu girişim, böylelikle eski üretim yapılarının ve ilişkili diğer varlıkların korunması konusundaki farkındalığın da yayılmasını sağlamıştır (Trinder, 1981). Başlangıç aşamalarında, bilimsel bir çalışma konusu olmaktan çok, bir değer taşıdığına inanılan bu varlıkların yeni endüstriyel gelişmeler karşısında hızla tahrip edilerek yok olması endişesini taşıyan ve bu endişeyi koruma tepkisiyle dışa vuran bu girişimler (Tanyeli, 1998), eski endüstri varlıklarını korumanın ilerleyen yıllarda kurumsallaşmasının da altyapısını hazırlamıştır. Nitekim, başlangıçta endüstri devriminin kalıntılarını bulup çıkarma çalışmalarını tanımlamaktan öte bir anlama sahip olmayan ve amatör bir tarihçi olan Michael Rix tarafından 1955 yılında “endüstri arkeolojisi” olarak tanımlanan bu girişimler (Nevell, 2006), kısa zamanda daha kurumsal bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Günümüzde, TICCIH - Uluslararası Endüstri Mirasının Korunması Komitesi’nin başı çektiği çok sayıda örgütün etkinlikleri sayesinde, daha kapsayıcı olan “endüstri mirası” teriminin ifade ettiği, belirli bir tarihsel niteliğe ve öneme sahip eski endüstri yapıları, alanları ve bunlarla ilişkili her tür varlık, artık kurumsal korumanın konusu olmuştur ve uluslararası anlaşmaların bağlayıcılığı altındadır (Saner, 2012) (Şekil 3).

Türkiye’nin endüstri arkeolojisi, endüstri anıtı ve endüstri mirası kavramlarıyla tanışması ise 1990’ların başına rastlamaktadır. Bu dönemde, bir yandan özellikle İstanbul’da Haliç ve çevresinde çeşitli küçük ölçekli eski üretim yapıları, endüstri mirası kavramıyla ilişkilendirilmeksizin restore edilerek yeniden işlevlendirilirken, bir yandan da özellikle Ankara Maltepe Havagazı Fabrikası’nın yıkımına karşı yürütülen kampanyayı izleyen hukuksal süreçte, endüstri arkeolojisi kavramı da ilk kez gündeme gelmiştir (Saner, Severcan, 2009). Aynı dönemde bir benzeri de İstanbul Yedikule Havagazı Fabrikası’nın yıkımına karşı yürütülen bu koruma kampanyalarında, temel güdünün, tıpkı endüstri arkeolojisinin doğuşun-

Şekil 3. UNESCO Dünya Mirası listesinde yer alan Zollverein Kömür Madeni ve Endüstri Kompleksi, Şaft 12. Essen, Almanya (Fotoğraf: Mehmet Saner, 2010).

da Britanya’da olduğu gibi, bir değer taşıdığına inanılan varlıkların yok olma tehdidine karşı savunulması olduğu açıktır. Söz konusu olan, örneğin Haliç ve çevresindeki eski üretim yapıları olduğunda da, yerel yönetimin yıkım kararına karşı bir koruma duyarlığı gösterilmiş ve bu yapıların Haliç’in silüetinin bir parçası olması dolayısıyla korunması (ve ardından yeniden işlevlendirilmesi) sağlanmıştır (İncirlioğlu, 1991). Ancak koruma yönündeki bu farkındalığın, neden özellikle

havagazı fabrikalarının yıkımı gündeme geldiğinde koruma kampanyalarına dönüştüğü sorusu, bellek ve kimlik konuları açısından tartışmaya değerdir.

Haliç ve çevresindeki ve yine İstanbul’da bunlarla aynı döneme tarihlenen eski üretim yapılarının korunması ile havagazı fabrikalarının korunması yaklaşımlarındaki fark, yapıların ölçekleriyle açıklanabilir. İlk türdeki küçük ölçekli eski üretim yapılarına örnek olarak, yaklaşık son on yıl içinde korunarak yeniden işlevlendirilen Sütlüce Mezbahası, Feshane-i Âmire, Hasköy Lengerhane, Şirket-i Hayriye Tersanesi, Cibali Tütün Fabrikası ile doğrudan Haliç kıyısında yer almakla birlikte Darphane-i Âmire, Tophane-i Âmire, Bakırköy Baruthane-i Amire ve Bakırköy İspirtohanesi gösterilebilir (Cengizkan, M., 2006). Ankara’da henüz geçtiğimiz yıllarda modern sanatlar müzesi olarak yeniden kullanılmaya başlanan Cer Atölyeleri de, yapım tekniği, malzemesi ve ölçeğiyle bu gruba dâhil edilebilir. Tüm bu yapılar, önemsiz olarak nitelendirilemese de, nispeten bilindik, insan ölçeğiyle tanımlanabilen bir ölçeğe sahip tarihi yapılar olup, yine nispeten tanıdık malzeme ve tekniklerle inşa edilmişler, fakat bilindik ve tanıdık formları ve ölçekleriyle, gündelik hayatta, çevrelerinden kolaylıkla ayırt edilebilen yapılardan olmamışlardır⁷. Diğer yandan havagazı fabrikaları, enerji üretim ve dağıtım işlevleri nedeniyle kentsel alanlarda kurulan ve özellikle “anıtsal” ölçekteki sıra dışı birimleri olan gazometreleri, ya da yüksek vinçleri, şaftları ile belleklerde yer etmiş yapılardır (Şekil 4). Gündelik hayatta özel bir ilgi gösterilmese de varlığının farkında olunan bu yapıların yok olma tehdidi altında bulunması, bellekteki bir öğenin ve dolayısıyla belleğe dayanan kimliğin bir parçasının yok olması anlamına gelmektedir ki bu durumda ilk tepkinin koruma yönünde olması da son derece anlaşılabilir.

Şekil 4. Maltepe Havagazı Fabrikası silueti (Fotoğraf: Mehmet Saner, 2000).

Nitekim Ankara Maltepe Havagazı Fabrikası örneğinde, yıkıma karşı ilk tepki de gazometrelerin sökülmesinin ardından doğmuştur (Severcan, 2006). Bu tepkiyi dile getiren ve sonrasındaki koruma kampanyasını örgütleyerek süreci takip eden TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi'nin hazırladığı raporlarda, görüş yazılarında, yayınlarında ve basın bildirimlerinde, fabrikanın neden korunması gerektiği açıklanırken, genellikle yapıların endüstri mirası olarak değerinden önce kültürel, tarihi ve kentsel açılardan önemine dikkat çekilmekte, doğrudan ya da dolaylı olarak kolektif belleğe ve toplumsal kimliğe göndermelerde bulunmaktadır (Saner, Severcan, 2009). Örneğin, bu yapıların, Ankara'nın kentsel dokusunda mekânsal bir bütünleyici ve kent kültürünün en önemli unsurlarından biri olması ve tesislerin 'mimarlık tarihimiz' açısından önemli örnekler olması birer koruma nedeni olarak sunulurken, aslında dolaylı olarak toplumsal bir kimliğe de gönderme yapılmaktadır (Saner, Severcan, 2009). Bu gönderme, ister kent tarihinin ve kültürünün zihinlerde yeniden canlandırılması yoluyla, ister Ankaralı ya da mimar sıfatlarının öne çıkarılmasıyla olsun, her durumda farklı ama kesişen (ve kimi zaman tamamen örtüşen) toplumsal bir kimliğe işaret etmektedir. Diğer bir deyişle, sunulan her koruma gerekçesi, korunması istenen anıtsal ölçekteki bu yapıların anımsattığı aidiyetler ile açıklanabilmektedir. Bu durumda, korunması istenenin, yapılar olduğu kadar kimlikler olduğu da açıktır.

Endüstri Anıtları ve Kimlik

Yazının başında yer verdiğim alıntıda, tek bir aidiyete dokunulduğunda bütün kişiliğin sarsılacağını söyleyen Maalouf (2000), aynı eserinde kimliği oluşturan herhangi bir unsur tehdit altında olduğunda buna nasıl tepki verildiğine de değinmekte ve kişinin kendisini çoğu zaman en fazla saldırıya uğradığı kimliğiyle tanımlamaya eğilimli olduğunu ifade etmektedir. Bauman (2004) bunu daha da radikal bir biçimde formüle ederek, özellikle ulus-devlet yapılanmasında, kimlik olgusunun doğrudan doğruya aidiyet krizinden doğduğunu savunmakta ve kimlik konusu gündemdeyse, kimlikle ilgili bir sorun olduğundan emin olunabileceğini söylemektedir. Gerçekten de buraya kadar yapılan tartışmalar ve verilen örnekler, kimlik konusunun kriz dönemlerinde gündemden hiç düşmediğini göstermektedir. Örneğin, söz konusu ulus kimliğinin inşası olduğunda, krizin kendisi, eski bir toplumsal düzenin yenisine yer verecek şekilde terk edilmesi ve toplumsal ilişkilerin yeniden örgütlenmesiyle yeni bir toplumsal düzenin kurulmasıdır. Bu krizden doğan kimlik, geçmiş kimliklerin hepsinin önüne geçebilecek, kapsayıcı ulus kimliğidir. Diğer yandan, söz konusu simge değeri olan bir yapı olduğunda, kriz, o yapının karşı karşıya bulunduğu yok olma tehdididir. Bu krizden doğan kimlik ise, daha yere ilişkin, bir gruba olduğu kadar bir yere aidiyet ile tanımlanan, sahiplenici bir kimliktir; çünkü aslında tehdit altında olanın, yapının kendisi olduğu kadar kimlik olduğuna da inanılmaktadır.

Simge değerine sahip bir yapının yıkılmasına karşı çıkmak gerçekten de bir kimlik sorunsalı mıdır? Bu karşı duruşun daha basit ve pratik nedenleri olabilir; ancak

ben, öne sürülecek herhangi pratik bir nedenin dahi bir kimlik boyutu olduğunu, arka planda kimliğe ilişkin bir açıklama barındırdığını düşünmekteyim. Özellikle, söz konusu yapı yakın tarihten kalan, kentli tarafından bilinen, belleklerde yer etmiş bir yapı ise, yere ve mekâna göndermeyle yıkıma karşı bir duruş sergilemek ve yapının korunmasını talep etmekle, o yapı üzerinden, anımsamayla yeniden inşa edilen bir kimliği korumayı istemenin, birbirini tetikleyen güdüler olduğu açıktır. Tehdit altındaki yapı, endüstri anıtlarında olduğu gibi, kullanım değeri orijinal işlevin sona ermesiyle kaybolmuş, tarihi değeri -yakın geçmişe kadar gündelik yaşamın bir parçası olarak algılandığı için- herkesçe kabul edilmeyen, iyimser bakışla estetik değeri hiç yokmuş gibi düşünülen, ama genellikle tam tersine “çirkinlik abidesi” olarak nitelendirilebilen eski bir endüstri yapısı olduğunda, geriye, koruma için üzerinde uzlaşılabilir tek zemin olarak, yapının anımsatıcı değeri kalmaktadır.

Riegl (1982), ünlü “*The Modern Cult of Monuments: Its Character and Its Origin*” eserinde, anıtları, amaçlı (*deliberate*) ve tarihi başlıklarıyla ikiye ayırır. Amaçlı anıtlar, anıt olmak üzere yapılmış, belirli bir dönemin, olayın, ya da kişinin gelecek nesillerce de bilinmesi ve sürekli hatırlanması amacına yönelik olarak tasarlanmış iken, tarihi -ve amaçlı anıtlar ile karşılaştırıldığında amaçsız (*unintentional*) olarak nitelendirilebilecek- anıtlar ise, anıt olmak üzere değil, belirli bir ihtiyaca cevap vermek üzere yapılmış, ancak orijinal işlevini yitirdikten sonra anıt olarak tanımlanmışlardır. Hangi kategoride olursa olsun, bütün anıtlar, anımsatıcı değere (*commemorative value*) sahiptir ki zaten tam da bu değer sebebiyle “anıt” olarak nitelendirilmektedirler. Ancak sahip oldukları bu anımsatıcı değer, amaçlı ve tarihi anıtlar için aynı nitelikte değildir. Çünkü anımsatıcı değer, amaçlı anıtlarda, onu yapan (ya da yaptıran) tarafından dikte edilirken, tarihi anıtlarda, onu anıt olarak niteleyenler tarafından atfedilir (Riegl, 1982).

Bu ayrım yukarıda değinilen iki farklı anıt türüne de açıklık getirmektedir. Ulus-devlet tarafından icat edilen geleneklere hizmet eden ve ulus-devletin propagandasını yapmak üzere tasarlanan anıtlar, Ulus Zafer Anıtı örneğinde olduğu gibi, neyin anımsanacağını (ve neyin unutulması gerektiğini) dikte eden amaçlı anıtlardır. Endüstri anıtları ise, anımsatıcı değeri sonradan atfedilerek anıt niteliği kazandırılan yapılardır ve neyi anımsatacakları, onu ortaya çıkaran, ona değer atfeden ve onu korumaya alanların takdirindedir.

Şüphesiz, endüstri anıtlarını korumak için öne sürülebilecek tek sebep, ona atfedilen anımsatıcı değeri değildir. Artık üretim için kullanılmayan ve anıt olarak yeniden tanımlanan eski endüstri yapılarının farklı ölçeklerde, sade ve işlevsel teknik ve malzemelerle inşa edilmiş olmaları, adapte edilecek yeni işlevler için avantaj olarak kullanılabilir ve böylece bu yapılara yeni bir kullanım değeri kazandırılabilir. Tarihi değerleri, bulunduğu kentin, ya da bölgenin ve hizmet verdiği toplumun tarihiyle, daha geniş ölçekte ise ülkelerin ekonomi tarihiyle, insanlığın bilim ve teknoloji tarihiyle ilişkileri ortaya çıkarılarak yeniden tanımlanabilir. Estetik de-

ğerleri, fiziksel müdahalelerle ve birtakım mekânsal düzenlemelerle artırılabilir. Ne var ki, hem bu uygulamalar endüstri anıtı olarak tanımlanan bütün eski endüstri yapıları için geçerli ve uygulanabilir değildir, hem de yeniden tanımlanan bu değerlerin tümü, ancak koruma inisiyatifinin başarıya ulaşmasının ardından gerçekleştirilecek uygulamalarla anıta kazandırılabilir. Diğer yandan, endüstri anıtının anımsatıcı değeri, daha temel ve genel bir değerdir. Anımsatıcı değer, hem anıt olarak tanımlanan bütün eski endüstri yapıları için geçerli, hatta anıt olarak tanımlanabilmeleri için gerekli, hem de, koruma uygulamalarıyla artacak olmakla birlikte, bu uygulamalardan bağımsızdır.

Eski endüstri yapılarını endüstri anıtları olarak yeniden tanımlamanın da icat edilmiş bir yönü olduğu gerçektir. Choay (2001), Batı’da Rönesans’tan günümüze tarihi anıtların “ıcat edilmesini” incelediği çalışmasında, tarihi anıt ve tarihi kent, mimari ve kentsel miras kavramlarının, Batı toplumlarının geçicilikle kurdukları ilişkiyi kavrama ve kimliklerini yeniden inşa etmede yol gösterici olduğuna dikkat çekmektedir. Bu argümanı ‘kültür endüstrisi’ çerçevesinde tartışan Choay (2001), doğrudan aynı bağlamda değerlendirilebilecek gibi görünen ‘endüstri mirası’ için bir parantez açmakta ve endüstri mirasına, farklı değerler ve dayanakların sözü konusu olduğu endüstri öncesi dönemin mirasına olduğundan farklı yaklaşılması gerektiğini belirtmektedir. Çünkü endüstri mirası kapsamında değerlendirilen varlıkların öncelikli değeri, kuşaklar boyunca yaşam alanları bu yapılarla tanımlanmış olan ve bunları kaybetmek istemeyen gruplar için geçerli olan bellek değerleri, ya da yukarıda değinildiği şekliyle anımsatıcı değerleridir (Choay, 2001).

Sonuç

Endüstri anıtlarının anımsatıcı değerleri, hem anımsanacak ve unutulacak şeylerin dikte edildiği anıtlardakinin aksine, tabanda, kendiliğinden oluşmakta, hem de diğer tarihi anıtlardan farklı olarak, atfedilebilecek diğer değerlere kıyasla daha ön plana çıkmaktadır. Endüstri anıtları üzerinden belirli bir anın, bir kopuşun, bir kişinin anımsanması ya da unutulması kurgulanmadığına göre, eski bir endüstri yapısının yok olması tehdidi karşısında koruma güdüsünü tetikleyen ve sözü konusu yapıyı “anıt” olarak nitelendirmeyi mümkün kılan bu anımsatıcı değerlerin nasıl oluştuğu, endüstri anıtları üzerinden neyin hatırlandığı, bu hatırlanan şeyin belleklere nasıl yerleştiği üzerinde düşünmeye değer sorulardır.

Sadece endüstri anıtlarının değil, tüm yapıların ve yapılı çevrenin, dikte edilmiş, anımsatıcı bir niteliği bulunduğu gerçektir. Bu niteliğin nasıl oluştuğu, ancak mekân ile belleğin ilişkisine dayanarak, ama özellikle de gündelik bedensel deneyimlere odaklanarak açıklanabilir. Halbwachs (1950), geçmişe dair anımsanan her şeyin, geçmişten çağrılan her imgenin, bir yere ve mekâna bağlı olarak zihinde canlandığını ifade etmektedir. Buna göre, geçmişin bedensel deneyimleri olarak da tanımlayabileceğimiz anılar, belirli bir mekân kurgusuyla, hatta çoğu zaman spesifik bir mekâna işlenmiş olarak bellekte yer almaktadır. Bir deneyimi anımsamak, o deneyimin gerçekleştiği, ya da ilişkilendirildiği mekânı da anımsa-

mak demektir. Bu anımsamayı tetikleyen, bedensel deneyimin kendisini duyuşal olarak çağrıştıran bir şey olabileceği gibi, doğrudan mekânın kendisi de olabilir. Dolayısıyla, herhangi bir mekânın, onu bedensel olarak deneyimleyen ya da deneyimleriyle ilişkilendiren kişi ya da gruplar için anımsatıcı niteliğinden söz etmek mümkündür. Bu bedensel deneyimler arttıkça, mekânın anımsattığı şeyler de artacak, mekânın anımsatıcı niteliği güçlenecektir. Örneğın bir kez ziyaret edilen bir yere ilişkin anımsanabilecek deneyimler o ziyaretle sınırlı kalacakken, her gün gidilen işyeri, okul, ya da parka ilişkin olarak anımsanacak deneyimler, yinelenen her ziyaretle artacaktır. Bu da, gündelik bedensel deneyimleri yaşayan kişi ya da grupların gözünde, o mekânların anımsatıcı niteliğini güçlendirecektir. Yukarıda sorulan sorulara dönülecek olursa, bir yapı ya da yapılı çevre üzerinden hatırlanan şeyin geçmiş bedensel deneyimleri olduğu, bu mekânların belleğe yerleşmesini sağlayanın da onlarla ilişkilendirilen bedensel deneyimlerin yinelenmesi ve çeşitlenmesi olduğu söylenebilir.

Anımsatıcı niteliğın bir değer haline gelmesi ve bazı yapı ve çevrelere anımsatıcı değerın atfedilmesi ise kimliğe ilişkin bir süreçtir. Gündelik hayatlarında aynı mekânda bulunan, aynı mekânı kullanan ve benzer bedensel deneyimleri bir arada ve hatta ortaklaşa yaşayan kişiler, çok net tanımlanmış olmasa da, birbirleri ile aralarında bir aidiyet bağı kurmaktadırlar. Kuşkusuz bu bağ, gündelik hayatlarda görülebilir, güçlü bir şekilde hissedilebilir değildir. Ancak zaten kimlik de, yukarıda değinildiği gibi, gündelik hayatta olduğundan çok, ya anma törenleri gibi anımsatıcı etkinliklerde, ya da kriz anlarında gündeme gelmekte, bu zamanlarda daha yoğun olarak yeniden kurulmaktadır. Bu durumlarda, mekân üzerinden neyin hatırlanacağı ya da unutulacağı kimse tarafından dikte edilmediğine göre, kimliği yeniden kurmak için kişisel belleklere başvurulur ve söz konusu mekânla ilişkilendirilmiş tüm geçmiş bedensel deneyimler anımsanmaya başlar. Bu anımsamanın sosyal çerçevesini oluşturan grup, artık, aynı mekânı benzer şekillerde deneyimlediği tahmin edilen kişilerden oluşmakta, mekâna ve onunla ilişkilendirilen anılara ilişkin geçmiş imgesi, artık bu grubun perspektifinden görülerek zihinde canlandırılmaktadır. Bu şekilde yeniden kurulan aidiyet, o mekân üzerinden inşa edilen toplumsal kimliğin de belirleyeni olmaya başlamaktadır. Böylelikle, yapı ya da çevrenin anımsatıcı niteliği, kimliğin yeniden inşasını sağladığı durumda “anımsatıcı değer” haline gelmekte ve yapıyı “anıt” olarak yeniden tanımlayabilmeyi de mümkün kılmaktadır.

Endüstri anıtları bağlamında bu süreçleri ve kavramları yeniden ele almak gerekirse, bir temel fark dışında bu sürecin benzer biçimde işlediği öne sürülebilir. Farklı olan, anıt olarak yeniden tanımlanan bu yapıların bedensel deneyimlenme biçimleridir. Çoğu endüstri yapısı, sözgelimi, okul, işyeri, park gibi kamusal ya da yarı-kamusal mekânlardan farklı olarak, bedensel deneyimlemeye oldukça az fırsat tanımakta, deneyimlerin tekrarı ve çeşitlenmesi için kısıtlı olanaklar sunmaktadır. Eğer bahsedilen grup, sözgelimi bir fabrika yerleşkesinde yer alan işçi konutlarında barınan ve gündelik hayatlarının büyük bir kısmını bu yerleşkede

tasarlanmış yaşam çevresinde geçiren, ya da bir endüstri kentinin üretim yapılarıyla yaşam alanları iç içe geçmiş dokusunda yaşayan bir grup değilse, endüstri yapılarıyla ilişkilendirilebilecek bedensel deneyimler gerçekten de çok sınırlı sayı ve çeşitliliktedir⁸. Ancak böylesi sınırlı deneyimlerde dahi, bu yapıların ve alanların yok olması tehdidi karşısında kişileri ve grupları harekete geçiren ve koruma kampanyaları örgütleyen bir anımsatıcı değer bulunmaktadır.

Anıt olarak yeniden tanımlanan eski endüstri yapılarının anımsatıcı değeri, çoğunlukla, doğrudan bu yapılarda deneyimlenen bedensel pratiklerden değil, onların, çevrelerinden farklı ölçek ve görünümdeki strüktürleri sayesinde (Şekil 3, 4), tanımladıkları, bir parçası oldukları ya da gündelik hayatta sürekli hatırlattıkları “yer”de yaşanmış deneyimlerden kaynaklanmaktadır. Bu “yer”, bir mahalle, bir şehir, bir bölge, hatta bir ülke dahi olabilir. Örneğin, farklı ölçek ve görünümüyle ayırt edici olan bu türden bir endüstri yapısı görüldüğü zaman anımsanan, kişinin bulunduğu konuma göre, Türkiye, Ankara, ya da Maltepe semti olabilir (Şekil 4). Bu anımsama, doğrudan yapının kendisinde olmasa da, o yapı sayesinde anımsanan yerdeki geçmiş bedensel deneyimlerin ve imgelerin, üst ölçekte tanımlanan bu yer ile endüstri anıtının eşleştirilmesiyle zihinde yeniden canlanmasından başka bir şey değildir. Bu süreçte zihinde canlanan, ait hissedilen bu “yer” üzerinden inşa edilen kimliktir de. Mekânın tetiklediği bu anımsamanın ve böylece yeniden kurulan kimliğin en önemli özelliği ise, bu kimliğin, muktedirler, güç odakları, ya da belirli bir geleneği toplumda yerleştirmeyi hedefleyen bir grup tarafından dikte edilmemiş, aksine tamamen bedensel deneyimler üzerinden tabanda kurulmuş bir kimlik olmasıdır. Dolayısıyla, endüstri anıtları, tepede kurgulanan bir kimliğin toplumda benimsenmesine hizmet eden mekânlar değil, tabanda oluşan bir kimliğin, kendiliğinden oluşan yere aidiyetlerin sahiplenilen mekânlarıdır.

KAYNAKLAR

- _____. (1994) *Ankara Posta Kartları ve Belge Fotoğrafları Arşivi*, Belko, Ankara.
- AKYÜREK, F. (1999) “Cumhuriyet Döneminde Heykel Sanatı”, *Cumhuriyet'in Renkleri Biçimleri* içinde, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- ANDERSON, B. (2006) *Imagined Communities*, 2nd ed., Verso, London. (İlk baskı: 1983)
- BAUMAN, Z. (2004) *Identity: Conversations with Benedetto Vecchi*, Polity Press, Cambridge.
- CENGİZKAN, A. (der.) (2009) *Fabrika'da Barınmak: Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de İşçi Konutları – Yaşam, Mekân ve Kent*, Arkadaş Yayınları, Ankara.
- CENGİZKAN, M. (2006) “Endüstri Yapılarında Yeniden İşlevlendirme: ‘İş’i Biten Endüstri Yapıları Ne ‘İş’e Yarar?’”, *Bülten 45 Dosya 03: Endüstri Mirası*, der. H. Zelef, Mimarlar Odası Ankara Şubesi, Ankara, 9-13.

- CHOAY, F. (2001) *The Invention of the Historic Monument*, çev. L. M. O'Connell, Cambridge University Press, Cambridge. (Fransızca ilk basım: Editions du Seuil, 1992)
- CONNERTON, P. (1999) *Toplumlar Nasıl Anımsar?*, çev. A. Şenel, Ayrıntı Yayınları, İstanbul. (İngilizce ilk basım: Cambridge University Press, 1989)
- DEAUX, K. (2001) "Social Identity", *Encyclopedia of Women and Gender, Volumes One and Two* içinde, Academic Press, London.
- ERGUT, F. (2011) "Kürt Meselesinde, Gayrı-Kürtlerin "Bildikleri" ve Bil(e)medikleri", *Demokrat Haber Web Sitesi*, (www.demokrathaber.net) (Erişim, Mayıs 2011)
- FEARON, J. D. (1999) "What is Identity (as we now use the word)?", yayınlanmamış çalışma metni, Stanford University, (www.stanford.edu/~jfearon/papers/iden1v2.pdf) (Erişim: Mayıs 2011)
- GILLIS, J. R. (1994) "Memory and Identity: The History of a Relationship", *Commemorations: The Politics of National Identity*, der. J. R. Gillis, Princeton University Press, Princeton, 3-24.
- GLEASON, P. (1983) "Identifying Identity: A Semantic History", *The Journal of American History*, 69/4, 910-931.
- GÖLE, N. (1991) *Modern Mahrem*, Metis Yayınları, İstanbul.
- HALBWACHS, M. (1950) *La Mémoire Collective*, Paris. (Erişilen çeviri kısım: "Space and the Collective Memory", web.mit.edu/allanmc/www/hawlbachsspace.pdf) (Erişim: Mayıs, 2011)
- HALBWACHS, M. (1992) *On Collective Memory*, der. L. A. Coser, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- HALL, S. (1996) "Who Needs 'Identity'?", *Questions of Cultural Identity*, der. S. Hall, P. du Gay, Sage, London.
- HOBSBAWM, E. (1983a) "Introduction: Inventing Traditions", *The Invention of Tradition*, der. E. Hobsbawm, T. Ranger, Cambridge University Press, Cambridge, 1-14.
- HOBSBAWM, E. (1983b) "Mass-Producing Traditions: Europe 1870-1914", *The Invention of Tradition*, der. E. Hobsbawm, T. Ranger, Cambridge University Press, Cambridge, 263-307.
- İNCİRLİOĞLU, G. (1991) "Sütlüce Mezbahası", *Arkitekt*, 3, 68-72.
- MAALOUF, A. (2000) *Ölümcül Kimlikler*, çev. A. Bora, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

- NEVELL, M. (2006) "A Major Change in Human Evolution", *British Archaeology*, Issue 86.
- RIEGL, A. (1982) "The Modern Cult of Monuments: Its Character and its Origin", *Oppositions* 25, 20-51. (Almanca ilk basım: 1903, Viyana)
- SANER, M. (2007) "Kamusal Alandan Seyirlik Mekâna: Güvenpark ve Güvenlik Anıtı", *80. Yılında Cumhuriyet'in Türkiye Kültürü*, Sempozyumu Bildirileri (13-14 Kasım 2003), der. C. Bilsel, TMMOB Mimarlar Odası SANART Estetik ve Görsel Kültür Derneği Ortak Yayını, Ankara, 41-52.
- SANER, M. (2012) "Endüstri Mirası: Kavramlar, Kurumlar ve Türkiye'deki Yaklaşımlar", *Planlama* 2012/1-2, 53-66.
- SANER, M., SEVERCAN, Y. C. (2009) "Fabrikada Zorunlu Sorumlu Olarak Barınmak: Ankara Maltepe Elektrik ve Havagazı Fabrikası Konutları", *Fabrika'da Barınmak: Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de İşçi Konutları – Yaşam, Mekân ve Kent*, Arkadaş Yayınları, Ankara, 42-76.
- SARGIN, G. A. (2002) "Kamu Adına 'Örgütlü' Unutma ve Yeniden-Anımsama", *Arredamento Mimarlık*, 100+52, 47-50.
- STETS, J. E., BURKE, P. J. (2000) "Identity Theory and Social Identity Theory", *Social Psychology Quarterly*, 63/3, 224-237.
- TANYELİ, G. (1998) "Endüstri Arkeolojisi", *Arredamento Mimarlık*, 100+2.
- TRINDER, B. (1981) "Industrial Archaeology in Britain", *Archaeology*, 34/1, 8-16.
- YALIM, İ. 2002. "Modern Kimlik-Eylem Biçimleri ve Ulus Zafer Anıtı". *Arredamento Mimarlık*, 100+52, 51-54

NOTLAR

1. Dr. Öğretim Üyesi, Özyeğin Üniversitesi.

2. Esasen, kimliğin sosyal süreçlerde sürekli yeniden inşa edildiğini kabul etmek, kimliği doğrudan toplumsal kimlik olarak tanımlamak ve toplumsal olmayan herhangi bir kimlik olamayacağını iddia etmek anlamına da gelebilir. Nitekim, kimlik ve toplumsal kimlik kuramlarının ortak yönlerini ortaya koyan ve aslında tek ve daha güçlü bir kuramın her iki alanı da kapsayabileceğini öne süren kimi çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmalara bir örnek için bkz. Stets ve Burke (2000).

3. Bu etkileşim sürecini özellikle Foucault'nun kuramsal çerçeveleriyle tartışan ve sözgelimi bireyin sadece söylemsel oluşumlarda ortaya çıkan pozisyonlara yerleşerek mi kimlik sahibi olduğunu, yoksa bu süreçte bireyin kendi iradesinin de mi rol oynadığını irdeleyen bir çalışma için bkz. Hall (1996).

4. Maurice Halbwachs'ın kolektif bellek hakkındaki çalışmalarından *Les Cadres Sociaux de la Mémoire* (Belleğin Toplumsal Çerçevesi) (Paris, 1925) ve *La Topographie Légendaire des Évangiles en Terre Sainte: Etude de Mémoire Collective* (İncil'in Kutsal Topraklardaki Efsanevi Topografyası: Kolektif Bellek Üzerine Bir Çalışma) (Paris, 1941), Lewis A. Coser tarafından derlenen, çevrilen ve bir de giriş yazısı eklenen bir kitap olarak, *On Collective Memory* başlığıyla, 1992'de yayınlanmıştır. Yazıdaki göndermeler bu yayına yapılmaktadır. (Bkz. Halbwachs, 1992)

5. Kuşkusuz, Türkiye'nin resmi tarih yazımında bu kopuş ve kendi geçmişini kurma, son derece sorunlu bir şekilde formüle edilmiştir. Osmanlı'nın "gerileme ve çöküş" olarak nitelendirilen son dönemi reddedilip, kopuş, özellikle bu dönemin tüm öğelerini reddetmek olarak tanımlanmış, kurulmak istenen geçmiş, tarih öncesi çağlardan başlayarak imparatorluk öncesine, hatta Osmanlı'nın bu yazıma uygun olarak güçlü olarak nitelendiği dönemlere kadar uzanan uzak geçmişte aranmıştır. Bu yazı kapsamında bu tartışmalara girilmeyecek, konu, kimlik inşası özelinde, anıtlarla ilişki sınırları içinde tartışılacaktır.

6. Burada gözden kaçırılmaması gereken bir nokta, Ulus Zafer Anıtı üzerinden propagandası yapılan kimliğin, "Türk kimliği" olmaktan çok, "ulus kimliği" olduğudur. Kuşkusuz, sonradan yapılan okuma ve yorumlarda, "Türk kimliği"nin, söz konusu anıtta ifadesini bulan tek kimlik olduğu sorgusuz kabul edilmiştir. Ancak, erişilebilen kaynaklarda görüldüğü kadarıyla, anıtın açılış konuşmalarında, ya da ilk tasvirlerinde vurgu, Türklükten çok ulus olma üzerindedir. Kullanılan ifade ise çoğu zaman "millet" ve hatta "Mustafa Kemal'in milleti" ifadesidir. Bu sebeple, bu yazıda da anıt üzerinden kurgulananın Türk kimliği olduğu varsayımından özellikle kaçınılmış, yerleştirilmek istenenin ulus kimliği olduğu kabul edilmiştir. Bağımsızlık mücadelesi sırasında ve hemen sonrasında, Cumhuriyet'in ilk yıllarında "Türk" ifadesinin kullanımından kaçınılmasına dair aydınlatıcı bir yazı için bkz. Ergut (2011).

7. Endüstri mirası kavramının doğuşu, kurumsallaşması, koruma alanı içinde özelleşerek yer alması ve bu süreçlerin Türkiye'de bulunduğu karşılıklar üzerine kapsamlı bir yazı için bkz. Saner (2012).

8. Endüstri yapılarıyla tanımlanan yaşam çevrelerine Türkiye'den örnekler veren bazı çalışmalar, *Fabrika'da Barınmak: Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de İşçi Konutları – Yaşam, Mekan ve Kent* adıyla Ali Cengizkan tarafından derlenerek 2009 yılında yayınlanmıştır bkz. Cengizkan (2009).

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE PLANLI GÖÇMEN KÖYLERİ YENİ TOPLUMSAL KİMLİĞİN TANIMLANMASI¹

Zeynep ERES²

Giriş

En yalın tanımıyla planlı yerleşme, uzmanlar tarafından bir yerleşmenin, sağlıklı, işlevsel ve güzel olması gibi belli temel gerekleri yerine getirmesi öngörülerek, işlevsel düzenine karar verilmesi ve buna göre fiziksel özelliklerinin tasarlanması olarak tanımlanabilir. Planlı bir yerleşmenin kurulması her şeyden önce karar verici bir otoriteyi gerektirir. Dolayısıyla planlı yerleşme bir yönetici kurum politikasının mimari yansıması olarak da değerlendirilebilir. Bu bağlamda Erken Cumhuriyet Dönemi'nde devlet tarafından göçmenler için kurulan planlı yerleşmeler, Cumhuriyet yönetiminin kırsal alana yönelik politikalarının bir yansımasıdır. Bu bildiride planlı kırsal yerleşmelerin tarihsel gelişimi nedensellik bağlamında kısaca ele alındıktan sonra, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde özellikle 1930'lu yılların ikinci yarısında göçmenler için kurulan köyler tanıtılarak, yeni yönetimin “modern kırsal kimliği” mimarlık aracılığıyla nasıl tanımladığı açıklanmaya çalışılmıştır.

Planlı Kırsal Yerleşmelerin Tarihsel Gelişimi

Avrupa'da, kırsal alanda boş arazide planlı bir biçimde tek seferde inşa edilmiş kırsal yerleşmeler 17. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu uygulamaların nedenleri ve özellikleri bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir. Örneğin İngiltere'de maden işçileri için 18. yüzyılda boş arazilerde köyler kurulmuş, ya da bir aristokratın şatosuna bitişik konumlanmış eski bir köy yerleşmesi yıkılarak, aynı bölgede ancak farklı yerde köylüler için planlı yerleşme yapılmıştır (Sharp, 1946, 21–25). Bu konuda özellikle Doğu Avrupa coğrafyası, geniş bir alanda çok sayıda örneğin bulunması açısından ilginçtir. 17. yüzyıldan itibaren bu bölgede nüfuz sahibi olmak isteyen Prusya, Habsburg ve Romanov kraliyet yönetimleri, kendi ülkelerindeki çiftçileri bu geniş coğrafyada kolonize etmeye başlamışlardır (Mil-

ler, 1950). Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun 1699 Karlofça Antlaşması ile Macaristan'ın büyük bir kesimini bırakması üzerine, Avusturya Habsburg Devleti, bölgede çok sayıda köy kurmuştur. Çoğunlukla ızgara planlı olan yerleşmeler biçimsel olarak birbirine benzer ve eşit parselasyonludur, ancak "mühendis köyü" olarak tanımlanan bazı 18. yüzyıl köyleri dairesel ya da haç biçimli farklı biçimlenişleriyle dikkat çekerler. İngiltere'de işgücü gereksinimi, ya da daha çağdaş çevreler oluşturmak için kurulan planlı köylerden farklı olarak, bu uygulamalar yaşamsal zorunluluklardan dolayı değil, bölge ülkelerinin dış politikası nedeniyle gerçekleştirilmiştir.

Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğu'nda daha farklı bir durum söz konusudur³. 19. yüzyılın ortasında ani ve yoğun bir dış göç baskısıyla karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti, kalabalık kitleleri ivedi bir biçimde iskân etmek zorunda kalınca, hızlı ve pratik bir iskân yöntemi olan planlı yerleşme yöntemini kullanmaya başlamıştır. Diğer bir deyişle, Osmanlı Devleti kendi öngörülerini ve siyaseti çerçevesinde planlı yerleşme kurmaya başlamamış, dış kaynaklı göç baskısına bir çözüm olarak bunu geliştirmiştir. Bu bağlamda planlı yerleşme kurmak, anavatanını bir siyasi antlaşmaya dayanmadan hızlı bir biçimde terk etmek zorunda kalan, dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne oldukça eşit varsılığa sahip insanlar olarak gelen göçmenleri yerleştirmenin kolay bir yolu olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin göçmen yerleşimlerine yönelik bilinen ilk yasal düzenlemesi, Kırım göçmenlerinin iskânına yönelik olarak 3 Mayıs 1856'da Silistre Valiliği'ne gönderilen yönetmeliktir. Söz konusu yönetmelikte "Evlerin bir hizada yapılması, sokakların eşit genişlikte olması ve evlerin basit bir şekilde ahşaptan olması" istenmiştir. Bu tanımlamadan yeni kurulacak köylerde ızgara plan şemasının benimsendiği anlaşılmaktadır. 2. Meşrutiyet'e kadar yaklaşık 50 yıllık süreçte Osmanlı Devleti savaşlara bağlı olarak kesintisiz bir biçimde göçmen baskısı altında kalmıştır. Bu dönem boyunca iskân politikası büyük bir değişiklik göstermemiş, gelenlerin bir an önce iskân edilip, arazi verilerek üretken çiftçiler haline dönüşmeleri ve her bir yerleşim biriminde mümkünse bir cami ile buna ek olarak bir oda büyüklüğünde de olsa bir okul yapılması temel anlayışı oluşturmuştur. Bu dönemde çok sayıda planlı köyün kurulduğu arşiv belgelerinden bilinmekle birlikte, ekonomik sorunlar ve yönetim zafiyeti nedeniyle ağırlık yine de göçmenlerin kendi olanaklarıyla kurduğu yerel gelenekli köylerde olmuştur.

2. Meşrutiyet Dönemi'nde özellikle 1913'te İttihat ve Terakki Fırkası'nın güçlü bir biçimde iktidara el koymasıyla, ülkenin geleneksel yaşam modelinde köklü değişiklikler söz konusu olmuştur. Bu dönemde kişi hak ve özgürlükleri ile kamu yararı kavramının giderek önem kazanması, hukuk alanında yapılan atılımlarla her alanda çağdaşlaşma ve sosyal devlet olma çabası, devletin kırsal alana bakışını da etkilemiştir. Bu bağlamda imparatorluk genelinde kırsal alandaki "geleneksel yaşam modeli", niteliksiz ve sağlıksız yapılar çevre koşulları ve içine kapalı toplum psikolojisiyle birlikte bir "sorun" olarak değerlendirilip, bunun düzeltilmesi

için çözüm önerileri geliştirilmeye başlanmıştır. “Köy sorunu” parti programına alınmış, tüm köylerin sağlıklı yapılı çevre koşullarına kavuşması için yönetmelikler hazırlanmış, projeler geliştirilmiş ve yayınlar yapılmıştır.

1916’da basılan *Yeni Tesis Olunacak Köylerde Nazar-ı Dikkate Alınacak Esasat-ı Sihhiye ve Mevcut Köylerin Bu Cihetlerden Mümkün Olduğu Kadar Islahı* adlı kitapçıkta yer alan bazı tanımlamalar, gelecekte Cumhuriyet yöneticileri tarafından da uyarlanarak kullanılmış olduğundan özellikle ilginçtir. Örneğin “köylü devletin en kıymetli unsurudur” tümcesi, “köylü milletin efendisidir” tümcesine, “verem fena mesken hastalığıdır” tümcesi, “güneş girmeyen eve doktor girer” tümcesine evrilmiştir. İttihat ve Terakki Dönemi’nde (1913–1918) üretilen köy projelerinde dikkat çekici iki nokta, halk sağlığına büyük önem verilmesi ve köydeki kamusal yapı çeşitleri ile farklı işlevi olan açık alan sayısının artırılmasıdır. Önceki dönemde (19. yüzyıl ikinci yarısı) kurulan göçmen köyleri için öngörülen cami-okul ikilisinin çok ötesinde, zanaat işliğı, pazar yeri, dükkân, eğlence mekânı, park, tiyatro, karakol, kahve gibi yapı türleri köy planına dâhil edilmiştir. Her ne kadar İttihat ve Terakki Dönemi’nde sürekli savaş ortamı nedeniyle fazla bir uygulama yapma olanağı bulunamamışsa da, gelecekteki Cumhuriyet yönetimine önemli bir fikirselle miras bırakılmıştır.

Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Planlı Kırsal Yerleşme Yaklaşımı

Cumhuriyet yönetimi, gücünü halktan alan bir yönetim modeli olarak, temel amaç olan çağdaşlaşmanın ancak halkın iradesiyle gerçekleşebileceğini öngörmüştür. Bu bağlamda toplumun “kendi iradesine sahip çıkan bir ulus” kimliğini kazanabilmesi için, eğitim ve çağdaş yaşam modelinin ülke genelinde her yerde hızla hayata geçirilmesi ana hedef olmuştur. Ülke nüfusunun %80’den fazlasının kırsal alanda yaşamakta olması da, dikkatlerin köye ve köylüye yoğunlaşmasına neden olmuştur⁴. Bu dönemde her ne kadar uzun vadede sanayileşmeye dayalı ekonomi ve buna koşut bir toplum yapısı öngörülmekteyse de, mevcut koşullar çerçevesinde Türkiye kendini bir tarım ülkesi olarak tanımlamıştır. Ekonomik kısıtlılıkla nedeniyle hızlı bir makineleşme süreci beklemeyen Türkiye, kırsal nüfusun kırsal alanda yaşamını sürdürmeye devam edeceği düşüncesiyle kendine özgü bir çağdaşlaşma modelini geliştirmiştir. Bu çerçevede özetle “köylünün köyünde çağdaşlaşması” yaklaşımı benimsenerek, buna yönelik fikir geliştirildiğı ve gerekli yasal-kurumsal düzenlemelerin yapıldığı söylenebilir⁵.

18 Mart 1924’de, 2. Anayasa’dan bir ay önce çıkartılan 442 sayılı Köy Kanunu, Türkiye Cumhuriyeti’nin köy sorununun çözümüne verdiği önemi gösteren, kapsamlı bir yasadır (Köy Kanunu, 1937). 10 fasıl ve 97 maddeden oluşan yasa genel olarak incelendiğinde, köyün yönetsel işleyişi kadar yapılı çevre biçimlenişine de önem verildiğı ve köyün imarına yönelik ayrıntılı kuralların geliştirildiğı anlaşılmaktadır. Kentsel yapılı çevrenin biçimleniş koşullarını tanımlayan Belediyeler Kanunu ile Umumi Hıfzıssıhha Kanunu’nun 1930 yılında, Belediye Yapı ve Yol-

lar Kanunu'nun ise 1933 yılında çıktığı göz önüne alındığında, kırsal yapılı çevrenin "hızla çağdaşlaştırılması" isteği, daha da açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

Köy Kanunu ile ilk kez köye tüzel kişilik verilerek, resmen en alt yönetim birimi olarak tanımlanmış ve seçimle belirlenecek muhtar ve ihtiyar heyetine yasanın içerdiği yönetim ve imar işlerinin tümünü uygulamak için geniş yetki verilmiştir. Böylece köyün, Cumhuriyet yönetiminin en alt idari birimi olarak kendi kendini yöneten ve imarını sağlayan bir yerleşme birimi olması hedeflenmiştir. Bu çerçevede köyün imarına ilişkin olan ikinci faslın açılımı önemlidir. Bu fasılda yer alan konuyla ilgili iki maddeden birincisi (13. madde) köylünün zorunlu olarak yapması gereken işleri, ikincisi ise (14. madde) koşullu şekilde isteğe bağlı olan, diğer bir deyişle köylünün yarından fazlasının istemesi ve ihtiyar heyetinin yönlendirmesiyle yapılacak işleri tanımlamıştır. Her iki madde birlikte değerlendirildiğinde ise, kökleri 2. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar giden genel halk sağlığını öncelikli konu olarak ele alarak, buna göre yapılı çevre koşullarını belirleyen ve tüm köylerin bir "ideal köy" düzeyine ulaşmasını amaçlayan bir kurgu oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Yasanın zorunlu kıldığı imar işlerini kısaca tanıtmak yararlı olacaktır:

- Yerleşmenin ortasında bir meydan açılacak ve bu meydanı çaprazlama geçen iki yol aksı oluşturulacak ve mümkünse bu yollar taş kaplanarak her iki tarafına ağaç dizisi ekilecektir;
- Evlerde oda ve ahır arasına kesinlikle duvar örülecek, mümkünse ahır evden bütünüyle ayrılacak ve tüm yapılar içten ve dıştan badanalanacaktır;
- Her evin sağlık koşullarına uygun bir helası ve köyde de bir umumi hela bulunacaktır;
- Köy içme suyu mutlaka kapalı yollardan gelecek ve kuyularda da bilezik bulunacaktır. Pis sular için de üstü kapalı akıntı yapılacaktır;
- Evlerin etrafı ve köyün sokakları temiz tutulacaktır;
- Harap durumdaki yapılar yıkılacak ya da onarılacaktır;
- Köy meydanında ihtiyar meclisinin çalışması için köy odası, konuk odası ve mescit yapılacaktır;
- Okul, maarif idaresinin göndereceği tip plana göre yapılacak, bir bahçesi olacak ve mümkünse yer olarak köyün en havadar kısmı seçilecektir;
- Köy için çok gerekli olan nalbant, bakkal ve arabacı dükkânları kesinlikle yaptırılacak, mümkünse de çamaşırılık, hamam, pazar ve çarşı yeri yaptırılacaktır;
- Mezarlık yerleşme dışında olmalı ve mümkünse duvarla çevrilmelidir.

Yasa, maddi kaynak ve emek gücü gerektiren bu işlerin gerçekleştirilmesi için devletten bir kaynak aktarımını öngörmemiş, bunun yerine imece ve salma yöntemiyle köylünün kendi iç kaynaklarını kullanarak uygulamaları gerçekleştirmesini beklemiştir. Bu kapsamlı uygulamaların öncelik sıralamasını da; sağlık, yol ve eğitim olarak belirlemiş ve ihtiyar heyetinin işleri buna göre düzenlemesini istemiştir. Özetle 442 sayılı Köy Kanunu, mevcut köylerin yapılı çevrelerinin değiştirilerek çağdaş köy ortamının oluşturulması için ideal fiziki çevre özelliklerini tanımlamış, bunun uygulanması ve sürekliliğinin sağlanması için de bir yönetim planı öngörmüştür.

Cumhuriyet'in kuruluş döneminde her ne kadar köy kanunu ile bütüncül bir planlama anlayışı içinde çağdaş kırsal çevreler öngörülmüşse de, mevcut koşullarda önceliğin iskân ve konut sorununun çözümüne verilmesi gerekmiştir. Bir yandan yurt içinde sürekli savaş nedeniyle yapılı çevrenin köy olsun kent olsun son derece harap bir duruma düşmüş olması, öte yandan Osmanlı Dönemi'nde başlamış olan göçmen akının Cumhuriyet'in kuruluş sürecinde de büyük kitleler halinde devam etmesi, yeni yönetimin öncelikle ucuz ve hızlı konut yapımına yoğunlaşmasını gerektirmiştir. Bu bağlamda ilk aşamada yerel gelenekli basit baraka inşasından, ülke geneli için tip projeye dönüştürülmüş iktisadi haneye çeşitli yöntemler denenmiştir. Lozan Mübadilleri için 1920'li yılların ilk yarısında Samsun, Adana, Bursa, İzmir, Manisa gibi illerde yapılmaya başlanan "numune köyler"de de, ızgara planlı yerleşme dokusu içinde konut inşasına ağırlık verilmiştir. Ancak 1920'li yılların sonunda Ankara çevresinde yine göçmenler için inşa edilmeye başlanan Ahi Mesut (Etimesgut), Samutlu (Temelli) gibi köyler, okul, çamaşırhane hatta elektrik üretim tesisi de içeren, gerçek anlamda yeni yönetimin "ideal köy yaşamı"nı tanımlayan örnek köylerdir. Devlet eliyle inşa edilen ve sayıca çok az olan bu tür yerleşimlerin, mevcut köylere de örnek olması ve böylece köylülerin Köy Kanunu'nda öngörülen imar düzenlemelerini istekli bir biçimde gerçekleştirmeleri beklenmiştir.

1920'li yıllarda kırsal alanın imarına yönelik çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde, Cumhuriyet yönetiminin köyün çağdaşlaştırılması için kuramsal yaklaşımı oluşturarak yasaları hazırladığı, uygulamalarda en acil sorun olan iskanın çözümüne ağırlık verildiği, ikincil olarak her köyde okul olması için çaba gösterildiği, iskânın halledilmesinde yasalar, şartnameler ve bürokrasi çerçevesinde yasal bir sürecin izlenmesine özen gösterildiği, ancak malzeme, usta, müteahhit vb. sorunlar nedeniyle kimi zaman teknik şartnamelere uymayan pratik çözümlere yöneldiği ve dolayısıyla kuramsal olarak tanımlanan ideal yapılı çevre koşullarının her zaman için sağlanamadığı söylenebilir.

1930'lu yıllara gelindiğinde devletin yanı sıra aydınların da köy sorununa yoğunlaştığı, bu konudaki yayınların çokluğundan anlaşılmaktadır. Hatta mimarlar da köy ve köy evi projeleri geliştirerek yayımlamaya başlamışlardır. Bu dönemde devletin kırsal alana bakışını ve uygulamacı yönünü, özellikle Trakya'da gerçek-

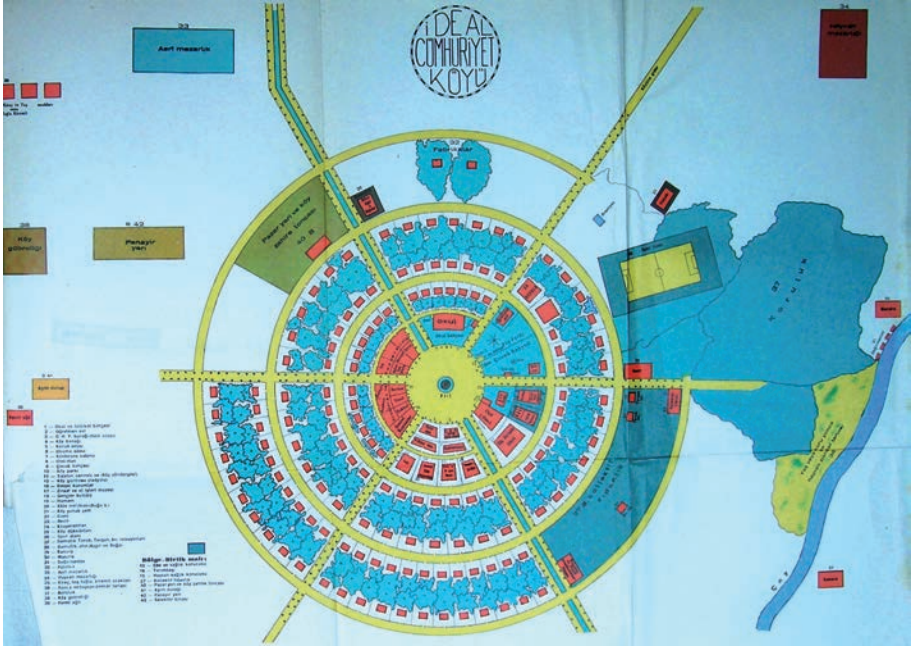
leştirilen çalışmalarda değerlendirmek mümkündür. Trakya'ya Bulgaristan ve Romanya'dan gelmesi beklenen 100 bin kadar göçmenin iskan ve bölgenin bir bütün olarak tarım ve hayvancılık alanında kalkınması için 1934 yılında kurulan Trakya Umumi Müfettişliği, Edirne, Tekirdağ ve Kırklareli valiliklerinin üzerinde bölge ölçeğinde planlama ve bayındırlık uygulaması yapma yetkileriyle donanmış bir kurumdur. Kurucu müfettiş İbrahim Tali Öngören'nin ardından 1935'te göreve başlayan General Kazım Dirik, Atatürk'ün silah arkadaşlarındandır⁶. 1926–1935 yılları arasında İzmir Valiliği yapmış, Köy Kanunu çıktığı andan itibaren konuya özel bir duyarlılık göstermiş ve İzmir köylerinde bayındırlık ve imar işleri ile okul inşası konusunda çok yoğun çalışmıştır.

Dirik, Trakya'da uygulamacı kişiliğini hızla göstermiş ve bölge genelinde çok sayıda yeni kırsal yerleşim kurmanın yanı sıra, mevcut köylerde de sokak ve meydan düzenlemeleri, okul, köy konağı, anıt, dükkân, kıraathane gibi yapılar yaptırmıştır. Çiftçiliğin fenni yöntemlerle yapılabilmesi için fidan ve hayvan yetiştiriciliğine önem vermiş, köylüye dağıtmak üzere ürün yetiştiren çok sayıda örnek fidanlık, ahır vb. yaptırmıştır. Trakya'nın kalkınabilmesi için ulaşım ağını geliştirme, toprak ıslahıyla tarım arazisi sağlama ve sıtma mücadelesi, kooperatifleşme gibi bayındırlık, sağlık ve ekonomi işlerinin yanı sıra, eğitim ve kültürel gelişime de önem vererek, tüm köylerde ilkokul ve kent merkezlerinde orta eğitim okulları açmış, Mimar Sinan dönemi camilerinin restorasyonu için çabalamış, arkeolojik kazıları desteklemiş, Edirne ve Çevresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu'nu kurmuş, tarihi eserlerle ilgili kitapçıklar bastırarak ve Lüleburgaz'da sinema inşa etmiştir. Yapılanların yayın yoluyla halka paylaşılmasına da büyük önem veren Dirik, düzenli olarak çıkan aylık *Trakya* dergisinde müfettişliğini yaptığı işlerin tanıtımının yanı sıra, köylünün de bu büyük kalkınma hamlesine katkıda bulunabilmesi için yapabileceği işleri, başta kendi konutu ve yakın çevresini sağlık koşullarına uygun hale getirmek gibi, tanımlamıştır.

Dirik'in görüşlerini ortaya koyan en önemli fikirsel çalışma, bizzat kendisinin 1937 yılında Afet İnan'a sunduğu "İdeal Cumhuriyet Köyü Planı" başlıklı projedir (Şekil 1). Mimarı bilinmeyen bu çizimin sürekli Dirik'in yanında olduğu ve bunu çeşitli ortamlarda devlet yöneticileriyle ve aydınlarla paylaştığı çeşitli anılarda aktarılmaktadır (Soyer, 1947). Günümüzde konuyla ilgili yayınlarda Dirik'in adıyla özdeşleşen bu proje, kuşkusuz uygulama gücü yüksek bir yöneticinin çalışması olarak, bir aydının bireysel uğraşısından çok devletin yaklaşımının bir örnekleme olarak ele alınmalıdır. Nitekim 1936 yılında Trakya Umumi Müfettişliği tarafından yayımlanmış olan *Trakya'nın 5 Yıllık Köy Kalkınma Planı* ayrıntılı olarak incelendiğinde, Dirik'in ideal köyünü çağrıştıran iş kalemlerinin resmi planda maddeler halinde tanımlanmış olduğu görülür. (Anonim, 1936)

Kazım Dirik'in İdeal Cumhuriyet Köyü Planı

İdeal Cumhuriyet Köyü Planı, dönemin etkin fikirsel örgütlenmelerinden Kadro hareketinin öngördüğü kentleşmiş köy yaklaşımına uygun bir biçimde, konutun

Şekil 1. K. Dirik tarafından bir mimara hazırlatılan ve 1937 yılında A. Afetinan'a verilen "İdeal Cumhuriyet Köyü" projesi (Afetinan, 1972, ek harita).

yanı sıra tam 48 adet farklı işlevde⁷ yapı içeren, köyü adeta bir kent gibi tanımlayan iddialı bir tasarımdır. Köy Kanunu'nun öngördüğü tüm işlevleri fazlasıyla içeren bu öneri, henüz kentlerde bu kadar çeşitli kamusal yapının olmadığı bir dönemde, başlığına uygun bir biçimde "idealize" hatta "ütopyik" bir köy projesidir.

Ebenezer Howard'ın (1850-1928) bahçe-kent kuramının hem fikrinsel hem de biçimsel etkisinin gözlendiği planda, yerleşme dairesel biçimli olarak tasarlanmıştır. Ortada daire biçimli bir meydan ve bunun çevresinde birbirine koşut üç sıra sokak yer alır. Meydandan açılan ışınsal altı yol, sokakları keserek yapı adalarını yay biçimli olarak sınırlandırır. Yerleşmeyi boylu boyunca geçen yollardan biri bulvar niteliğindedir. Ortasında bir anıt bulunan meydanı çevreleyen birinci yapı adası dizisinde okul, köy konağı, halk odası, kooperatif, otel, umumi hela gibi çeşitli kamusal yapılar ve parklar yer alır. İkinci dizi bütünüyle konuta ayrılmış, üçüncü dizinin yarısı konuta yarısı fidanlık, lonca, spor alanı gibi büyük açık alanlara ve fidanlık binası, fabrika gibi kamusal yapılara ayrılmıştır. Yerleşme toplam 138 konut içermektedir. Köyün yakın çevresinde de, köy dışında olması uygun görülen, mezarlık, gübrelik, panayır, koruluk gibi işlevler tanımlanmıştır. Bu proje her ne kadar mimari biçimlenişle dikkat çekmekteyse de, daha ilginç olan içerdiği kamusal işlevler, dolayısıyla önerdiği yeni kırsal yaşam modelidir. Bu açıdan bu işlevleri gruplayarak burada sıralamak yararlı olacaktır.

Yönetim yapıları: Köy konağı ve C.H.P. kurağı (Halk odası)

Eğitim yapıları: Okul ve tatbikat bahçesi, öğretmen evi, okuma odası

Dini yapı: Cami

Sosyal yapılar: Konuk odası, köy gazinosu (radyolu), gençler kulübü

Kültür yapıları: Ziraat ve el işleri müzesi, konferans salonu

Konaklama yapıları: Otel (han)

Ticaret-işletme-zanaat yapıları: Bakkal, terzi, berber, nalbant, marangoz, demirci, arabacı, kalaycı, fırın, kooperatifler, değirmenler, sosyal kurumlar

Suyla ilgili yapılar: Hamam, köy yunak yeri, çeşme (çok sayıda), umumi hela, su deposu, artezyen

Sağlık yapıları: Revir, etüv (buğu sandığı), ebe ve sağlık korucusu yapısı, hayvan sağlığı korucusu yapısı

Teknik yapılar: Telefon santrali, köy söndürgesi

Açık alan düzenlemeleri: Meydan ve anıt, köy parkı, çocuk bahçesi, oyun yeri ve havuz, spor alanı

Tarım ve hayvancılıkla ilgili yapılar: Tarımbaşı yapısı, aşım durağı, damızlık tavuk, tavşan, arı istasyonları, damızlık ahır (aygır ve boğa), fenni ağıl, selektör binası, köy gübreligi, kolektif fidanlık, yonca ve hayvan pancar tarlası, koruluk

Üretime yönelik işletmeler: Mandıra, fabrikalar

Zirai satış yerleri: Pazar yeri ve köy zahire loncası, panayır yeri

Mezarlıklar: Asri mezarlık, hayvan mezarlığı

Yapı malzemesi üretme işletmeleri: Kireç ocağı, taş ocağı, tuğla ocağı, kiremit ocağı

Proje, plan biçimlenişi ve işlevleri göz önüne alınarak değerlendirildiğinde, tarım ve hayvancılığın yanı sıra zanaat işlikleri ve tarımsal üretime yönelik fabrikalarla köyün her şeyini kendisi üreten bir organizma gibi tanımlandığı, ancak bununla birlikte büyük ziraat işletmeleri aracılığıyla dış pazara açık ticari bir kurgunun da öngörüldüğü anlaşılmaktadır.

Trakya Uygulamaları

1937 tarihli Trakya Umumi Müfettişliği haritası, 1934-37 yılları arasında toplam 74.014 göçmenin gelmiş olduğunu, bunlar için 9.942 konutun yapıldığını, halen 2.817'sinin de inşaat halinde olduğunu göstermektedir⁸. Kuşkusuz bu rakamlar bile Trakya'daki imar faaliyetinin büyüklüğünü ortaya koymaktadır. Nitekim Tekirdağ'dan Kırklareli'ne uzanan oldukça büyük bir alanda yapılan araştırmalarda inceleme yapılan 42 yerleşmeden 30'unda Erken Cumhuriyet Dönemi'nde

göçmenler için ev inşa edildiği öğrenilmiş, bunlardan 23'ünde halen bu yapıların bir kısmının mevcut olduğu saptanmıştır. Alan araştırmaları ile arşiv belgelerinin birlikte değerlendirilmesiyle, Trakya köylerinin %60'dan fazlasında göçmenler için konut inşa edildiği rahatlıkla söylenebilir. Çalışmalar sonucunda Trakya Umumi Müfettişliği'nin boş alanda köy kurmanın yanı sıra, mevcut köylere yeni sokak ya da mahalle ekleme yöntemine sıklıkla başvurduğu anlaşılmıştır. Yeni kurulan köyler 80-100 haneli olarak yapılmış (Şekil 2, Şekil 3), yalnız örnek köy olarak da anılan Muratlı'da 653 haneli çok büyük bir yerleşme oluşturulmuştur.

Şekil 2. Arizbaba Göçmen Köyü durum planı, 2005.

Şekil 3. Arizbaba Köyü'nde bir göçmen evi, 2005.

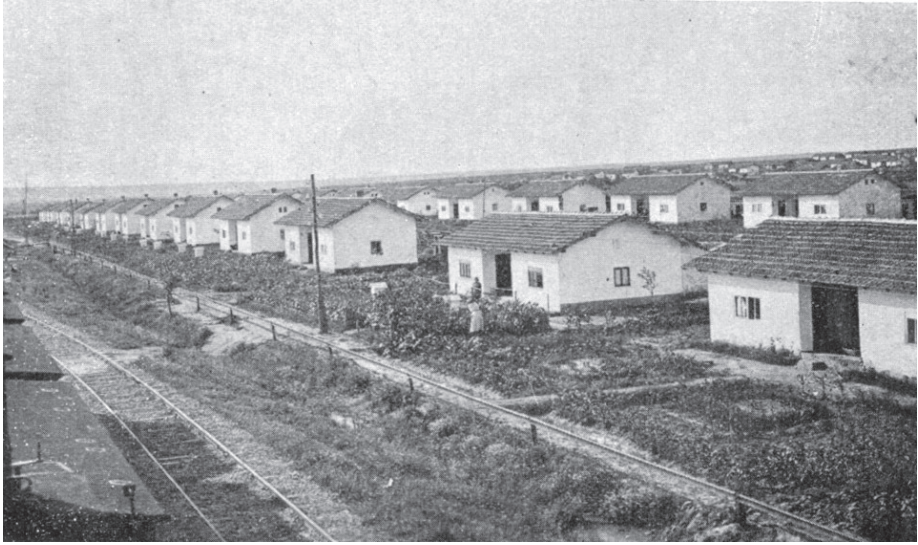
(Şekil 4, 5, 6, 7) Mevcut köylere eklenen yerleşme birimleri 5-6 konut dizisinden oluşan bir sokaktan, 3-4 sokaklı mahallelere kadar farklı ölçeklerde dir.

Yerleşim birimlerinde eşit ve dörtgen biçimli düzgün parselasyona önem verilmiş, konutlarda tip proje yeğlenmekle birlikte, bölge genelinde oldukça çok sayıda farklı plan tipi kullanılmıştır. Konutlar çoğunlukla 1-2 odalı 40-50 m² taban alanı olan küçük ölçekli yalın birimlerdir. Ancak parsel büyüklüğü 500 m²'den 1 dönüme kadar çıkmaktadır. Bazı köylerde konutun yanı sıra küçük bir ahır da inşa edilmiştir. Ancak çoğunlukla yalnız konut yapılmış, diğer gerekli ek yapıları köylülerin zaman içinde ekonomik koşulları elverdikçe yapması öngörülmüştür. Yapı sistemi ve malzeme seçiminde ekonomik kısıtlılık belirleyici olmuş, her ne kadar ahşap karkas yapı sistemi ve taban ile tavanın ahşap kaplama olması yeğlense de, çoğunlukla kurulacak köyün yakın çevresinden kolay ve ekonomik bir biçimde sağlanan yapı malzemeleri kullanılmıştır. Dolayısıyla Ergene Havzası'nda kerpiç, Vize-Pınarhisar hattında ise kireç taşı ana yapı malzemesini oluşturmuştur.

Köylerde konutun yanı sıra okul ve köy konağı yapımına büyük önem verilmiş, tarımsal kalkınma planı çerçevesinde gerekli görülen yerlerde de hayvan ve tarımsal ürün yetiştirmeye yönelik yapılar inşa edilmiştir (Şekil 8, 9, 10). Bazı köylerde meydan düzenleme ve anıt yapma gibi uygulamalar da gerçekleştirilmiştir.

Göçmen Köylerinin Örnek Niteliği

1930'lu yılların ortasından itibaren Trakya'da hem bölgesel kalkınma hem de göçmen iskânı amacıyla yoğun bir bayındırlık faaliyeti söz konusu olmuştur. Bu süreçte Bulgaristan ve Romanya'dan gelmesi beklenen 100 bin kadar göçmenin % 90 kadarı bu alanda iskân edilmiştir. % 10 kadarlık bir nüfus ise, Anadolu'da Ankara, Antalya, Çorum, Diyarbakır, Elazığ, İzmir, Yozgat gibi farklı illerde kurulan köylere yerleştirilmiştir. Burada dikkat çekici olan Trakya'nın toprakları daha fazla sayıda göçmen iskânı için yeterli olduğu halde, bu küçük grubun Anadolu'nun farklı yerlerine dağıtılmasıdır⁹. Bu dönemin il yıllıklarında göçmen

Şekil 4. Muratlı Örnek Köyü, genel görünüm, 1930'ların sonu (Altıncı İzmir Fuarı Trakya Broşürü, 39).

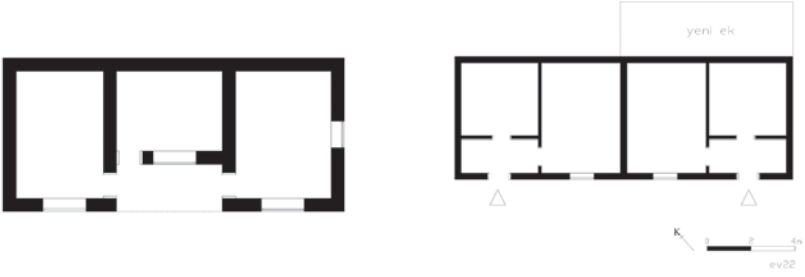
Şekil 5. Muratlı Köyü'nde bir göçmen evi, 1930'ların sonu (Altıncı İzmir Fuarı Trakya Broşürü, 40).

Şekil 6. Muratlı Köyü'nde bir göçmen evi, 2004.

köylerinden bahsedilirken “örnek” olmanın vurgulanması, kuşkusuz mevcut kırsal yerleşmelere göçmen köyleri aracılığıyla bir örnek oluşturmanın amaçlandığını düşündürmektedir. Yeni kurulan köylerin mimari nitelikleri kadar, buralarda iskân edilen göçmenlerin pulluk tarımını bilmeleri ya da evlerini her yıl düzenli olarak kireç ile badanalama alışkanlığını edinmiş olmaları gibi farklı konulardaki özellikleriyle de örnek olmaları beklenmiş olmalıdır¹⁰.

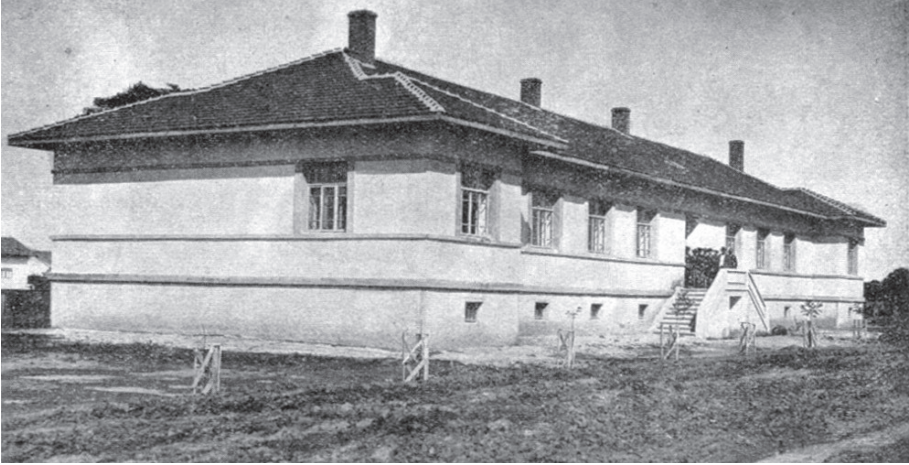
Günümüzde Trakya Göçmen Köylerinin Durumu

Yukarıda da belirtildiği gibi Trakya Umumi Müfettişliği döneminde yerleşmeler inşa edilirken, kırsal bir hanede bulunması gerekli zirai üretime yönelik ek

Şekil 7a. Trakya’da yoğun olarak kullanılan tek ev plan tipi (Muratlı Köyü).

Şekil 7b. Trakya’da yoğun olarak kullanılan ikiz ev plan tipi (Muratlı Köyü).

Şekil 8. Muratlı Köyü ilkokulu, 1930’ların sonu (Trakya İstatistik Yıllığı 1936, 1938, 24).

Şekil 9. Koyunbaba Köyü okulu, 2005.

Şekil 10. Kırklareli Hasboğa Köy konağı ve önünde Atatürk anıtı,1930’ların sonu (Kırklareli Cumhuriyetin 15 inci Yılında, 1938, 54).

yapıların göçmenler tarafından zaman içinde yapılması öngörülmüştür. Bu bağlamda yerleşmeler planlanırken yapılaşmanın durağan bir biçimde kalmayacağı düşüncesine bağlı olarak, parsel içinde konutun yeri ek yapılara uygun bir biçimde tanımlanmıştır. Bu yaklaşım yalnız parsel değil yerleşme ölçeğinde de söz konusudur. Yerleşmelerin yeni göçmenler geldikçe büyümesi beklenmektedir. Dolayısıyla ızgara planlı yol düzenlemesi olan, eşit parselasyonlu yerleşmelere gelecekte aynı düzen içinde yeni sokak ve mahalleler eklenmesi öngörülmüştür. Nitekim ilerleyen yıllarda Trakya çok sayıda göçmen almış, resmi yollarla büyük kitleler halinde gelen 1951 ve 1989 göçmenleri için de devlet tarafından eski göçmen köylerine yeni mahalleler eklenmiştir.

Bugün kendini Trakya'nın yerlisi olarak tanımlayan Trakya Umumi Müfettişliği dönemi (1934-1941) göçmenlerinin yaşadıkları köyler incelendiğinde, süreç içinde kullanıcıların bazı değişiklikler yaparak yapıyı çevreyi kendilerine göre uyarladıkları gözlenmektedir. Trakya Umumi Müfettişliği mimarisinde en kapsamlı değişim konutlarda yaşanmıştır. Zaman içinde ailenin büyümesiyle konuta yeni oda birimleri ekleme, ya da toplumsal beklentiler doğrultusunda büyükçe bir konuk odası ekleme gibi uygulamalar söz konusudur. Konutların ön cephesi boyunca bir sundurma mekânının eklenmesi ise, en sık gözlenen değişimdir (Şekil 11). Geleneksel Balkan kırsal konut mimarisinin en önemli bileşeni olan sundurma, iklim koşulları elverdiği sürece gün boyunca en yoğun kullanılan yarı açık mekân olarak ev yaşamının temel direğidir denilebilir. Nitekim gerek Osmanlı gerek Cumhuriyet Dönemi'nde serbest göçmenlerin Trakya'da kendi yaptıkları evlerde, çoğunlukla yapının uzun ön cephesi boyunca devam eden dar bir sundurma bulunur. Ancak göçmenler her ne kadar konutlarda kendi yaşam alışkanlıkları çerçevesinde bazı uyarlamalarda bulunmuşsa da, ızgara planlı yerleşme şeması genel olarak korunmuştur. Hatta düzgün doğrusal yolları olan bu köylerin bir övünç kaynağı olarak görüldüğü, "cetvel gibi sokaklar"la gururlanıldığı, alan çalışması sırasındaki sözlü tarih çalışmalarında köylü tarafından sıklıkla dile getirilmiştir.

Şekil 11. Arızbaba Köyü'nde önüne sundurma yapılmış göçmen evi, 2005.

Trakya alan araştırmalarında gözlemlenen bir diğer ilgi çekici durum da, bu evlerin yöre halkınca “Atatürk evi” adıyla anılmasıdır. Atatürk’ün resmi daveti üzerine ülkelerarası bir göçmen anlaşması çerçevesinde anavatanlarından gönüllü olarak Türkiye’ye gelen göçmenler, vaat edilmiş olan “her aileye konut ve geçimini sağlayacak kadar arazi”nin sağlanmış olmasını minnetle anımsamaktadır. Bazı aileler artık göçmen konutlarını kullanmasalar da, yeni evlerini aynı parselde başka bir köşeye konumlandırarak eski evlerini bir hatıra olarak korumakta, hatta yine o dönemde devlet tarafından verilmiş olan armut vb. fidelerden yetişen ağaçlar ve pulluk vb. zirai malzemeye de bahçelerinde özen göstermektedir. Özetle Trakya’da bugün birçok mimari değişime karşın, çağdaşlaşma olgusuyla hazırlanan yerleşmelerin fiziksel kimliğinde ve köylülerin toplumsal hafızasında Cumhuriyet’in öngördüğü çağdaş köy ve çiftçi kavramı varlığını sürdürmektedir.

KAYNAKLAR

- _____. (1936) *Trakya’nın 5 Yıllık Köy Kalkınma Planı*, Trakya Umumi Müfettişliği Köy Bürosu Yay. No: 20, İstanbul.
- _____. (tarihsiz) *Altıncı İzmir Fuarı Trakya Broşürü*.
- _____. (1938). *Kırklareli Cumhuriyetin 15’inci Yılında*.
- _____. (1937) “Köy Kanunu”, *T.C. Tarım ve Kültür Bakanlıkları Köy Eğitmenleri Yetiştirme Kursları Neşriyatı* Sayı: 16.
- _____. (1938) “Trakya İstatistik Yıllığı 1936”, *Başvekalet İstatistik Genel Direktörlüğü Trakya Umumi Müfettişliği İstatistik Bürosu* Neşriyat: 116, Cilt 1, Ankara.
- AFETİNAN, A. (1972) *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı 1933*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- DAVISON, R. H. (2005) *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876*, Agora Kitaplığı, 2. Baskı, İstanbul.
- DİRİK, K. D. (2008) *Atatürk’ün İzinde Vali Paşa Kazım Dirik Bandırma Vapurundan Halkın Kalbine*, Güner Yay., İstanbul.
- ERES, Z. (2008) *Türkiye’de Planlı Kırsal Yerleşmelerin Tarihsel Gelişimi ve Erken Cumhuriyet Dönemi Planlı Kırsal Mimarisinin Korunması Sorunu*, yayınlanmamış Doktora Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- ERES, Z. (2014) “Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Çağdaş Kırsal Kimliğin Örneklenmesi: Planlı Göçmen Köyleri”, *Mimarlık*, 375, 58-63.
- ERES, Z., AKIN, N. (2010) “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Kurulan Planlı Kırsal Yerleşmeler”, *İTÜ Dergisi/a*, 9/1, 79-90.

KELEŞ, R. (1973) Şehircilik Sorunlar – Uygulama ve Politika, Bölge Planlaması ve Bölge Kalkınması, Şehircilik Sorunlar-Uygulama ve Politika, der. F. Yavuz, R. Keleş ve C. Geray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay. No:358, Ankara, 20-50.

MILLER, T. (1950) *Europäische Siedlungen*, Landwirtschaftsverlag, Hilstrup bei Münster.

PALAIRET, M. (2000) *Balkan Ekonomileri 1800-1914 – Kalkınmasız Evrim*, Sabancı Üniversitesi Yay., İstanbul.

SHARP, T. (1946) *The Anatomy of the Village*, Penguin Books, Great Britain.

SOYER, R. (1947) *General Kazım Dirik*, Yeni Yol Matbaası, İzmir.

NOTLAR

1. Bu bildirinin kısaltılmış hali Mimarlık dergisinde yayınlanmıştır, bkz. Eres (2014)
2. Doç. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi.
3. Osmanlı Devleti'nin planlı kırsal yerleşme yaklaşımı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Eres (2008, 17-89), Eres, Akın (2010).
4. Cumhuriyet Dönemi'nde planlı kırsal yerleşme yaklaşımı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Eres (2008, 90-152).
5. Bu dönemde Avrupa'da da 1929 Ekonomik Buhranı nedeniyle, kentlerde oluşan büyük işsiz kitlelerinin tekrar kırsal alana yönlendirilmesi gibi politikaların söz konusu olması, Türkiye'nin geleceğe yönelik olarak kentli nüfusta hızlı bir artış öngörememesiyle örtüşmektedir. R. Keleş de 1940'lı yıllarda yapılan şehircilik araştırmalarında kente göç baskısının saptanmadığını, ancak kendisinin de dâhil olduğu 1950-60'lı yıllardaki araştırmalarda bu tablonun değişmiş olduğunu belirtmektedir (Keleş, 1973, 26).
6. K. Dirik ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Dirik (2008).
7. Planın kenarındaki lejantta 43 işlev sayılmakla birlikte, plan incelendiğinde 48 farklı işlevde yapı tespit edilmiştir.
8. Trakya Umumi Müfettişliği döneminde kurulan göçmen köyleri ve mevcut köylerde yürütülen imar faaliyetleri, alan ve arşiv çalışmalarına dayanılarak (Eres, 2008, 163-278)'de açıklanmıştır.
9. Nitekim sonraki yıllarda da Trakya'ya göçmen iskanı devam etmiştir.
10. Bu bağlamda Osmanlı Dönemi'nde bölge ölçeğinde kalkınma yaklaşımının ilk olarak Mithad Paşa'nın Tuna Valiliği döneminde (1864-1867) başladığını ve Vali'nin kırsal alanda tarım ve hayvancılığın yanı sıra eğitim konusunda da gelişmeye büyük önem vererek ziraat okulları ve numune çiftlikler kurduğunu belirtmek yararlı olacaktır. Yaklaşık olarak bugünkü Bulgaristan'ı kapsayan Tuna Vilayeti'nin Valisi Mithad Paşa'nın çalışmaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Davison (2005, 142-178); PalaiRET (2000, 46-56).

TARİHİ DOKULARDA DEĞİŞEN KİMLİK VE AİDİYET

Ayşegül ALTINÖRS ÇIRAK¹

Giriş

1950'ler sonrası kentleşme süreçleri Türkiye'nin tarihi kentlerinde sosyolojik değişimlere yol açmış ve eski kullanıcıları tarafından terk edilen tarihi kent merkezlerinde yeni kullanıcılarla birlikte yeni kimlik ve aidiyetler oluşmaya başlamıştır. Bu yazı kapsamında tarihi kent merkezlerindeki kullanıcı değişimleri Türkiye'de tarihi çevre koruma politikalarının toplumsal boyutları çerçevesinde tartışılmak istenmektedir. Değişimin yapısal ve süreçsel incelemesinin ötesinde; koruma çalışmalarının kimlik, aidiyet ve mekân arasındaki ilişkiyi algılama ve değerlendirme biçimine bir eleştirel yaklaşım geliştirilmeye çalışılmaktadır.

Tarihi mekânın eski ve yeni kullanıcılarının, eski ve yeni kimlik ve aidiyetlerin koruma süreçlerinde değerlendirilmesinin neden önemli olduğu konusu çalışmanın ilk bölümünde açıklanmaktadır. Bu bölümde kimlik ve aidiyetin mekânsal boyutları ve bu bağlamda koruma süreçleriyle ilişkisi tartışılmaktadır. Kimlik ve aidiyetin; mekân, kent ve koruma ile ilişkisi ele alınmıştır. Yazının ikinci bölümünde ise örnekler üzerinden ilerlenmiştir. Ülkemiz pratiğindeki tarihsel kent merkezlerinin yaşamakta olduğu farklı değişim süreçlerini temsil eden örnekler olarak seçilen İzmir, Safranbolu ve Alaçatı kentlerinin tarihi merkezlerindeki durum, alanlarda kullanıcılar ile gerçekleştirilen görüşmelerden alıntılar yapılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Kullanıcı görüşmeleri kentlerin tarihi bölgelerinde 2006-2007 yıllarında rastgele olarak alan kullanıcıları ile yaşadıkları çevre, koruma ve kent üzerine gerçekleştirilen sohbetlerin sonuçlarını kapsamaktadır.

Söz konusu üç tarihi kentte yapılan kullanıcı görüşmelerinin de ortaya koymakta olduğu üzere; genel bir yaklaşım ile Türkiye örneğinde tarihi kent merkezlerinde üç farklı toplumsal değişim sürecinin yaşandığını ifade etmek mümkündür. Tarihi kent merkezlerinde yer alan yapılar ya metropol kentler örneğindeki gibi kentin gelişim sürecine eklenemeyerek eskimekte ve yoksulluk alanlarına

dönüşmekte, ya biricikliği ve otantikliğiyle modern mekânlara alternatif olarak ön plana çıkarılarak bu alternatifin bedelini ödeyebilen toplumsal sınıfların tüketimine sunulmakta ve soylulaşma sürecine konu edilmekte ya da turizm ve/veya soylulaşma süreçlerine eklenme ile eklenmeme arasında ciddi bir sosyo-kültürel ikileme konu olmaktadır (Çırak, 2013). Bu kapsamda araştırmanın gerçekleştiği dönemde İzmir örneği metropol kentte çöküntü bölgesine dönüşen ve geleceği konusunda çokça tartışma barındıran tarihi kent merkezini, Alaçatı soylulaşma sürecini yaşayan bir tarihsel yerleşmeyi ve Safranbolu da yerel değerleri ve turizm arasında ikilem yaşayan bir tarihsel kenti temsil eder durumdadır.

Yazının değerlendirme bölümü ilk bölümde gerçekleştirilen kuramsal tartışmalar ile kullanıcı söylemleri arasındaki ilişkiyi Türkiye koruma pratiği çerçevesinde yorumlamayı ve eleştirel bir bakış açısı ortaya koymayı amaçlamıştır. Ülkemiz koruma deneyiminin alan kullanıcıları ve sosyal yapıyı dikkate almayan yapısının değişmesi gerekliliği, özellikle kentlerin rant odaklı olarak hızlı bir yenilenme sürecine konu edilmeye çalışıldığı günümüzde vurgulanması gereken bir nokta durumundadır.

Mekân ve Korumanın Kimlik ve Aidiyet ile İlişkisi

Mekân ve mekânsal öğeler, üretildikleri coğrafyanın ve üretici toplumun özelliklerini taşırlar (Turgut vd., 2009). Bir mimari yapı ve/veya bir kentsel doku o yöredeki toplumsal üretim ve birikim süreçleri doğrultusunda biçimlenir. Turgut vd.'nin (2009) ifade ettiği gibi; doğal koşulların değişmesi veya insanın doğal koşulları kontrol edebilmesi, ihtiyaçların değişmesi, bilgi birikiminin artması, teknolojik gelişmeler gibi birçok etmen zaman içinde mekânları da değiştirmektedir. Mekân ise, içinde barındırdığı insanı düşünsel ve sosyal boyutta yönlendirerek bireyin ve toplumun tasarımına katkıda bulunur. Bin yıl önce ya da yüzyıl önce, tarihsel süreçte üretilen her mekânın günün gereksinimlerine göre üretildiği unutulmamalıdır (Turgut vd., 2009). Her ölçekte mekânın, mekânın doğduğu çevrenin doğal peyzaj özellikleri ve o dönemin insanının/toplumunun kültürel yansıması olduğu, mekânın ise insanı/toplumunu yeniden ürettiği döngüsel gerçekliği yadsınamaz (Tırıl, 2004). Mekânın amaçsal, yönetsel, fonksiyonel ve estetik açıdan taşıdığı anlam ve nitelikler hep birlikte kültürel yaşamın ve kimliğin önemli bir bileşenini oluşturur.

Mekân yaşadığımız, ilintili olduğumuz alan olarak kimliklerin kurulduğu-dönüştüğü alandır. Mekânsal ve sosyal unsurlar birlikte sosyal kimliği ve aidiyet biçimlerini belirleyen kombinasyonu oluştururlar. Bir evi ev yapan ailedir, orada ikamet edenler, sokaktaki ve mahalledeki insanlar, topluluklar anonim bir açık alanı bizim de ait olduğumuz bilindik bir komşuluğa dönüştürürler (Dumreicher, Kolb, 2010). Dumreicher ve Kolb'e (2010) göre; bu alanlar empati temelli kimliklerin bir sentezini yaratırlar. İnsanoğlu böylelikle duygusal bağlarını ve yakınlık ve uzaklıklarını açıkladığı mekânı-alanı kurar. Bir köyün ya da kentin köşesinde "aynılık" ve "ötekilik" daha fazla sözünü geçirerek gelişir. Ortak kimlik inşası da bu

alanda başlar: köy “benim-bizim” köyümüz, kent “benim-bizim” kentimiz olur ve bu köy ya da kentteki aidiyet komşuluktan farklı bir şeydir. Zanaatlar, sanat, kültürel özellikler artık içeride ve dışarıda farklılaşmaktadır. Evleri yerel özellikler biçimlendirir ve bölgenin geleneksel özellikleri ortak folklorda dışa vurulur (Dumreicher, Kolb, 2010).

Dumreicher ve Kolb (2010) duygusal sahipliğin mekâna ve bir kentsel çevrede gerçekleşen mimarlığa, sosyal-kültürel aktivitelere ve bunların toplumsal anlamına güçlü bir bağlanma getirdiğini ifade eder. Duygusal sahiplik-aidiyet durumu içerisinde mekânın özelliklerine değer yüklenir ve o mekâna dair bugün ve gelecek açısından da bir sorumluluk hissedilir ve bu durum kentliye kendi bölgesi ile ilgili kararlarda hareket etme gücü ve olanağını verir (Dumreicher, Kolb, 2010) Birol’un (2007), Norberg Schulz’un (1979) *genius loci* kavramını açıklayarak belirttiği üzere anlam; bir kentsel çevreye kimlik kazandıran, o çevrede yaşayan bireylerin doğrudan açıklayamadıkları, ancak varlığının farkında oldukları bir şeydir. Kentte bir yapı/yapı grubu ortaya çıktığı dönemin yaşantısına tanıklık etmiş hatta doğrudan katılmışsa ve dönemin mimarisini ve kültürünü yansıtıyorsa, kentli için bir anlamı bulunur ve bu anlam, sadece geçmişin hayaline saygıyı içeren nostaljik bir tutum olmayıp, aynı zamanda içinde bulunulan zaman dilimindeki kolektif deneyimi de kapsamaktadır (Neil, 1997)².

“Evimiz-mekân ve insanlar-evler, sokaklar, aile üyeleri ve komşular tüm bu unsurlar kimliğin geliştiği özel sosyo-kültürel durumun temellerini birlikte kurarlar. Özel ve ortak kimliğin kombinasyonu kültürel gelenekler, sosyal aktiviteler ve kişisel sosyolojik unsurların temelini oluşturur. Evden başlayarak, mekânsal ve sosyal karşılaşmalar içinde en yakın aile bireyleri ve arkadaşların mekânları içten içe kimliksel mekânı geliştirir”. (Dumreicher, Kolb, 2006 and 2008)

Kişiler yaşadıkları mekâna değerler yükledikleri, oraya bağlandıkları, bu değerler için bazı fedakârlıklarda bulunmaya başladıkları zaman, o mekân kimliğe kavuşacaktır (Tekeli, 1991). Bir başka deyişle, eğer oturanlar kentin imkân ve potansiyellerini (kamusal alanın olanakları dâhil) kullanabiliyorlarsa mekâna tam bir aidiyet ve tanımlama getiriyorlar demektir (Dumreicher, Kolb, 2010).

Türkiye Tarihi Kent Merkezlerinde Değişen Kimlik ve Aidiyet

Korumacılığı içinde yaşanan çevrenin nesnelere üzerinden tarihle olan bir ilişki kurma biçimi olarak tanımlamak gerekebilir (Tekeli, 2009). Yapılı çevrenin kimliği ile toplumun sosyal ve kültürel kimliği karşılıklı olarak birbirini etkiler. Bu nedenle, bir kentte tüm yaşamı organize eden fiziksel çevrenin kimliğini oluşturan değerler, büyük önem taşır (Birol, 2007). Birol (2007), kentin sahip olduğu kültürel ve doğal değerlerin kent kimliğini şekillendirdiğini ve kent kimliğinin oluşması için, bu değerlerin sürekliliğinin sağlanması, kentin geçmişinden gelen mesajları geleceğe aktaran maddi ve manevi değerlerin korunması gerektiğini ifade eder. Kentin farklı dönemlerine tanıklık etmiş yapılar ve yapı grupları, kentlilerin yaşantısına dâhil olarak sözü edilen değerler içerisinde öncelikli konumda yer

alırlar (Biol, 2007). Varbonova (2007), kültürel mirasımızın geçmiş ilişkilerimiz, başarılarımız, meydan okumalarımız ve ümitlerimizin refleksi olarak kentlileri bir araya getirdiğini ifade etmektedir. Miras kimlik duygumuzla ve bir mekâna ait olmakla, gurur duymakla bağlantılandırılır; bu nedenle kentlerimizin önemli bölümleri müzeler, kültürel sürdürülebilirliği kurmak için oluşturan kurumlar ve dokümantasyona, öğretmeye adanan kurumlarla, miras ve tarihimizle doludur (Varbonova, 2007).

1987 tarihli Brundlant Raporu'nda bugün tarihi çevrelerin korunması çalışmaları açısından da yönlendirici olan sürdürülebilirlik terimi ortaya atılmıştır. Bu rapor önce çevresel gelişme kapsamında ele alınmış, ilerleyen süreçlerdeyse sürdürülebilirliğin nitelikleri sosyal ve kentsel gelişmeye de adapte edilmiştir (Keresztély, 2007). Buna göre kentlerin sosyal sürdürülebilirlikleri; sivil toplumun uyum içinde evrimiyle birlikte ortaya çıkan gelişmeyi, tüm farklı sosyal grup ve kültürler için yaşanabilir çevrelerin yaratımını ve aynı zamanda sosyal entegrasyonun artırılması ve yaşam koşullarının toplumun her katmanı için iyileştirmesini içeriyordu (Bailley vd.)³. Sosyal bütünleşme kültürel mirasın ve yapı çevrenin sürdürülmesi kadar önemli bir konu olarak görülmekte ve bu nedenle sürdürülebilir kentsel gelişmenin temel unsurlarından birisi olmaktadır (Keresztély, 2007). Bu bağlamda, kültürel mirasın korunması yalnızca mimari restorasyon ile sınırlandırılmayacak, toplumsal boyutların göz önünde bulundurulması, değişen aidiyet ve kimlik yapılarının değerlendirilmesi gerekecektir. Ancak bu gerekliliğin göz önünde tutulması; dönüşümün çok daha hızlı bir şekilde gerçekleştiği modern süreçte kolay olmamaktadır. Kentsel mekân parçaları sermaye birikiminin rasyonellerine göre değişen kentsel kurgular içerisinde dönüşmekte ve/veya farklı sosyo-kültürel gruplar arasında el değiştirmektedirler. Böylesi bir değişimi modernite sürecini yaşayan neredeyse tüm tarihi kentlerde okumak olanaklıdır. Ülkemiz kentleri de hızlı ve keskin dönüşümlere örnek olan pek çok deneyimi içermektedir. Türkiye'de özellikle tarihi kentsel bölgelerin Cumhuriyet Dönemi'nden bu yana; modernleşme eğilimleri, üzerindeki imar ve onarım faaliyetlerinin kısıtlı olması, mülkiyet parçalanması vb. pek çok nedenle sosyal ve ekonomik açıdan değişim geçirdikleri görülmektedir. Bu değişimler kullanıcı grupların değişimi ile birlikte mekânla kurulan aidiyet ilişkilerinin ve kentsel kimliklerin de değişmesi anlamına gelmektedir. Bu durumda sosyal yapı, aidiyet ve kimliklerdeki sürdürülebilirliğin sağlanamaması koruma çalışmalarını nasıl etkilemektedir, bu konuda koruma çalışmalarının alması gereken tutum ne olmalıdır, tarihi çevrelerde bugün kimler oturmakta, nasıl aidiyetler kurmaktadır gibi soruların koruma çalışmaları kapsamında tartışılması, bütünleşik ve sürdürülebilir uygulamaların ortaya konabilmesi açısından önem taşımaktadır. Bu sorunsal irdelemek amacıyla ülkemizin önemli tarihi yerleşmeleri olan İzmir tarihi kent merkezi, UNESCO Dünya Mirası Listesi'nde yer alan Safranbolu kenti ve son süreçlerde Türkiye turizminin en moda alanlarından birisi olan Alaçatı tarihi kent dokusunda kullanıcı değişimine paralel olarak kurulan yeni kimlikler, mekânı yorumlama biçimleri ve aidi-

yetleri anlamaya yönelik olarak gerçekleştirilen sokak röportajlarından bölümler aktarılacaktır. Alan kullanıcılarının söylemleri, farklı deneyimlere sahip olan üç yerleşimin özgün dinamikleri çerçevesinde ve ülkemiz koruma pratiği bağlamında değerlendirilmeye çalışılacaktır.

İzmir Tarihi Kent Merkezi Örneği

İzmir örneğinde modernleşme eğilimine bağlı olarak, özellikle kat mülkiyeti yasası sonrasında tarihi kent merkezlerinin kullanıcılarınca terk edildiği ve eski kullanıcıların kentin yeni gelişen alanlarına taşındıkları gözlenmiştir. Bu dönemde boşalan tarihi merkez, kente göçle gelen ilk gruplar için merkezi iş ve ulaşım olanaklarına yakınlığı açısından oldukça cazip bir alan olarak görülerek yerleşilmiştir. Süreç içerisinde ise tarihi merkez, üzerindeki koruma kararları nedeniyle imar, inşaat ve onarım faaliyetlerinin kısıtlanması durumu ve yüksek maliyetleri dolayısıyla kentin göçle gelen ilk gruplarınca da tercih edilmeyerek terk edilmiş ve dönem içerisinde kente yeni gelen grupların, kentsel ilişkiler ağına tutunmaya çalıştıkları yerleşim alanı olma durumu ile karşı karşıya kalmıştır.

İzleyen bölümde üzerinde 1. ve 3. Derece arkeolojik sit alanı kararı ve kentsel sit alanı kararı bulunan ve geçtiğimiz dönemde 5366 sayılı yasa kapsamına alınan İzmir tarihi kent merkezinde, alan kullanıcılarının bölgeye yönelik aktarımlarından kesitler yer almaktadır. Kullanıcıların söz ettikleri alan İkiçeşmelik Bölgesi olarak adlandırılmaktadır. Kentin eski çağlardan bu yana merkezi durumunda bulunan Tarihi Kemeraltı Çarşısı'nın hemen arkasında yer alan İkiçeşmelik Böl-

Şekil 1. İzmir tarihi merkez sivil mimarlık örneği, (Konak Belediyesi 2010).

Şekil 2. İzmir tarihi merkez sivil mimarlık örneği (Konak Belediyesi 2010).

Şekil 3. Smyrna Agora görünüm (İBB, 2011).

gesi, Antik Smyrna agorası, Kadifekale, antik tiyatro ve *stadeon* gibi arkeolojik alanların bulunduğu ve Osmanlı Dönemi'nde çoğunlukla Türk ve Yahudi nüfusun yerleşmiş olduğu konut bölgesidir. Bu tarihi merkez iki temel dönemde göç vermiştir; ilk göç dalgası 1950'li yıllarda kentin yerli ailelerinin deniz kıyısındaki yeni modern yerleşim alanlarına taşınması, ikincisi ise 1990'lı yıllarda ayakkabı imalatçılarının merkezden başka bir alana taşınmaları sürecidir. İlk göç döneminde kentin ticari merkezinin hemen çeperindeki alana kente dışarıdan göçle gelen ilk gruplar yerleşmiş ve yoğunlukla alan ve yakın çevresinde yer alan ayakkabı imalathanelerinde istihdam edilmişlerdir. 1990'lı yıllarda imalathanelerin taşınması bölgede pek çok yapının terk edilerek boş kalmasına ve alanda kalan son yerlilerin de buradan taşınmasına eden olmuştur. Bölge sürekli olarak kente en yeni gelen gruplarca geçici olarak kullanılan bir barınma alanı halini almış ve güvenlik problemlerinin yoğun olduğu bir kentsel çöküntü bölgesine dönüşmüştür. Kent merkezinde geleneksel ticaret etkinlikleri yer yer süregelse de, zaman içerisinde ticaret aktivitesinde ve ticarethane sahiplerinin profilinde de bir değişim gözlenmiştir. Günümüzde alan yoğunlukla güneydoğudan göçle gelen gruplar ve Roman kökenli yurttaşlarımızca kullanılmaktadır. Kentin marjinal sektörleri de bölgede yer almaktadır. Alanı İzmir'in merkezi olan Kemeraltı Bölgesi'nden ayrılan yalnızca bir cadde bulunmakta iken, kentsel olanaklara bu kadar yakın olmasına karşın, bölge halkı yoksulluk sorunuyla karşı karşıyadır. İzleyen bölümde bu bölgede yaşayan halka sosyo-ekonomik durumları, yaşadıkları alana dair hisleri, neden burada yaşadıkları, mekânla ilgili sorunları- avantajları, alanın tarihi değeri, sosyal yapısı ve koruma çalışmalarına ilişkin olarak yöneltilen sorulara alınan yanıtlardan kesitler aktarılmaktadır;

- “8 yıldır bu mahallede oturuyorum. Evim kira, ev sahibim aslen Konyalı bu çevrede diğer pek çok evin de sahibi. Kira bedeli 200 YTL. Buranın en büyük avantajı kent merkezine yakın olması. Ancak insanları dolayısıyla burası kötü bir yer olarak görülüyor.”
- “Bu mahalle 2-3 seferde boşaldı. Belediye Başkanı Burhan Özfatura döneminde ayakkabı imalatçılarına mecburen Işıkkent'e gideceksiniz, yoksa herkesin elektriği kesilecek dendi. Önce eski aileler, İzmir'in yerlileri ayakkabı imalatçıları gelince gittiler buradan. Sonra ayakkabıcılar geldi, yerleşti ama onları da gönderdiler. 50-60'lı yıllarda Museviler gitti. En güzel mahallesi burasıydı İzmir'in. En zengin mahallesi burasıydı. Daha sonra burada oturan tüccarlar, toptancılar vakıflara hibe ederek mallarını, mülklerini sahile kaçtılar. Hiç kimse burasıyla ilgilenmez. Burası haritadan silinmiş, yakında insan yaşamayacak.”
- “Eskiler kalmadı artık, kendim çok para kaybettim, mecburen burada yaşamak zorundayım, gitmeye kudretim yok. Benim işlerimin kötüleşmesine de mahalledeki değişim sebep oldu. Malikaneler vardı burada, aslında hala

var, ama bakılmıyor, ilgilenilmiyor. Burada yaşayan halk bütün gün amele gibi boğaz tokluğuna çalışır. Buradan ucuz yer bulamazlar ki İzmir’de.”

- “15 yıl önce Tokat’tan geldik, 15 yıldır burada yaşıyoruz. Bu mahallenin güzel olan yönü her yere yaya ulaşımın olması. Sokakların pis olması en kötü yönü. Güzel bir semtte yaşamak isterim. Örneğin çocuğu serbestçe dışarı bırakamıyoruz. Eğitim, arkadaş çevresi güzel değil. Genel olarak fakir mahallemiz. Gelir durumu düzgün olan burada oturmaz.”
- “Aslen Tokatlıyız ve 30 yıldır bu mahallede oturuyoruz. Mahallemizde genel olarak Diyarbakır-Mardinliler ağırlıklı. Tarihi hamamda çalışıyorum ve primlerimi kendim ödeyerek emekli oldum. Mahallenin en büyük avantajı çarşıya yakın olması. Onun dışında bu mahallede bir şey yok. Gelir düzeyi düşük insanlar oturuyor. İmkânım olsa başka yerde yaşarım. Evim eski ev, koruma altında ama kullanımı, bakımı zor. Benim gördüğüm kadarıyla İzmir’in yerlisi burayı doğu illerinden gelenler olunca terk etti.”
- “30 yıldır burada berberlik yapıyorum. Agora, Namazgah çevresinde hiç bakım yok. Gelir durumu zayıf burada orta ve alt burası. Şimdi Üçyol’da oturuyorum, işyerim burada. Bu mahalleden 22 sene önce taşındım. Eskiden burada otururken mahalleden memnunduk. Merkeze yakınlığı çok güzel buranın; imara açılrsa çok iyi olur. İmara açılma söylentileri oluyor sürekli ama, bir şey olmuyor.”
- “Bu mahalleye 17 yıl önce Adana’dan geldik. Eşim serbest çalışıyor ve zar zor geçiniyoruz. Bu çevrede kiralar hep 130-200 YTL arasında daha uygun ve ulaşım masrafı olmadığı için tercih ediyoruz. Sosyal Hizmetlerden yemek yardımı alıyoruz. Mahalleden konu-komşu birbirine yardım ettiği için memnunum. Kemeraltı’nın yakın olması güzel ama oraya fazla gidemiyoruz. 6 çocuğum var ve eşimin sigortası yok. Sosyal hizmetlerden veya başka yerlerden yardım alırken komşular arasında yardım konusunda kıskançlık olabiliyor, biri bir yerden yardım almış, bize vermiyorlar deniyor.”
- “Mahalle nüfusuna kayıtlı olanlar çoğunlukla şimdi Hatay, Karabağlar tarafına gitti. Burada üç-beş tane sarhoş kaldı. Agora ve çevresinde yıkım oldu çok eski bir binayı belediye yıkmak isterken kurul yıktırmadı. Ama binanın her gece sanki bir parçası düşmüş gibi oldu, gece yıkıldı bina.”
- “Burası Mardin’in en büyük ilçe belediyesi.”
- “Ahım-şahım bir muhit değil burası, fırsatım olsa buradan taşınmak isterdim.”
- “İzmir’de iş buluyoruz, burası da merkez, işim olsa memleketten gelmezdim ama güzel yer burası.”
- “Burası fakir mahalle, çok bakımsız, kimse hatırlamaz burayı.”

- “Kiralılar ucuz diye burada oturuyorum.”
- “Buralarda insanlar zenginlerin terk ettiği ve Vakıflar’a ait boş evlerde kira vermeden oturuyorlar, her şeyimiz kaçak.”
- “Mahalle çok bakımsız, bakımlı olsa daha çok severim.”
- “Çarşıya-pazara yakın ulaşım masrafımız yok o açıdan güzel burası”
- “Mahallede hala komşuluk var, Balçova’da, Buca’da yok örneğin.”
- “Burada insanlar onaramadıkları için evlerini terk ediyorlar.”
- “Yöneticiler bizimle hiç ilgilenmiyor.”
- “Agora’yı bile hiç gezmedim, biz burada köyde gibi yaşıyoruz.”
- “Güvenlik problemi vardı burada bugüne kadar, ama son zamanlarda emniyet balicilerle iyi uğraşılıyor, hırsızlık ve kapkaçta da azalma var.”
- “Bizim işyerimiz burada ama, evimizi taşıdık, burada yetişen çocukla Balçova’da yetişen çocuk bir olmaz.”
- “Burada evler müstakil o yüzden iyi, biz zaten köyden geldik, apartmanda yapamayız.”
- “Burada sit diye ulaşım bile problemlili yolumuz yok, yollar çok dar.”
- “Bu mahalle müzisyenlerin, Romanların alanı”
- “Etnik uyum yok aramızda, problemlili bir alandayız.”
- “Burada İzmirli falan yok artık, bizim ev sahibimiz Konyalı ve çok eskiden o burada birçok evi almış, şimdi hepsini kiraya veriyor.”
- “Bizim mahallede herkes işsiz, paramız olsa başka yerde otururduk zaten.”
- “Burası korunmuyor, evler çok eski, kimse bu evlerde yaşamak istemez.”
- “Belediye ve muhtar bize bir şey anlatmıyor, gazetelerden buradaki evlerde belediyenin bazı şeyler yapacağını duyuyoruz arada.”
- “Anıtlar kurulu koruyamadı, hep geceleri yaktılar buraları.”
- “Evlerin bakımı çok masraflı, o yüzden bakım yaptıramadan ucuz diye oturuyoruz burada, Eski İzmir’de (ilk dönem gecekondulu alanlarından biri) oturmak isterdim ben de, oralarda bizim akrabalar.”
- “Yavaş yavaş yıkılıyor binalar, burada yaşayanların çoğunun nüfus kayıtları bile yok.”
- “Akrabalar sayesinde İzmir’de iş bulalım diye geldik, geçinmeye çalışıyoruz, mahallemiz güzel.

Safranbolu Tarihi Kent Merkezi Örneği⁴

Safranbolu ve çevresinin tarihi Antik Dönem'e dek uzanmaktadır. Kent, tarihinde en üstün ekonomik ve kültürel düzeyine Osmanlı Dönemi'nde ulaşmıştır. Kentin 17. yüzyılda İstanbul-Sinop kervan yolu üzerinde önemli bir konaklama merkezi oluşu, bölgede ticaretin gelişimine olanak sağlayarak zenginleştirmiştir.

Safranbolu geleneksel Türk toplum yaşantısının tüm özelliklerini yansıtan ve uzun tarihi geçmişinde yarattığı kültürel mirası çevresel dokusu içinde koruyan örnek bir kenttir. Kent ölçeğinde 1970'li yıllarda başlayan koruma çalışmalarında giderek kazandığı başarısı Safranbolu'yu "Dünya Kenti" unvanına kavuşturmuş ve UNESCO tarafından "Dünya Miras Listesi"ne alınmıştır.

Türkiye'de bulunan yaklaşık 50.000 kadar korunması gerekli Kültür ve Tabiat varlığının 1131 tanesi Safranbolu'da yer almaktadır. Bu zenginlik kenti bir müze kent haline getirmiş, korumacılıktaki başarısı ise kente "Korumanın Başkenti" unvanını kazandırmıştır (Çubukçu vd., 2007). Kentin ününü oluşturan Safranbolu Evleri 18. ve 19. yüzyıl Türk hayatının geçmişini, kültürünü, ekonomisini, teknolojisini ve yaşama biçimini yansıtan mimarlık bilgisi ile yapılmışlardır.

Şekil 4. Safranbolu sokaklarından görünüm (Fotoğraf: Çırak, 2007).

Şekil 5. Safranbolu sokaklarından görünüm (Fotoğraf: Çırak, 2007).

Şekil 6. Safranbolu sokaklarından görünüm (Fotoğraf: Çırak, 2007).

Yaklaşık 2000 geleneksel Türk evi bulunmaktadır. Bu evlerin 800 kadarı yasal koruma altındadır. Safranbolu’da uygulanan koruma politikaları UNESCO’nun da denetimi altındadır.

Safranbolu’nun yerli halkının tarihi evlerini genellikle 1960-90 yılları arasında terk ederek, büyük kentlere ya da Yeni Safranbolu bölgesindeki apartmanlara taşındıkları anlaşılmaktadır. Yapıların terk edilmesinde miras sorunun da önemli bir rol aldığı görülmektedir. Karabük Demirçelik Fabrikası’nın açılmasıyla beraber, boşalan Safranbolu evlerine bölgenin kırsalından gelen ve Demirçelik Fabrikası’nda çalışan ailelerin yerleştiği görülmektedir. Günümüzde bu aileler yaklaşık 40-50 yıldır bu konutlarda yaşayan yerli kullanıcıları durumundadırlar. Safranbolu günümüzde UNESCO Dünya Mirası olmasından dolayı uluslararası bir kültür turizmi merkezi haline gelmiştir. Ancak alanda yaşayan halkın turizm sektörünün ilerlemesi ve yoğunlaşması durumunda sosyo-kültürel değerlerini kaybetme riskinin oluşacağına dair tereddüt yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Tarihi kent merkezinde yaşayan kentli halka yaşadıkları kentle ilgili düşünceleri, neler hissettikleri, neden burada yaşadıkları, sorunları, avantajları ve koruma konusundaki tavırları sorulduğunda alınan yanıtlardan bazıları aşağıda aktarılmaktadır;

- “Eşim burada memuriyet yaptığı için geldik, emekli olunca da yerleşip pansiyonculuk yapmaya karar verdik. Buralı değiliz. Ancak restorasyon 3

yıl süren çok zor bir süreç oldu. Biz bu yapımızı başka şehirlerde yaşayan üç kardeş mirasçıdan aldık, onlar yerlisiydi, 35 yıldır burada hiç yaşanmıyordu. Yapıya turizm amaçlı olunca mecburen banyo vb. ekleniyor, birtakım değişiklikler yapıyorsunuz ama biz aslına sadık kalmaya özen gösterdik.”

- “Safranbolu’nun gerçek yerlisi 3000 kadar kalmıştır burada, diğerleri 30 yıldır çevrede oturan köylüleri. Bu konaklar o zengin yerlilerin yaşam biçimini yansıtmış, mesela genelde iki, en fazla üç çocuklu imiş aileler, geleneksel aile beraber yaşamış, ana-baba odası, büyük-küçük gelin odası bunların konumlanması o zamanın ananelerine göre imiş hep, şimdi tabii evlerin içi eskisi gibi kullanılmıyor.”
- “Safranbolu’nun köyündeniz, zaten eski yerli halkı 1970’lerde hep Ankara’ya, İstanbul’a gitmiş, buraya da Karabük Demirçelik’te çalışan köylerden gelen halk yerleşmiş. Turizm geliştikten beri genç göçü vermiyoruz. Binamızı turizm amaçlı restore ettirdik, ama eski yükükleri banyo yaptık mesela, bozmamaya çalışıyoruz.”
- “Safranbolu’nun köyündeniz biz, burası güzel ama evler eski, onarım zor. Bu evler 2-3 ailenin yaşaması içinmiş, tek aile bakmak da yaşamak da zor.”
- “Safranbolu güzel, eski evler sağlıklı, ben buradan başka yerde yapamıyorum, apartmanda hasta oluyorum.”
- “Burası kendi mülkümüz, atadan yadigâr, elden çıkaramam, hepimizin ortak mirasıdır. Biz turizm tesisi olarak değerlendirmeyi düşünüyoruz, buradan başka yerde yaşayamam.”
- “Evine bakamayarak buradan göçen çok oldu aslında, hala da var otel, restoran olarak kullanılmasına dur denilmesi gerekli, yoksa sosyal yapı değişecek.”
- “Turizm geldi buraya, kültür mirasından para kazandıkça mirasın kıymeti bilindi.”
- “Gelecekte de şu an olduğu gibi olmasını çok isterim, burası yaşamak için ideal bu haliyle.”
- “Demirçelik aslında burayı çok olumsuz etkiledi, zanaatla uğraşan esnaf tembelleşti, burası bir üretim ve ticaret merkezi iken değişti, ticaret bitti. Eskisi gibi değil artık.”
- “Burası devlete rağmen korundu aslında, devletin bize bir katkısı olmadı.”
- “Ben buralıyım, burada yaşamak güzel ama eski komşuluk kalmadı, sosyal yaşam değişiyor, restorasyon sistemi de burada yaşayanları dışlamak üzere. Yerlisi gidiyor, müşteriler (turistler) olmayınca şehirde kimse olmuyor.”

- “Evine bakamadığı için terk eden yok tanıdığım. Ama evini bırakıp parası olduğu için dairede oturan da çok var. Yeni Safranbolu, Karabük falan gibi yerlerde.”
- “Safranbolu’nun korunması tesadüfen olmuş. İşçiler Demirçelik’te çalışınca gelir elde edip, Yeni Safranbolu’da ev yapıyorlar. Böylelikle burası 1974’e kadar korunuyor.”
- “Bundan 10-15 yıl önce burada nüfus yoktu. Gençler burada yaşamıyordu. Şimdi yaşıyorlar. Hep Yeni Safranbolu’daydılar, şimdi yaşamaya başladı burası.”
- “Artık göç vermiyor Safranbolu. Safranbolu’da hemen hemen her evden bir kişi turizmden gelir elde ediyor. Demirçelik’in eski cazibesi kalmadı zaten artık. Turizm ekmek kapısı oldu.”
- “Evine bakamayarak gitmek zorunda olanlar çok oldu. Hala da var. Otel, restoran olarak kullanımına dur denmesi gerekli, yoksa şehir kaybolur.”
- “Sosyal yapıda değişiklikler oldu, bunlar olumlu ama. Kültür mirasından para kazandıkça mirasın kıymetini bilmeye başladı. Kültür erozyonu olmadı henüz. Yani dışarıdan gelip, tamamen ticari bakanlar olmadı henüz. İnşallah öyle de olmaz. Henüz öyle bir mantık da yok zaten.”
- “Gelecekte de şu anda olduğu gibi olmalı, yoksa bozulur daha iyi olmaz.”
- “Kardemir olumsuz etkilemiştir korumayı. Zamanında Safranbolu’daki zanaatkar ve üretici esnafı tembelleştirmiştir. Burası bir üretim ve ticaret merkezi iken değişmiş. Demirçelik zanaatkarı yok etti. El sanatları, üretim, ticaret yok oldu zaman içinde.”
- “Usta yetiştirme programları çok önemli, çok az usta kaldı. Yemenici ustamız yazın öldü, kimse ilgilenmedi bu zanaatla.”
- “Dışarı genç göçü veriyor. Biz de İstanbul’da yaşayıp döndük. Akrabalarımızın bir kısmı da İzmir’de.”
- “Miraslı yapılar, çok mirasçısı var. Çözümü zor, terk edilmiş. Köylerden gelenler sahip oldu buradaki binalara, %5’i atadan, dededen konut sahibi. Diğerleri diğer yakın köylerden gelip sahip olanlar. Safranbolu’nun yerli halkı 1970’li yıllardan itibaren 1980’lerde özellikle terk ettiler, çevre köylüler geldi. Köylerde benzer kültürendi o zaman. O dönemde evlerin fiyatları da çok düşüktü. Bir otobüsün yarısı ile neredeyse bir sokak satın alıyordu. Hala daha ucuz 60-70 bine 3 katlı konak alınabiliyor restore edilmiş haliyle”.
- “Konut olarak restore eden az aile var. Anıları için restore eden 1 aile var İzmir’de yaşayan.”

Alaçatı Tarihi Kenti Örneği⁵

Alaçatı 16. yüzyılda parlak bir ticaret merkezi olan Çeşme Yarımadası'nın en önemli tarihi yerleşmelerinden birisidir. 1850'li yıllarda bölgeye liman inşaatında çalışma amaçlı olarak gelen Rum işçilerce iskân edilen kentte Rum nüfusça bağıcılık geliştirilmiş ve günümüzden 100 yıl önce kent önemi bir şarap ihracat alanı olmuştur. I. Dünya Savaşı sonrasında Rum nüfus Alaçatı'yı terk etmiş ve alana aynı dönemde Makedonya ve Yugoslavya'dan gelen göçmenler yerleşmiştir (Dalgakıran vd., 2007). Bugün Alaçatı Türkiye'nin tek sakız ağacı bahçesine sahip yerleşmesidir ve güneyinde yer alan Alaçatı Limanı, devamlı esen rüzgârına rağmen dalgasız denizi ile dünyada sörf yapmaya elverişli önemli merkezlerden biridir.

Geçtiğimiz 10 yıllık süreçte İzmir ve İstanbullu yüksek gelir grupları için önemli bir turizm merkezi haline gelen kent ciddi bir soylulaşma sürecine konu olmuş; önde gelen ticari markalar tarihsel merkezde yer seçmiş, konut ve arsa fiyatları çok yükselmiştir. Alaçatı'da yaşayanlara neden burada yaşadıkları, sorunları, avantajları ve koruma konusundaki düşünceleri sorulduğunda alınan yanıtlardan bir bölümü aşağıda aktarılmaktadır;

- “Biz buranın yerlisiyiz, göçmeniz biz de. Son zamanlarda çok değişti Alaçatı herkes evini satıyor, kiraya veriyor, çok yüksek fiyatlar söz konusu. Alaçatı çok güzel bir yerdir, eskiden daha da güzeldi, komşuluk değişti artık”
- “Daha önce gençler gidiyordu buradan, yaşlı nüfus çoktu. Şimdi kalıyor gençler. Çok yabancı var artık, evler çok para ediyor.”
- “Biz İstanbul'da oturuyoruz, yılın önemli bir bölümünü burada geçiyoruz, Alaçatı'nın profili değişti artık, eskisi gibi olamaz, oldukça eğitilmiş, zengin bir nüfusun buraya ilgisi söz konusu.”

Şekil 7. Alaçatı sokaklarından görünüm (Fotoğraf: Çırak, 2008).

Şekil 8. Alaçatı'dan görünüm (Fotoğraf: Çırak, 2008).

Şekil 9. Alaçatı'dan görünüm (Fotoğraf: Çırak, 2008).

- “Biz evimizi kiraya verdik burada, kendim de yazın çalışıyorum. Evimiz restoran olarak işletiliyor, İstanbullular işletiyor burada otelleri, restoranları, yerliler de onların yanında çalışıyor veya başka işler yapıyor.”
- “Biz yerlisiniz ama İstanbul ve İzmirli’lerin oldu burası. Çok zenginleşenler oldu bu süreçte, herkes evi pansiyon olsun istiyor. Fiyatlar çok yüksek. İstanbul gibiyiz artık. Yerliler çok yatırım yapamıyor.”
- “Başta çok garip geldi değişim, birdenbire çok hareketlendi burası. Alaçatı çok güzeldir ama eski ilişkiler kalmadı, eskiden herkes birbirini tanırdı. Ama yine de Bodrum, Marmaris gibi değiliz. Daha iyi korunmuşuz.”

Örneklerin Türkiye Koruma Deneyiminin Sosyal Boyutları Çerçevesinde Değerlendirilmesi

Gerçekleştirilen söyleşilerden mekân ile kimlik ve aidiyet arasındaki ilişkinin ülkemiz kentleşme ve planlama pratiği etkisi altında değişime uğradığı görülmektedir. Bu değişimi dikkate almayan koruma çalışmalarının fiziksel anlamda başarılı olsa dahi, sosyal yaşamın yitip gitmesine ve dönüşümüne engel olamaması açısından tartışılmaları gerektiği anlaşılmaktadır. Pek çok tarihi dokuda mekân ve kültürel kimlik arasında kurulan diyalektik ilişki değişmiş, yeni biçimler almıştır. Tarihi mekânlar yerleşme-oturma alanı olma özelliklerini yitirme ve kalma-ba-

rınma alanına veya sermaye açısından yeni yatırım alanlarına dönüşme riski ile karşı karşıya bulunmaktadır.

2000 sonrası yasal düzenlemelerle⁶ koruma amaçlı imar planı sürecine sosyal koruma ve katılım anlayışı entegre edilmeye çalışılmıştır. Tarihsel kentlerin özgün kimliklerin kaybolmasını önlemek amacıyla yöreye özgü kültürel ve zanaatsal etkinliklerin yaşatılmasına yönelik maddelere yer verildiği görülmektedir. Buna karşın korumanın sosyolojik bir süreç olması gerektiği konusundaki farkındalığın ülkemizde bir hayli gecikmiş olduğunun ifade edilmesi mümkündür.

Yasal düzenlemelerde koruma amaçlı imar planlarının “koruma alanı içinde yaşayan hane halkları ve faaliyet gösteren iş yerlerinin sosyal ve ekonomik yapılarını iyileştiren, istihdam ve katma değer yaratan stratejileri” geliştirecek biçimde hazırlanması gerektiği belirtilmektedir. Kentsel sit alanlarındaki uygulamalarda ilgili idareye çok geniş yetki ve kolaylıklar tanıyan 5366 sayılı Yıpranan Tarihi ve Kültürel Taşınmaz Varlıkların Yenilenerek Korunması ve Yaşatılarak Kullanılması Hakkında Kanun da önemli bir düzenlemedir. 5366 sayılı yasanın “yıpranmışlık” olarak kabul ettiği sorunları yalnızca fiziki mekânsal koruma temelli olarak ve piyasa mekanizmaları doğrultusundaki müdahalelerle ele alması bir risk oluşturmaktadır. Yıpranma sorununun temelinde sosyo-ekonomik problemler yer almakta, “yıpranma” kent bütününde yaşanan değişimin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu noktada ilgili idare ve uygulamacıların kamu yararı ilkesini temele alarak; koruma problemine kimlik, aidiyet, yerel kültür ekseninde yaklaşımları gereği ortaya çıkmaktadır.

Sit alanı kararlarına ve koruma amaçlı imar planlarına rağmen tarihsel çevrelerin sosyal ve mekânsal değerlerini kaybetmeye devam ettikleri gözlenmektedir. Bölge halkının alanı terk etmesi engellenememiş, alanların yeni kullanıcıları ya yoksulluk içerisinde yaşayan ve kentin üretim-birikim ilişkilerine tutunamayan sınıflar, ya da soylulaşma süreciyle orta üst ve üst gelir grubu mensubu yüksek eğitimli gruplar olmuştur. Türkiye tarihi kent merkezleri önce yoksullaşmış, çöküntü alanlarına dönüşmüş, ancak bu alanların otantik değeri ve konumları kent otoritelerince yeniden keşfedilince de bu kez de soylulaşma sürecine konu olmuşlardır. Özgün tarihi dokular modernitenin dayattığı tekdüze mekânlara karşı alternatif alanlar olarak değer kazanmış ve sermaye gruplarınca tarihi yapı stoğuyla ilgilenilmeye başlanılmıştır. Türkiye’de koruma alanında yürürlüğe konulan yasaları da bu bağlamda değerlendirerek; ekonomik ilginin bir sonucu olarak yorumlamak mümkündür. Piyasanın mekanizmalarının yarattığı soylulaşma sürecinde alanla aidiyetler kurmuş olan yoksul kullanıcılar tamamen dışlanmaktadır. Soylulaştırma, tarihsel dokularda tepeden inme ve hızlı bir kimlik değişimine neden olmaktadır.

Tarihsel bölgelerin ilk kullanıcıları ya da sonradan gelen, ancak alanda uzun yıllardır yaşayan ve bölgenin onlar için ev, yer, mahalle anlamına geldiği, alanla aidiyet bağlarını kurmuş olan düşük gelirli gruplar yerinden edilmektedir. İstanbul

örneği bu yazı kapsamında doğrudan tartışılmasa da, özellikle Tarihi Yarımada'da yaşananlar soylulaştırmanın yıkıcı ve çarpıcı örnekleridir. Tarihsel bir süreç sonucunda buralara yerleşen yeni toplumsal sınıflar da bu alanlarda yeni kimlikler, yeni aidiyetler, yeni temsil biçimleri kurmuşlardır. İzmir kenti tarihi merkezinde de İstanbul örneğine benzer bir soylulaştırma sürecinin gerçekleşme riski bulunmaktadır. Tarihi merkezin belirli bölgelerinde el değiştirmeler olduğu, sermaye gruplarının alana girmek istediği bilinmektedir. Buna karşı alanda yaşayan halkın bu durumdan çok da haberdar olmadığı anlaşılmaktadır.

İzmir örneğinde aktarılanlar tarihi kent merkezinin hızlı kentleşme süreçleri içerisinde bir kentsel yoksulluk alanına dönüştüğü ve farklı bir kentsel kimlik kazandığını göstermektedir. Safranbolu örneğinde aktarılanlardan ise; genel anlamıyla kentsel dokunun halen yoğun olarak yerli halk (kırsalından göç edenler yoğun olmak üzere) tarafından kullanıldığı, ancak son süreçteki turizm gelişimi dolayısıyla yapıların kullanımının ve sosyo-kültürel yaşamın değişimle karşı karşıya kaldığı anlaşılmaktadır. Kentte turizm ile uğraşanlar durumundan memnundur, ancak konut kullanımını sürdüren yapı sahiplerinin problemleri olduğu, yerel kültürü kaybetmekten korktukları gözlenmektedir. Alaçatı örneğindeki aktarımlardan ise, kentin doğrudan bir sosyo-kültürel yapı ve kimlik değişimi ile karşı karşıya kaldığı ve yapıların kullanım biçimlerinin bu yeni yapı doğrultusunda değiştiği görülmektedir. Yerli halkın bir bölümü ekonomik anlamda elde edilen kârdan dolayı durumdan memnunken, bir bölümü sosyal yapıdaki değişimi olumsuzlamaktadır.

Sonuç olarak üç tarihi kentte de değişen ve değişmekte olan kentsel kimlikler, aidiyetler, algılar söz konusudur. Dokuları yaratan kültürel bağlamlar çeşitli etkenler altında değişmektedir. Ülkemizde son dönemde koruma ekonomik bir proje, bir yatırım alanı olarak önümüze getirilmektedir. Bu durum mekân ve yaşamı bütünleştiren sosyal bağlamın dışlanmasına neden olmamalı, alanların öncelikle yaşam biçimleri ve kültürleri ile birlikte korunmasına yönelik politikalar geliştirilmelidir. Ülkemiz tarihi kentleri elit grupların pahasını ödeyerek kullanacakları alanlar ya da yoksulların zorunlu barınma alanları olmamalı, bu alanlar için alan kullanıcılarının ve mülkiyet sahiplerinin ortak katılımı sağlanarak kamu yararına dönük projeler geliştirilmelidir. Koruma Amaçlı İmar Planı Yönetmeliği'nde de belirtildiği üzere, koruma mekânsal ve ekonomik bağlamının ötesinde bir kültürel ve sosyal proje olarak görülmeli ve alanlardaki çalışmaların katılımcı süreçlerle yürütülmesi sağlanmalıdır.

Dünya ölçeğinde korumanın anayasaları olan Venedik Tüzüğü ve Amsterdam Deklarasyonu “bağlamında (*integrated*) koruma” kavramını desteklemektedir. Buna göre yaşam pratiklerinin korunması zorunludur. Brundlant Raporu'nda sözü edilen sürdürülebilir bir kentsel gelişmenin baş koşullarından birisi de toplumsal ve kültürel değerlerin/pratiklerin korunmasıdır. Ülkemiz açısından ise bu konuda bir geç kalınmışlık söz konusudur. Yeni yasal düzenlemelerin sosyal ve kültürel koruma açısından bir fırsata dönüştürülmesi ve kaynakların bu alana yönlendi-

rilmesine gereksinim bulunmaktadır. Mümkün olduğunca eski kullanıcıların tespit edilmesi, alanı istemeden, elinde olmayan nedenlerle terk etmek durumunda olanlar için destek ve teşviklerin ortaya konması, geleneksel zanaatların teşviki ve eğitimlerinin yaygınlaştırılması, kullanıcılara alanın kent açısından öneminin anlatılmasına yönelik projelerin uygulanması, korumanın yasal ve kurumsal yapısına ilişkin bilinçlendirme çalışmalarının yapılması, sözlü tarih çalışmalarıyla alana dair yaşam hikayelerinin derlenmesi ve kamuya paylaşılmasının gerçekleştirilmesi gibi projelerin yürürlüğe konulması gerekmektedir.

Liberal ekonomi ve özel mülkiyet yapısı koruma çalışmalarının sosyolojik boyutunu zorlayıcı unsurlardır. Bu unsurlarla mücadele edilerek; kısa dönemli, geçici ve yıkıcı uygulamalar yerine uzun dönemli ve kamu yararı temelli çalışmaların ortaya konması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- BAILLY, A., vd. (der.) (2000) *Développement Social Durable des Villes*, Anthropolos, Paris.
- BAULIARD, J. (2002) “İlüzyon, Yitirilen İlüzyon ve Estetik”, çev. O. Adanır, *Doğu Batı*, 19, İstanbul.
- BİROL, G. (2007) “Bir Kentin Kimliği ve Kervansaray Oteli Üzerine Bir Değerlendirme”, *Arkitekt*, 514, 46-54.
- ÇUBUKÇU, M. (2007) *Safranbolu Analitik Etüt Çalışma Raporları 2007*, Yayınlanmamış Rapor, Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, İzmir.
- DALGAKIRAN, A. (2007) *Alaçatı Analitik Etüt Raporu*, Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İzmir.
- DOĞAN, A. E. (2007) “Mekân Üretimi ve Gündelik Hayatın Birikim ve Emek Süreçleriyle İlişisine Kayseri’den Bakmak”, *Praksis* 16, 91-122, İstanbul. (<http://www.praksis.org/files/AliEkberDogan.pdf>, Erişim tarihi: Mart, 2011).
- DUMREICHER, H., KOLB, B. (2006) “My House, My Street: Seven Fields of Spatial and Social Encounter”, *Appropriate Home: Can We Design ‘Appropriate’ Residential Environments?* der. D. Shehayeb, H. T. Yildiz, P. Kellett, HBNRC Cairo, Egypt, 97–108.
- DUMREICHER, H., KOLB, B. (2008), “Place as a Social Space: Fields of Encounter Relating to the Local Sustainability Process”, *Journal of Environmental Management*, 87/2, 317-328.
- DUMREICHER, H., KOLB, B. (2010) *Spaces of Belonging and Emotional Co Ownership*, Anna Lindth Report, 2010.

- KERESZTÉLY, K. (2007) “Cultural Policies and Urban Rehabilitation in Budapest, Cultural Transitions in Southeastern Europe”, *The Creative City: Crossing Visions and New Realities in the Region*, der. N. Švob-Đokic, Institute for International Relations, Zagreb, 95-115.
- TEKELİ, İ. (1991) “Bir Kentin Kimliği Üzerine Düşünceler”, *Kent Planlaması Konuşmaları*, TMMOB Mimarlar Odası Yayınları, Ankara, 79-89
- TEKELİ, İ. (2009) *Kültür Politikaları ve İnsan Hakları Bağlamında Doğal ve Tarihi Çevreyi Korumak*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- TIRIL, A. (2004) “Arkeolojik ve Tarihsel Peyzajlar Peyzaj Mimarlığının Neresinde?” *TMMOB Peyzaj Mimarları Odası Peyzaj Mimarlığı II. Kongresi*, Ankara, 160-169.
- TURGUT, H., vd. (2009) *Fiziksel Kentsel Gelişme ve Nüfus Değişiminin Değerlendirilmesine Farklı Bir Yaklaşım*, Alato Academic Studies Vol 4, No1.
- VARBANOVA, L. (2007) “Cultural Transitions in Southeastern Europe, Cultural Transitions in Southeastern Europe”, *The Creative City: Crossing Visions and New Realities in the Region*, der. N. Švob-Đokic, Institute for International Relations, Zagreb, 9-18.

NOTLAR

1. Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi.
2. Neil (1997)’den aktaran Birol (2007).
3. Bailly vd. (2000)’den aktaran Keresztély (2007).
4. Bu bölüm, Ağustos 2007 döneminde Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü PLN 264 Safranbolu Analitik Etüt Çalışması sırasında Safranbolu tarihi merkezinde halkla gerçekleştirilen söyleşilerden derlenmiştir.
5. Alaçatı yerleşmesi ile ilgili aktarılanlar 2007 Eylül Döneminde Alaçatı Kentsel Sit Alanı’nda halkla yapılan söyleşilerden derlenerek hazırlanmıştır.
6. 2004 yılı itibariyle yürürlüğe giren 5226, 5225, 5228 Sayılı Kanunlardan söz edilmektedir.

İZMİR ÖRNEĞİNDE, ÇOK KATMANLI KENTLERİN KİMLİK OLUŞUMUNDA TARİHSEL SÜREKLİLİĞİN ÖNEMİ

Nağme Ebru KARABAĞ¹

Giriş

Kentler uzun bir zaman sürecinde, değişik dönemlerde yaşamış farklı toplumlar tarafından biçimlendirilmiştir. Bu oluşum bazen binlerce yıla yayılmış, bazen de çeşitli etkenler kısa sürede büyük mekânsal dönüşümlere sebep olmuştur. Yaşanan her dönem kente onu çeşitlendirip zenginleştiren öğeler eklemiş ve günümüzdeki kent morfolojileri oluşmuştur. Bu tarihsel süreklilik içinde oluşan farklı kültür katmanlarının birlikteliği, kente karakter vererek diğer kentlerden farklı kılmakta, tarihsel ve bilimsel açılarından da büyük önem taşımaktadır. Fakat içinde yaşamın sürdüğü kentlerde toplumun gereksinimlerine bağlı olarak gelişme ihtiyacı doğmaktadır. Kentler bir taraftan günlük hayatın sosyal, fiziksel vb. ihtiyaçlarını karşılamaya, diğer taraftan da tarihsel geçmişinin izlerini korumaya çalışmaktadır. Bu noktada ortaya çıkan problemlerin çözümlenememesi, kentlerin binlerce yılda oluşmuş tarihsel kimliğine ilişkin bileşenlerin yok olmasına sebep olmaktadır.

Ülkemizdeki kentlerin birçoğu erken dönemlerden bu yana iskân edilmiş, günümüzde de bu özelliğini devam ettirmektedir. Bunlardan İzmir, Pagos Dağı eteklerinde Helenistik Dönem'de MÖ 333 yılında kurulmuş, bu tarihten başlayarak sırasıyla Roma, Bizans, Beylikler ve Osmanlı Devirleri'nde kesintisiz olarak yerleşim görmüştür. Fakat günümüzde yer üstündeki yapıları çevrenin oluşmasında etken olan ana sürecin Osmanlı Dönemi olduğu görülmekte, dolayısıyla kentin tarihsel sürekliliğini yansıtan bir kent kimliğinden söz etmek mümkün olmamaktadır. Oysa kentin Antik Dönem kültür katmanları da bulunmakta, bu katmanlara ait bileşenler kısmen veya tamamen yeraltında konumlanmaktadır. Bu sebeple kentin tarihsel sürekliliğinin ve bütünleşik gelişiminin tüm yönleriyle çözümlenmesi, kentsel arkeoloji projeleriyle ortaya çıkarılan yeraltı katmanlarına ait bileşenlerin kentin geleceğinin tasarlanmasında kullanılarak kent yaşamına ve kimliğine yansıtılması gereklidir.

Tarihsel Süreç İçinde Oluşan Kent Yapısı

MÖ 3. yüzyılda Pagos Dağı yamacında baştan başa yeniden kurulan İzmir'de kentin kurulduğu alanın topoğrafyası, kent planını etkileyen en önemli unsur olmuştur. Kentsel mekânın konut ve kamusal alanlar olmak üzere fonksiyonlara ayrılarak ızgara plan ilkelerine göre kurgulanması ise, kent mekânını biçimlendiren diğer önemli etkidir. Bu bağlamda farklı işlevlere sahip kent mekânları, arazinin topoğrafik verileri doğrultusunda ve ızgara plan metoduyla araziye yerleştirilmiş, düzenli dikdörtgenlere ayrılan yapı adaları, birbirini dik kesen doğrusal sokaklarla birbirine bağlanmıştır. Arazinin ağırlık merkezinde yer alan geniş ve düz bir alanda Agora konumlandırılmış, çevresine Bouleterion, Gymnasion, tapınak vb. yapılardan oluşan kamusal merkez yerleştirilmiş, böylece kentin dini, siyasi ve toplumsal merkezi burada toplanmıştır. Agora'nın kuzey ve batısından geçen iki ana cadde, kent girişlerini bu merkeze ve limana bağlayan, konut alanlarının da merkezle ve birbiriyle ilişkisini sağlayan niteliktedir.

Kamusal merkez batı yönünde liman bölgesiyle, diğer yönlerden de konut bölgeleriyle çevrelenmiş, daha üst kotlarda ise arazinin topoğrafik verilerine göre tiyatro ve stadyum yer almıştır. Büyük kütleli kamusal yapıların ızgara içerisine ustalıkla yerleştirilmesi, planın tekdüzeliğini yok etmiş olmalıdır. Günümüzde her iki yapı da tamamen modern yapılarla kaplanmış olmasına karşın, eski planlardan ve tarihsel araştırmalardan yararlanılarak yerleri saptanabilmektedir. Bunun yanı sıra, Osmanlı Dönemi'nde çeşitli tarihlerde kenti ziyaret eden gezginler, bu yapıların gerek kent içindeki konumuna, gerekse mekânsal özelliklerine ilişkin detaylı bilgi vermişlerdir.

Helenistik Dönem'de kara ile ilişkilerin ön planda olduğu bir dönemde Pagos Dağı tepesindeki Akropol ile deniz arasında tasarlanan kent, güneyde günümüzde Varyant'ın konumlandığı Değirmentepe'den başlayarak kuzeyde bugünkü Kazım Dirik Caddesi'ne kadar olan bir alanı kapsamaktadır. Roma Dönemi'nde (MÖ 129 - MS 395) denize olan bağlılığın artmasıyla liman çevresinde ve kıyı kesiminde gelişmeye başlayan kentin sınırları kuzeydeki düzlüğe doğru genişlemiş ve günümüz Vasıf Çınar Bulvarı dolaylarından denize dökülen Boyacı Deresi'ne uzanmıştır.

Bizans Dönemi'nde (395-1317) kentin siyasi yaşamı sönük geçmiş, nüfusunda ve yüzölçümünde azalma olmuş, kuzey ve güney sınırlarında daralmalar meydana gelmiştir. Bu dönemde devam eden ticari etkinlikler, liman çevresinin öneminin artmasına ve ticaretle uğraşan azınlık grupların buraya yerleşmesine sebep olmuştur. Bu dönemde iç liman girişinde ticari kontrol ve savunma amaçlı Liman Kalesi yapılmıştır. Beylikler Dönemi'nde (1317-1424) Kadifekale Türkler tarafından alınırken Liman Kalesi'nin Latinler'in elinde kalması, yaşamın bu iki kale ve çevresinde devam etmesine sebep olmuştur. Bu tarihten sonra Kadifekale ve çevresi Müslüman İzmir, Aşağı Kale ve çevresi ise Gavur İzmir olarak anılmaya başlamıştır.

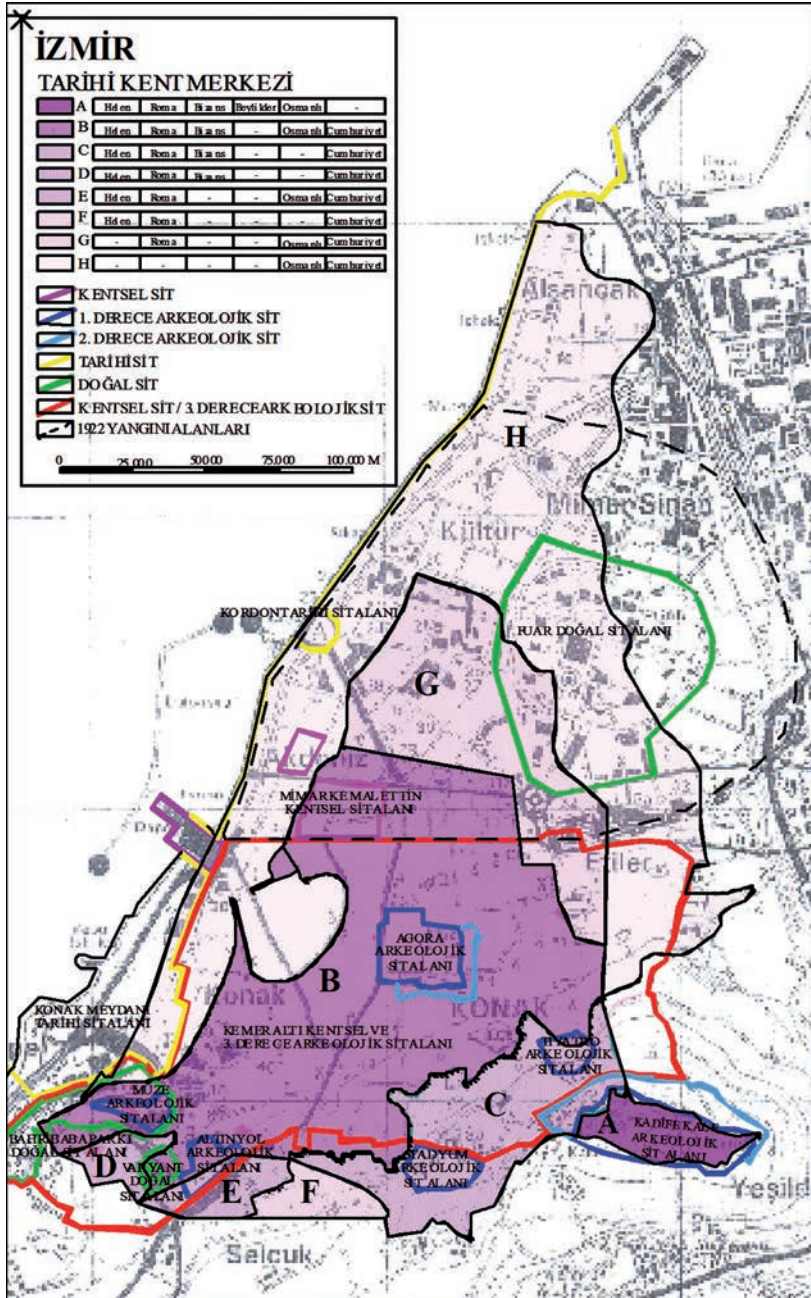
Osmanlı Dönemi'nde (1424-1923) 16. yüzyıldan başlayarak kentin önemli bir liman ve ticaret merkezi konumuna gelmesiyle bu iki kent parçası birbirine doğru genişlemiş ve birleşmiş, buna karşın farklı dini ve etnik grupların yerleşimleri arasındaki sınırlar değişmemiştir. Ticari fonksiyonlar bakımından en iyi yer olan liman çevresinde ve kıyıda Avrupalılar, Kadifekale eteklerinde Türkler oturmaya devam etmişlerdir. Diğer etnik ve dini grupların mahalleleri liman çevresinde iç içe halkalar oluşturacak şekilde konumlanmış, kuzeydeki düzlükte Rumlar, Basmane dolaylarında Ermeniler ve İkiçeşmelik dolaylarında Yahudiler yerleşmiştir. Merkezdeki ticaret ve liman etkinliğine göre biçimlenerek sosyal yaşamdaki hiyerarşiye de işaret eden bu yerleşme düzeni ve mahalle sistemi, yakın tarihlere kadar kent dokusunda etkinliğini sürdürmüştür. Osmanlı Dönemi'nde gelişen ticari etkinlikler, kentte nüfus artışı ve hızlı bir alansal büyüme meydana getirmiş, 19. yüzyıl sonunda kentin ana yerleşme bölgesi, güneyde Konak'tan başlayarak kuzeyde Punta'ya, doğu yönünde ise Basmane'yi aşarak Kemer Köprüsü'ne uzanmıştır. Bu tarihsel süreklilik sonucunda kent merkezinde, bölgelere göre değişen düzende yoğun bir kültürel tabakalanma meydana gelmiştir (Şekil 1).

Helenistik Dönem'de eğimli arazinin zorluklarına karşın kuzey-güney, doğu-batı doğrultusunda Hipodamus tekniğinde inşa edilen sokak sistemi, Roma Dönemi'nde yapılan stoalar ile anıtsallaştırılmıştır. Günümüzde bu alanda yapılan kazılarda, sütunlu caddelere ait olduğu düşünülen çeşitli sütun ve heykel parçaları ele geçmiştir, yüzey taramalarında da yer yer sütun parçalarına rastlanmıştır. Osmanlı Dönemi'nde ise, kent içi yollar arazinin eğimine uygun olarak dar, kıvrımlı ve düzensiz bir karakterde biçimlenmiş, eğimin çok dik olduğu yerlerde merdivenli hale gelmiştir. Buna karşın, Antik Dönem sokak sistemine ilişkin izler tamamen kaybolmamış, Osmanlı Dönemi organik sokak dokusu arasında ızgara plan özelliği gösteren sokaklar kısmen günümüze ulaşmıştır.

Kentin coğrafi özellikleri sebebiyle çevre yerleşimlerle olan bağlantısı da antik çağdan beri değişmemiş, Doğu Kapısı'ndan çıkarak Kemer Köprüsü üzerinden Sardes'a ve körfezin etrafından dolaşarak Pergamon'a giden yollar ile Ephesos Kapısı'ndan çıkarak Değirmentepe yamaçlarından Ephesos'a veya körfez boyunca uzanarak Klazomenai'ye giden yolların doğrultuları aynı kalmıştır.

Kent yaşamında her dönemde ticari etkinlikler büyük önem taşımış, kentin bütün fiziksel düzeni liman fonksiyonlarına yönelik biçimlenmiştir. Fakat Ortaçağ'da dolmaya başlayan iç liman Osmanlı Dönemi'nde tamamen doldurularak üzeri yapılaşmıştır. Halit Ziya Bulvarı dolaylarından geçen antik kıyı çizgisi de giderek değişmeye başlamış, 19. yüzyılda yapılan rıhtım ile yaklaşık olarak 200 metre içeride kalmış, böylece kentin coğrafyası büyük bir değişikliğe uğramıştır.

Özetlemek gerekirse, kentin ilk kuruluşunda Akropol ile iç liman arasında oluşan kent yapısı ve işlevsel bölünme, genel hatlarıyla günümüze kadar ulaşmış, liman çevresinde konumlanan ticari işlevler ve bu alanı çevreleyen yerleşim bölgelerinin genel karakteri, kent sınırlarında genişleme ve daralmalar olmasına karşın

Şekil 1. Tarihi kent merkezinde Helen, Roma, Bizans, Beylikler ve Osmanlı Dönemleri'ndeki kent sınırları ile günümüzdeki çok katmanlı bölgeler ve sit alanlarını gösteren plan. Harita Genel Müdürlüğü tarafından 2001 yılında hazırlanan 1/25.000 ölçekli plandan faydalanılmıştır.

değişmemiştir. Kadifekale ile deniz arasında Varyant'dan Punta Burnu'na kadar uzanan bölge, kuramsal olarak kentin 2300 yılı aşan tarihi gelişimini barındırmaktadır. Fakat günümüzde mevcut olan kültür mirası ve kent kimliği, İzmir'in binlerce yıllık tarihsel gelişimini ve farklı dönem uygarlık izlerini yansıtmaktan uzaktır. Bu sebeple kuramsal çalışmalar sonucunda saptanan tarihsel sürekliliğe ait katmanların her türlü tahribat sonucunda günümüze ulaşan kısmının belirlenmesi, kentin bütün yapı, kalıntı ve izlerinin kronolojik olarak yer aldığı bir veri tabanı hazırlanması gerekmektedir.

Çok Katmanlı Kent Yapısının Günümüze Ulaşan Kısmının Belirlenmesi

İzmir'de 1922 yılında yaşanan yangın felaketi, günümüz Alsancak semtinin Fevzipaşa Bulvarı'ndan başlayarak kuzey'de Punta'ya, doğu'da Kemer Çayı'na kadar uzanan büyük bir kesimini yok etmiştir. Bu yangında Osmanlı Dönemi'nde oluşan Frenk, Ermeni ve Rum Mahallelerini içeren konut alanları ile liman çevresinde bulunan iş merkezi neredeyse tümüyle yanmıştır (Şekil 1). Yangın sonrasında birbirine karışan sokak ve binalar bir plan dâhilinde imar edilmiştir. Fakat 20. yüzyılın ikinci yarısında başlayan kentleşme eğilimleri, Cumhuriyet Dönemi'nde yapılan Ulusal Mimarlık Dönemi yapılarının bir kısmının korunmasını engellediği gibi, çok katlı yapılaşma öngören gelişme planları, yeraltındaki arkeolojik dolguların tahrip edilmesine de sebep olmuştur. Bu alanda arkeolojik sit kararı olmaması sebebiyle temel kazılarında rastlanan birçok buluntu yok edilmiş, az sayıda kalıntı ise, Şifa Hastanesi, İhsan Kayın İş Merkezi gibi binaların bodrum katlarında koruma altına alınmıştır. Bu alanda topoğrafik eğim ve doğal dolgu kalınlığı bulunmaması sebebiyle arkeolojik katmanlara rastlama olasılığı azdır. Fakat boş ve az katlı yapılaşmış parseller, parklar, sokaklar ve meydanlar arkeolojik potansiyel taşıyan alanlardır. Nitekim metro kazılarında, günümüzde Çankaya İstasyonu'nda sergilenen birçok mimari yapı parçasına rastlanmıştır. Bu sebeple rastlantısal olarak bulunacak arkeolojik verilerin korunması için önlem alınmalıdır.

Tarihi kent merkezinin Fevzipaşa Bulvarı'nın güneyinde yer alan büyük bir kısmı ise, 1978 yılında kentsel sit olarak tescil edilmesinin etkisiyle, kentsel kullanımların arttığı ana caddeler dışında, geleneksel çevre değerlerini korumakta, bu sebeple yeraltında yoğun bir arkeolojik dolgu barındırdığı düşünülmektedir. Fakat günümüzde bu alanda Kadifekale (Şekil 2), Agora (Şekil 3) Antik yol kalıntısı (Şekil 4) ve bir kaç sur parçası (Şekil 5) dışında, kentin Antik Dönemlerine referans veren yapı bulunmamaktadır. Dolayısıyla kentin Helen, Roma ve Bizans katmanlarının da bulunduğu tarihsel derinlik hissedilmemekte, tarihsel sürekliliği yansıtan bir kent kimliğinden söz etmek mümkün olmamaktadır.

Günümüzde kentin sahip olduğu tarihsel değer anlaşılmış, bu bağlamda Kadifekale, Agora, Tiyatro, Stadyum, Altınyol gibi noktasal alanların birinci derece arkeolojik sit olarak belirlenmesi dışında, alanın büyük bir bölümü kentsel ve üçüncü derece arkeolojik sit olarak tescil edilmiştir (Şekil 1). Fakat tarihsel ve

Şekil 2. Kadifekale'nin güneybatısından bir görünüm.

Şekil 3. Agora'nın kuzeybatısından bir görünüm.

Şekil 4. Eşrefpaşa'da konumlanan antik yol kalıntısı.

Şekil 5. Antik dönem kuzey suruna ait bir duvar parçası.

mekânsal çalışmalar, Antik Dönemde surlarla çevrili alanın tamamının yapılarla dolu olduğunu ve yeraltında başka kalıntılar da bulunduğunu göstermektedir. Bu sebeple mevcut sit kararları, alanın çok katmanlı yapısının ve bu katmanlar arasındaki yatay ve düşey bağlantıların korunması için yeterli gelmemektedir.

Günümüzde sit alanı sınırları içinde Koruma Amaçlı İmar Planı çalışmaları devam etmektedir. Bu bağlamda 1/5000 ölçekli nazım planı tamamlanmış, 1/1000 ölçekli uygulama imar planı çalışmaları sürmektedir. Fakat kentin tarihsel sürekliliğinin ve kimliğinin korunması, kentsel korumanın hedeflerinden birisi haline gelememiş, plan kararları yeraltı katmanların korunmasına yönelik fikirler geliştirememiştir. Sürdürülen koruma çalışmaları, hala yer üstünde konumlanan en üst katmanla ilgilenmektedir. Bunun yanı sıra üçüncü derece arkeolojik sit tanımı, sondaj kazılarında 2863 sayılı yasa kapsamına giren taşınmaz kültür varlığına rastlanmadığı durumlarda yapılaşma öngörmekte, bu durum, kentin yeraltı katmanlarının korunması açısından sakınca yaratmaktadır.

Büyük ölçekli kentsel projelerin karar ve uygulama aşamalarında arkeolojik varlıkların dikkate alınmamasının en büyük sebebi, tamamlanmış bir arkeolojik veri

tabanı bulunmamasıdır. Yeraltında konumlanan arkeolojik potansiyelin belirsizliğini koruması, sit kararlarının rastlantısal olarak alınmasına sebep olmaktadır. Bunun sonucunda kentsel arkeolojik varlıklar ile çeşitli imar ve bayındırlık etkinlikleri sırasında karşılaşmakta, korunmasıyla ilgili oluşan yasal ve pratik sorunlar sonucunda, bu varlıkların kent kimliğine katacağı derinlikten faydalanılmamaktadır.

Bilimsel çalışmaların sürdüğü anıtsal Antik Dönem yapılarının konumları, bu dönemlere ilişkin kent yapısının çözümlenmesinde günümüzde önemli rol oynamaktadır. 2002 yılından bu yana bilimsel çalışmaların kesintisiz olarak sürdüğü Agora kazıları da, Antik Dönem'deki kent yapısı ve sosyal yaşama ilişkin bilgi üretmekte, bu alandaki arkeolojik dolguların kalınlığı, yoğunluğu ve niteliği hakkında veri oluşturmaktadır (Şekil 6). Günümüzde Agora ve çevresinde yapılan kazılarla ele geçen MÖ 3. yüzyıl öncesine ait buluntular, bu dönemde yerleşim olduğuna ilişkin sistemli veri sağlamasa da, Nemesis Mabedi'nin varlığına işaret etmektedir. Agora'nın avlusunda yapılan kesitte ortaya çıkan Roma Dönemi'ne ait blok temel taşları üzerinde konumlanan Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri'ne ait katmanlar, tarihsel sürekliliğin net bir biçimde okunmasını sağlamaktadır (Şekil 7). Burada yapılan bir açmada ise, Roma Dönemi'ne ilişkin bir sunak yapısına ait olduğu düşünülen, blok taşlarla yapılmış yapı temeline rastlanmıştır (Şekil 8). Tarihsel veriler Agora çevresinde çeşitli tapınak yapıları, Bouleterion vb. Antik yapıların konumlandığına işaret etmektedir. Agora'nın batı kanadı bitişiğinde yapılan kazılarda rastlanan, kemerlerle yükseltelen basamaklardan oluşan ve dairesel plan özelliği gösteren yapı kalıntısının, Bouleterion'a ait olduğu sanılmaktadır (Şekil 9).

Helenistik Dönem'de yapılan, Roma Dönemi'nde yenilenecek kullanılan Tiyatro ise, arazinin topoğrafik durumuna uygun doğal bir oyuk içinde konumlanmaktadır. Günümüzde tamamen modern kentin altında kalan yapının yeri ve mimari

Şekil 6. Agora'nın batı kanadı bodrum katından görünüm.

Şekil 7. Agora'nın avlusunda yapılan stratigrafik kesit.

Şekil 8. Agora'nın avlusunda ortaya çıkarılan yapı temeli.

Şekil 9. Agora'ya bitişik konumlanan yapı kalıntısı.

yapısı, burada konumlanan evlerin temellerinde, duvarlarında ve bahçelerinde yer alan kalıntılara dayanılarak aydınlatılabilmektedir. Günümüzde tiyatronun analemna duvarına ait olduğu düşünülen bir duvar parçası (Şekil 10), bu duvarın iç tarafında vomitorium denilen oturma yerlerine giden tonozlu bir geçit (Şekil 11), yapının güneyinde diazoma'nın arka kısmına ait olduğu düşünülen bir duvar parçası (Şekil 12) ve skene kısmına ait olduğu düşünülen blok taşlar (Şekil 13) bulunmaktadır.

Kent tarihinin çeşitli devirlerine ait bu veriler, bilimsel araştırmalar sonucunda saptanan katmanlaşmanın görsel verilerle ispatlanmasını sağlamakta, bu alanın her dönemde iskân edildiğini, dolayısıyla da mevcut ve potansiyel bir tabakalanma barındırdığını göstermektedir. Kentin Roma Dönemi'nde Asya'nın en parlak, büyük ve görkemli şehri unvanlarını aldığı düşünülürse, kamusal merkez ve etrafında yoğun bir kent dokusu oluşmuş ve görkemli binalar yapılmış olmalıdır. Bu

Şekil 10. Tiyatro'nun analemna duvarına ait bir parçası.

Şekil 11. Tiyatro'nun batısındaki tonozlu alt yapı galerisi.

Şekil 12. Tiyatro'nun skene kısmına ait antik blok taşlar.

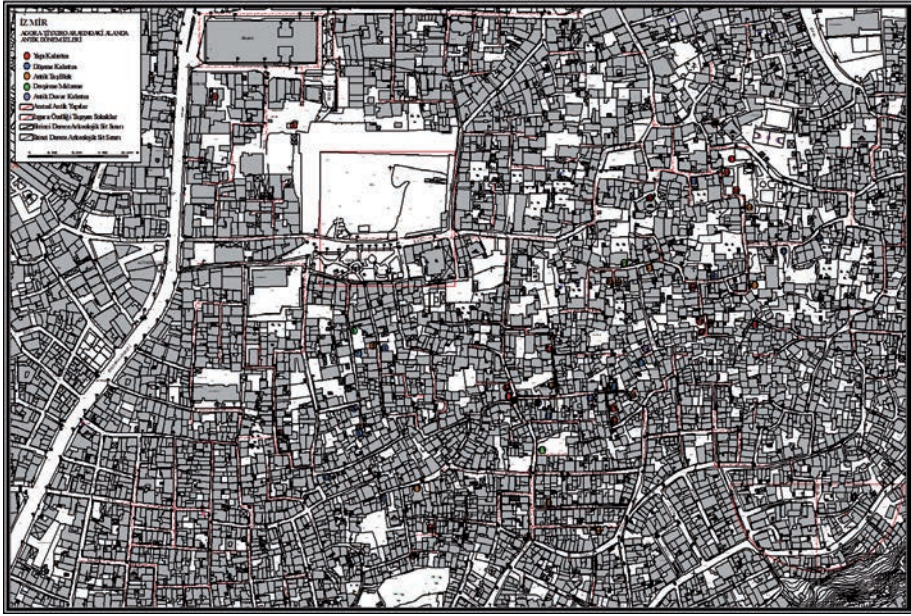
Şekil 13. Tiyatro'nun diazoma kısmına ait duvar parçası.

yapılar, sütunlu caddeler ve eğimli arazi birbiriyle bütünleşerek anıtsal bir silüet oluşturmuş ve kente Antik Dönemler'deki ününü kazandırmıştır.

Günümüzde bilimsel yöntemlerle yapılan tarihsel ve mekânsal araştırmalar, bu yapıların bir kısmının yeraltında varlığını sürdürdüğüne işaret etmektedir. Bu sebeple kuramsal çalışmalar sonucu belirlenen yeraltı ve yer üstü katmanların her türlü tahribat sonucunda günümüze ulaşan kısmının belirlenmesi, ardından sit bütünlüğünün sağlanarak plan çalışmalarında gerekli güncellemelerin gerçekleştirilmesi gereklidir.

Antik İzmir'in güçlü bir odak noktasını oluşturan Agora ile Tiyatro arasında konumlanan bölge, günümüzde kent kimliği ve tarihsel sürekliliğin en fazla izlendiği alandır. Bu sebeple tarihi kent merkezinin bu bölgesinde yüzey taraması, mekânsal okuma ve farklı ölçeklerde yapılan gözlemlerle, kentin tarihsel sürekliliğinin yeraltı katmanlarının tanımlanmasına odaklanan bir alan çalışması gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda kentin sokak sistemi, geleneksel dokusu, eğim, dolgu kalınlığı vb. özelliklerine ilişkin incelemeler yapılmış, yeraltı bileşenlerine ilişkin ipuçları aranmıştır. Bu çalışmalar kentin yeraltı katmanlarının varlığı ve korunmuşluk durumu hakkında bir değerlendirme sağlamıştır (Şekil 14).

İzmir'de Agora, Tiyatro vb. yapıların konumları ve araziye yerleştikleri kuzey-güney, doğu-batı doğrultusu, Antik Dönem'deki kent yapısının saptanmasında önemli rol oynamaktadır. Bu alanda sokak sistemine ilişkin yapılan gözlemlerde, birbirine paralel ve dik konumlanan sokaklara rastlanmıştır. Bunların bazıları yer yer kesintiye uğramasına karşın, aynı doğrultudaki başka sokaklarla çakışmakta, arada kalan bölgede ise sokak doğrultusu ada ve parsel sınırlarında devam etmektedir. Sokakların organik bir biçim aldığı bölgelerde ise, söz konusu sistem yine ada ve parsel sınırlarında devam etmektedir. Eğimli topoğrafyanın zorluklarına rağmen ızgara plan uygulanmasıyla oluşan sokak sisteminde genellikle bir yöndeki sokaklar düz, onları dik kesen diğer yöndeki sokaklar ise yokuş, kimi zaman merdivenli olmuştur.

Şekil 14. Agora ve Tiyatro arasında konumlanan bölgede, ızgara plan izleri ve kalıntıları. (Kornak Belediyesi Planlama Müdürlüğü'nden alınan 1/1000 ölçekli hâlihazır plan kullanılarak ve farklı ölçeklerde yapılan alan çalışmalarından yararlanılarak hazırlanmıştır).

Bu alanda yapılan yüzey taramalarında, değişen korunmuşluk düzeyinde Antik yapı parçaları ve mimari kalıntılara rastlanmıştır. Genellikle kentsel kullanımların ve yapılaşmanın arttığı, trafiğin yoğunlaştığı sokaklarda arkeolojik veri bulunmadığı, buna karşın, dar ve az kullanılan sokaklara girildikçe bulguların görülmeye başladığı, hatta çıkmaz sokaklarda arttığı dikkat çekmektedir.

Eğim, dolgu kalınlığı, yoğunluğu vb. topoğrafik verilere ilişkin gözlemler de, arkeolojik potansiyelin korunmuşluk durumuna ilişkin bir değerlendirme sağlamakta, eğimin ve dolgu kalınlığının arttığı alanlarda, arkeolojik dolguların korunmuşluk düzeyi de artmaktadır.

Sokak sistemine ilişkin yapılan gözlemlerde, ızgara plan özelliği taşıyan sokaklarda arkeolojik dolguların arttığı ve bulguların daha iyi tanımlandığı dikkat çekmektedir. Fakat arazi eğiminin azalarak kentsel kullanımların arttığı kısımlarda, ızgara plan özelliği korunmasına karşın, arkeolojik verilerin yok olduğu saptanmıştır. Eğimin iyice arttığı Tiyatro çevresindeki alanlarda ise, ızgara plan özelliği taşıyan sokaklar ve mimari kalıntılar bulunmamakta, kentin antik dönemdeki konut bölgesinin burada sona erdiği sanılmaktadır.

Yapılan alan çalışmasında genellikle eğimli alanlarda ve ızgara plan özelliği gösteren sokaklarda 52 adet Antik mimari bulguya rastlanmıştır, bunların 12 tanesinin Antik yapı kalıntısı olduğu sonucuna varılmıştır (Şekil 15).

Şekil 15. Alan Çalışması ile Belirlenen Antik Buluntular.

Bu kalıntıların değerlendirilebilmesi için bulguların artırılarak Coğrafi Bilgi Sistemleri desteği ile veri tabanına kaydedilmesi gereklidir. Bu parsellerde uzmanlar tarafından sondaj kazısı, jeofizik araştırması vb. bilimsel çalışmaların yapılarak tarihsel verilerle desteklenmesi, kalıntıların tanımlanmasına ilişkin bir değerlendirme sağlayacaktır.

Özetlemek gerekirse, Agora ve Tiyatro arasında kalan bölgede yapılan alan çalışmasında günümüzde kullanılan sokaklarda, yüzey taraması, mekânsal okumalar ve farklı ölçeklerde gözlemler yapılmış, bunun sonucunda bölgede, iyi korunmuş düzeyde yoğun bir arkeolojik dolgu bulunduğu saptanmıştır. Evlerin bir kısmının kapalı olması sebebiyle yapı adalarının ortalarında konumlanan parsel ve bahçelerin tamamına ulaşmak mümkün olmamış, buna karşın, koruma ve planlama çalışmalarına veri oluşturabilecek önemli sonuçlar elde edilmiştir.

Sonuç

İzmir’de günümüze kadar olan süreçte yapılan sit saptama, derecelendirme ve belgeleme çalışmaları ayrıntılı bilimsel yöntemlere dayanmamış, çoğu zaman toprak üstü kalıntıların varlığı ölçütüne göre yapılmıştır. Tarih boyunca önemini korumuş olan kentin 80 yılı aşkın süredir devam eden planlama çalışmalarında ise, kentin tarihsel sürekliliğinin yeraltı ve yer üstünde konumlanan tüm bileşenlerini dikkate alan bir plan ortaya koyulamamıştır. Oysa bilimsel yöntemlerle yapılan

araştırmaların, arkeolojik buluntu alanlarının sınıflandırılarak tescil edilmesine ve koruma planlaması yapılmasına temel oluşturması gerekmektedir.

Bu çalışma kapsamında Agora ve Tiyatro arasında kalan bölgede saptanan tüm arkeolojik kalıntıların günümüz koşullarında ortaya çıkarılması ve korunması oldukça güçtür. Fakat üçüncü derece arkeolojik sit tanımının derecesinin yükseltilecek modern yapım sistemleriyle yapılaşmanın engellenmesi, potansiyel alanların gelecekte değerlendirilmek üzere koruma altına alınmasını sağlayacaktır. Benzer arkeolojik dolguların, tarihi kent merkezinin diğer bölgelerinde de korunduğu dikkat çekmektedir. Yeraltında bulunan arkeolojik verilerin belirsizliğini koruması, sağlıklı koruma politikalarının oluşturulmasını ve başarısını engellemektedir. Bu sebeple yüzey taraması, mekânsal okuma ve farklı ölçeklerde gözlemlerden oluşan alan çalışmalarının, kent genelinde gerçekleştirilmesi, kalıntıların korunmasına yönelik daha iyi bir değerlendirme için tüm saptamaların Coğrafi Bilgi Sistemleri desteği ile veri tabanına kaydedilmesi gerekmektedir.

Yeraltı envanterinin eksiksiz biçimde oluşturulması, kentin tüm yatay ve düşey ilişkilerinin korunduğu bir sit bütünlüğü oluşturulmasını sağlamaktadır. Arkeolojik bulguya rastlanan alanlarda uzmanlar tarafından sondaj kazısı, jeofizik araştırması vb. çalışmaların yapılması ve kalıntıların daha iyi değerlendirilerek öncelik sırasına göre bilimsel çalışmaların başlatılması gerekmektedir. Yeraltında Antik kalıntıların bulunduğu alanlar, üzerlerinde modern yapılaşmalar olmasına karşın, gelecekte değerlendirilmek üzere kazı ve arkeolojik koruma bölgesi olarak belirlenmelidir.

Sit sınırları içinde hazırlanan koruma amaçlı imar planı, kentin tüm dönemlerine (Helen, Roma, Bizans, Beylikler, Osmanlı) ait kimlik öğelerini öne çıkartacak bir anlayışa sahip olmalı ve kent merkezinde tarihsel derinlik canlandırılmalıdır. Bir başka deyişle; planın uygulama süreciyle birlikte bu dönemlerin tarihi kent merkezinde izlenmesi ve kent kimliğiyle etkili bir biçimde buluşmaları sağlanmalıdır.

İmar planı çalışmalarının en önemli amacı, kentin 2300 yılı aşan tarihinin yeraltı ve yerüstü tüm birikiminin korunması ve kent yaşamına yansıtılması olmalıdır. Bu sebeple Agora, Tiyatro vb. yapılar, Antik Dönem kent mekânlarını, Agora çevresindeki korunmuş Osmanlı konut dokusu ve geleneksel Kemeraltı çarşısı, Osmanlı Dönemi tarihsel mekânlarını canlandırma alanları olarak düzenlenmeli, bu çalışmalar yaygınlaştırılmalıdır. Tarihi kent merkezi, İzmir'in kurulduğu günden bu yana odak noktası olmuş en önemli unsurdur. Bu sebeple tarihi kent merkezinin kimliği ile uyuşmayan, insan ve trafik yükünü arttıran işlevlerin bölge dışına çıkarılması, prestij mekânları ile kültürel ve turistik işlevlerin getirilmesi, bu alanın bilim, kültür, eğitim, eğlence, turizm, geleneksel ticaret ve iskân bölgesi olarak düzenlenmesi gerekmektedir.

Antik anıtsal strüktürlerin yapımı uzun bir zamana yayılmakta, bazen de bu yapılar farklı dönemlerde ek ve onarım görmektedir. Bu yapıların detaylı olarak

incelenmesi, mimari yapısını aydınlatmanın yanı sıra, kentin tarihsel sürekliliğine ilişkin ipuçları da sağlamaktadır. Günümüzde İzmir’de sadece Agora’da bilimsel çalışmalar yapılmakta, Kadifekale ve Tiyatro’da da yapılması planlanmaktadır. Bu noktasal çalışmalar dışında arkeolojik varlıklar, kent kimliğinde ve yaşamında aktif rolü olmayan marjinal mekânlar olarak varlığını sürdürmektedir. Bu sebeple bilimsel çalışmaların sur duvarları, Stadyum, vb. alanlarda da yapılarak kent genelinde yaygınlaştırılması ve ortaya çıkarılan buluntuların kent yaşamına yansıtılacağı projelerin geliştirilmesi, kentin tüm dönemlerinin izlenebildiği bir kent kimliğinin oluşmasını sağlayacaktır.

İzmir’in Antik Çağ’daki ünü dikkate alınır, bu dönemlere ilişkin fiziksel bileşenlerin mevcut antik yapılarla sınırlı olmadığı açıktır. Eski Çağ’da kenti bezeyen bu yapıların bir kısmının günümüz kentinde bulunduğu yerlere ilişkin tarihsel veriler bulunmaktadır. Bu bağlamda, Zeus Akrasios Tapınağı’nın Değirmentepe’de, Ana Tanrıça Tapınağı’nın Tepecik yükseltisinde, Gymnasion ve Asklepion Tapınağı’nın Değirmentepe eteğinde kıyıya yakın bir noktada, Odeon’un Millî Kütüphane’nin yanında konumlanan otopark yakınında, Hadrian tarafından yaptırılan Buğday Pazarı ve Ticaret Agorası’nın günümüz Anafartalar Caddesi’nde konumlanan liman yakınında, Jüpiter Olimpiya Tapınağı’nın Eski Belediye Binası çevresinde, Stratonike Tapınağı’nın Bikur Holim Havrası yakınında, Ianus Tapınağı’nın Kadifekale’de, Tiberius Mabedi’nin Stadyum yakınlarında, Bouleterion ve Nemesis Mabedi’nin Agora yakınında, Apollon Tapınağı’nın Balçova’daki kaplıcaların yakınında olduğu, Efes Kapısı ve Stadyum yakınlarında çeşitli hamam yapılarının bulunduğuna ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Bu yapıların yerlerinin kesin olarak saptanmasına ilişkin daha detaylı tarihsel araştırmaların yapılması, bu araştırmaların sondaj kazısı, jeofizik araştırmaları vb. detaylı çalışmalarla desteklenmesi ve bulguya rastlanan alanlarda bilimsel kazılar başlatılarak kültürel amaçlarla düzenlenmesi gerekmektedir (Cadoux, 2003, 147-389).

Bunların dışında Antik Dönem’e ait kaynaklarda çeşitli hamam yapıları, Prytaneion, Gerousia, Homereion Stoası, kitaplık, arşiv, Hadrianus Mabedi, Kledones Tapınağı, Augustus ve Tiberius Mabedleri, Caracalla Mabedi, Kibele Tapınağı, Serapis Tapınağı, Dyonisos Briseus Mabedi, Yedi Hıristiyan Kilisesi vb. yapılardan söz edilmekte, fakat günümüz kentinde buldukları yerler bilinmemektedir. Daha detaylı bilimsel çalışmaların, söz konusu yapılar ve kalıntılar arasında eşleşme sağlayacağı düşünülmektedir (Cadoux, 2003, 147-389).

Bir kentin geçmişini, kuruluşundan bugüne kadar geçirdiği tüm dönemler; kent kimliğini ise bu dönemlere ait bileşenler oluşturmaktadır. Bu geçmişin yakın dönemlere ait bileşenlerini yer üstündeki kültür varlıkları oluşturmakta, zamanın derinliğini ise yeraltındaki arkeolojik veriler hissettirmektedir. Kentsel arkeolojik varlıklar genellikle yeraltında kalıntı halinde konumlanması sebebiyle, kamuoyunda korunması gereken zenginlikler olarak görülmemektedir. Fakat kentin ta-

rihsel sürekliliğine ilişkin bileşen olarak ele alınması, anlamlandırılmalarını ve korunmalarını kolaylaştırmaktadır.

Günümüzde İzmir'in sahip olduğu kültür mirası, kentin tarihsel sürekliliğini ve bütünlüğe gelişimini yansıtmaktan uzaktır. Bu sebeple İzmir'de korunması planlanan değerlerin tanımlanmasında hedeflenen nokta kentin 2300 yıllık kimliği olmalıdır. Bu tanım yeraltında ve yer üstünde konumlanan yapı ve kalıntıların tümünü içine almakta, koruma yaklaşımlarının belirlenmesi ve pratiğe geçirilmesinde, çok katmanlılığın ve kimliğin korunarak sürdürülebilirliğin sağlanması en önemli kriter olmaktadır. Kentin Helenistik, Roma ve Bizans uygarlıklarının izlerinin kentsel arkeoloji projeleriyle gün ışığına çıkarılarak kent yaşamına yansıtılması, kentsel ve toplumsal kimliği güçlendirerek sosyal yaşamı zenginleştirecektir.

KAYNAKÇA

- ATAY, Ç. (1998) *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmir Planları*, Ajans Türk Basın ve Basım, Ankara.
- AYDENİZ, N. E. (2008) *Kent Arkeolojisi Metoduyla, Çok Katmanlı Kentlerdeki Tarihsel Sürekliliğin Çözümünere Korunması: İzmir Örneği*, yayınlanmamış Doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- CADOUX, C. J. (1938) *İlkçağ'da İzmir: Kentin En Eski Çağlardan MS 324'e Kadar Tarihi*, çev. B. Umar (2003), İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- CANPOLAT, E. (1953) *İzmir: Kuruluşundan Bugüne Kadar*, İstanbul.
- DOĞER, E. (2006) *İzmir'in Smyrna'sı: Paleolitik Çağdan Türk Fethine Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KIRAY, M. (1998) *Örgütlemeyen Kent: İzmir*, Bağlam Yayıncılık, Ankara.
- KUBAN, D. (2001) *Türkiye'de Kentsel Koruma: Kent Tarihleri ve Koruma Yöntemleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- OİKONOMOS, C., SLAARS, B. F. (1868) *Destanlar Çağından 19. Yüzyıla İzmir*, çev. B. Umar (2001), İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- PINAR, İ. (der.) (2001) *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir: Yabancıların Gözüyle Osmanlı Dönemi'nde İzmir: 1608-1918*, Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir.
- STRABON. (1987) *Coğrafya Anadolu*, çev. A. Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

NOT

1. Dr. Öğretim Üyesi, Yaşar Üniversitesi.

İZMİR KONUT MİMARİSİNİN MEKÂNSAL DÖNÜŞÜM KAVRAMI BAĞLAMINDA KORDON ÖRNEĞİNDE İNCELENMESİ

Gülnur BALLİCE¹

Giriş

Bu çalışma kapsamında, İzmir'in 1850'lerden 2000'li yıllara kadar uzayan 150 yıllık süreç içerisinde konut mimarisindeki değişim ve dönüşümü, sosyal, ekonomik oluşumlar paralelinde, ulusal ve uluslararası ölçekte irdelenecektir. Araştırmada, İzmir konut mimarisindeki gelişmeler incelenirken, Türkiye'nin belirtilen dönemlerdeki genel kentleşme ve mimarlık ortamının değerlendirilmesi de yapılacaktır. Ele alınan farklı dönemlere ait değerlendirmelerin ayrıntılı olarak irdelenmesi amacıyla örnekleme alanı olarak prestijli bir yaşam çevresi olan ve kentin her dönemde konut bölgesi olma özelliğine sahip Kordon Alanı seçilmiştir. Şekil 1, Şekil 2 ve Şekil 3'de verilen haritalarda makale içinde incelenecek 1200 ve 1201 no'lu yapı adalarının durumu izlenebilmektedir.

İzmir konut mimarisinde yaşanan değişim ve dönüşümler başlıca 5 dönem olarak ele alındığı zaman, bu dönemler şu şekilde özetlenebilir:

1. 1850 sonrası Levantenler ve yabancıların oluşturduğu cumbalı evler ve köşkler;
2. 1923 sonrasında, Atatürk'ün ve yurt dışından getirilen yabancı mimar ve şehir plancılarının öncülüğündeki planlama çalışmaları ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nin devlet yapıları;
3. 1950 sonrasında hız kazanan 3-4 katlı apartmanlar, kentlere göçün yarattığı gecekondulaşma ve onun paralelinde kent içinde artan yapısal yoğunlaşma;
4. 1965 ile başlayan yoğun apartmanlaşma sonucunda kentteki mevcut tarihi doku ile Cumhuriyet sonrası yapılan konutların hızla yıkılmaya başlanması;

sı; yapılarda sürekli gabari artışı; kent çeperlerinde yasal olmayan gecekondu alanlarında sürekli büyüme ve çıkarılan aflar;

5. 1980'lerden sonra kent parsellerinin aşırı değerlenmesi, büyük boyutlu konut yatırımlarının büyük sermayeler, holdingler aracılığı ile yapılması ve kent dişindeki konut alanlarına ynelmelerdir.

Bu makale iki temel kısımdan oluşmaktadır. 1, 2 ve 3. bölümleri kapsayan birinci kısımda, Türkiye'de ve ağırlıklı olarak İzmir'de kentsel doku ve mimarideki gelişmelerin genel analizi ve değerlendirilmesi yapılacaktır. 4 ve 5. bölümlerden oluşan ikinci kısımda ise Kordon Alanı özelinde konut dokusu ve mimarisi ayrıntılı olarak irdelenecek, yorumlanacak ve sonuçlar sunulacaktır.

Bu alanda, fiziksel mekndaki oluşumlar ve mimari değişim ve dönüşümler 13 adet yapı adası ve 28 adet parsel üzerinde ölçümler, belgeler üzerinde ayrıntılı incelemeler, gözlemler, saptamalar, değerlendirmelerle irdelenirken, İzmir'deki konut dokusunun ayrıntılı olarak araştırılması da yapılacaktır (şekil 4). Bu değerlendirmelerle bir bakıma konut dokusunun geçmişten günümüze resminin genelinde ve ayrıntıda sergilenmesine olanak tanımıştır.

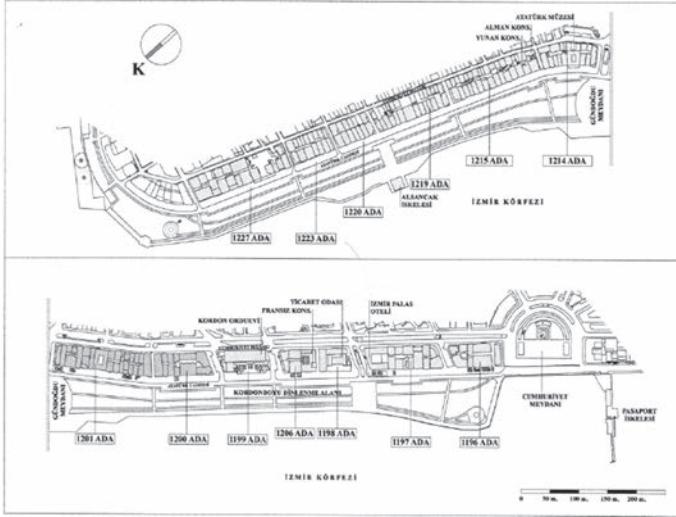
Bu makalede, konut mimarisindeki değişim ve dönüşümlerin Kordon Alanında irdelenmesi amacıyla, bu alanın 19. ve 20. yüzyıldaki gelişimi irdelenerek, bölgenin kent içindeki konumu ve mekânsal özellikleri aktarılacaktır. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında, Kordon'un durumu, sosyal yaşantısı, ada ve parseller, dolgu alanları, yapı yoğunluğu, farklı kullanımlar, vb. bileşenler irdelenmiştir. Cumhuriyet ncesi ve sonrasında, genelde Kordon Alanı, özelde seçilen yapı adaları (1200 ve 1201 no.lu yapı adaları) parsel leği ve mimari özellikler açısından incelenecektir. 1950'den günümüze kadar olan süreçte, ilk dönüşümlerin, Cumhuriyet sonrası ortaya çıkan ev, apartman, vb. farklı konut tiplerinin irdelenmesi,

şekil 1. Araştırma alanının (Kordon) İzmir kenti içindeki konumu (www.izmir-bel.gov.tr).

şekil 2. 1200-1201 Adanın Parselasyon durumu (www.izmir-bel.gov.tr).

Şekil 3. Kordon ve Alsancak bölgesine ait hava fotoğrafında araştırma alanı ve 1200-1201 no.lu yapı adaları (İzmir Kent Merkezi Mimarlık Haritası, 2004).

Şekil 4. İzmir Kordon alanında dönüşümü incelenen 13 adet yapı adasının yerleşimi.

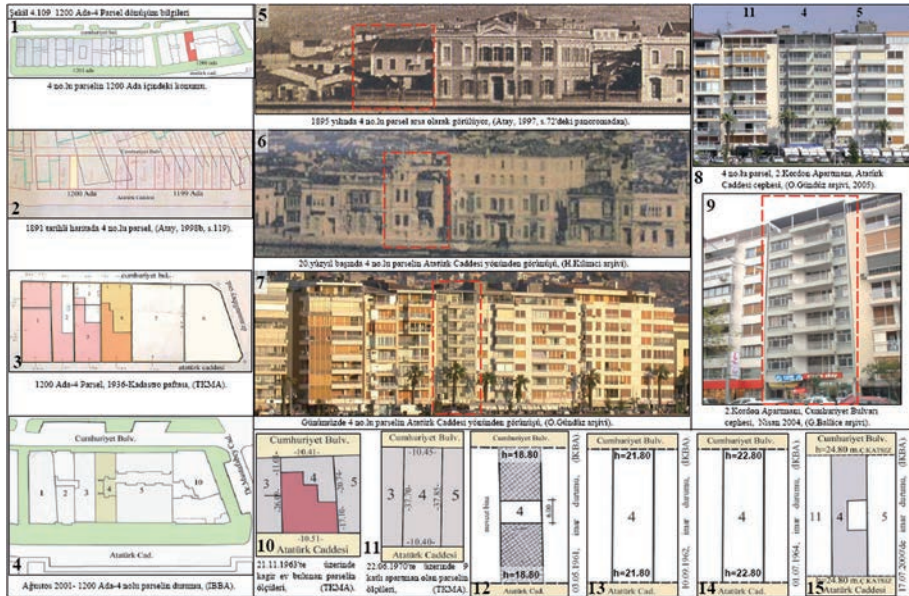
kat mülkiyeti ile değişimin nasıl gerçekleştiğinin belgelenmesi hedeflenmiştir. Günümüzdeki konut dokusunun mevcut durumu, apartmanların kat planları, imar durumları, parsel ölçüleri, fotoğraflar gibi veriler kapsamında ele alınarak, bu üç dönem aşağıdaki parametreler ışığında incelenerek yorumlanacaktır.

Araştırma alanı içindeki 13 adet yapı adası, parsellere ilişkin değişimler, konut dışı kullanımlar ve eski yapıların mimari özellikleri kapsamında değerlendirilmiştir. 1200 ve 1201 no.lu yapı adalarında, parsellerdeki değişimi irdeleyebilmek amacıyla parsel ön cepheleri, derinlikleri, büyüklükleri, TAKS-KAKS değerlerindeki

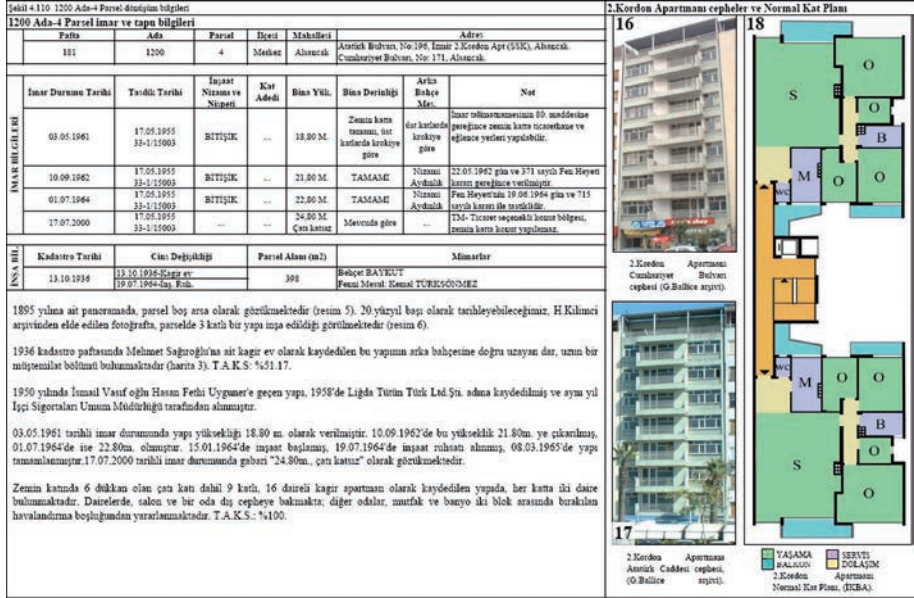
değişiklikler ve nüfus yoğunluğunun değişimi, 19. yüzyıl sonlarından başlayıp günümüze kadar devam eden süreçte değerlendirilmiştir. Yapılardaki değişimi belirleyebilmek amacıyla, yapım sistemleri ve malzeme; kat adetleri; plan tipleri; kullanım biçimindeki değişiklikler; mevcut yapıların yapım tarihlerine göre dağılımı; kullanıcıların profili ve gayrimenkul fiyatları; mimari dil, boyut ve değişim başlıkları altında, yine aynı zaman aralığında, detaylı incelemeler yapılmıştır.

Bunun yanı sıra, seçilen 1200 ve 1201 no. lu yapı adalarında yer alan toplam 28 adet parselin 20. yüzyıldaki dönüşümleri detaylı olarak belgelenmiş, bunlar planlar ve fotoğraflar halinde sunulmuştur. Her bir parselin ada içindeki konumunu gösteren ve 'Parsel Dönüşüm Bilgileri' olarak adlandırılan bu paftalar, anahtar plan, parselin -varsa- sigorta planındaki durumu, parsel ölçüleri, imar durumu, günümüzdeki parselasyon düzeni, eski ve yeni/mevcut yapıların fotoğrafları, adres, inşa bilgileri, imar bilgileri gibi bölümlerden oluşmaktadır. Paftalar üzerinde her parselle ilişkin kentsel ve mimari ölçekte değerlendirmelere yer verilmiştir (Şekil 5, Şekil 6).

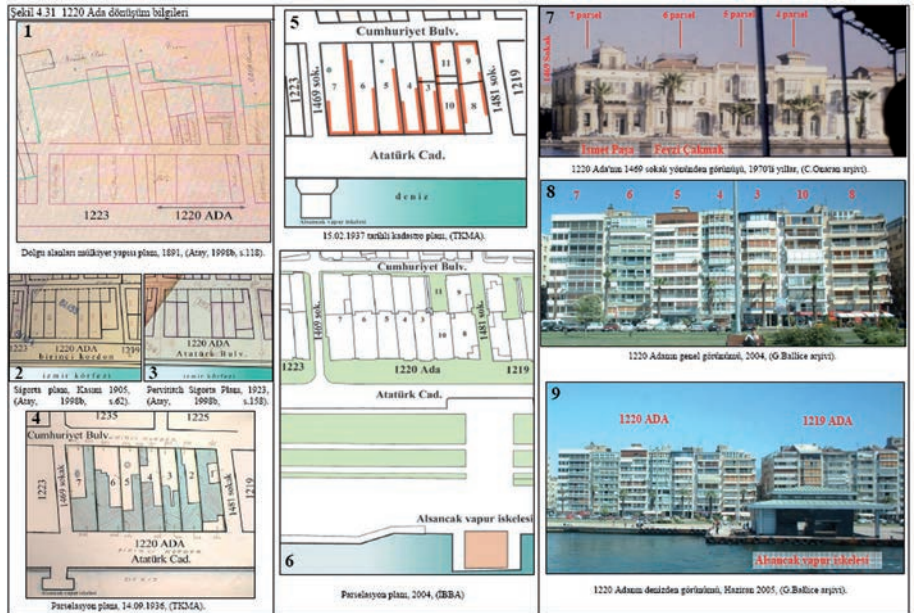
Kordon Alanı'nda Cumhuriyet Meydanı ile Punta bölgesi arasında yer alan 13 adet yapı adasında (1196, 1197, 1198, 1206, 1199, 1200, 1201, 1214, 1215, 1219, 1220, 1223, 1227 no.lu adalar) yaşanan dönüşümler 'Ada Dönüşüm Bilgileri' başlıkları altında ayrı paftalarda değerlendirilmiştir. Bu paftalara ilişkin yorum ve değerlendirmelerle seçilen alanın dönüşüm aşamaları ortaya çıkarılmaktadır (Şekil 7, Şekil 8).

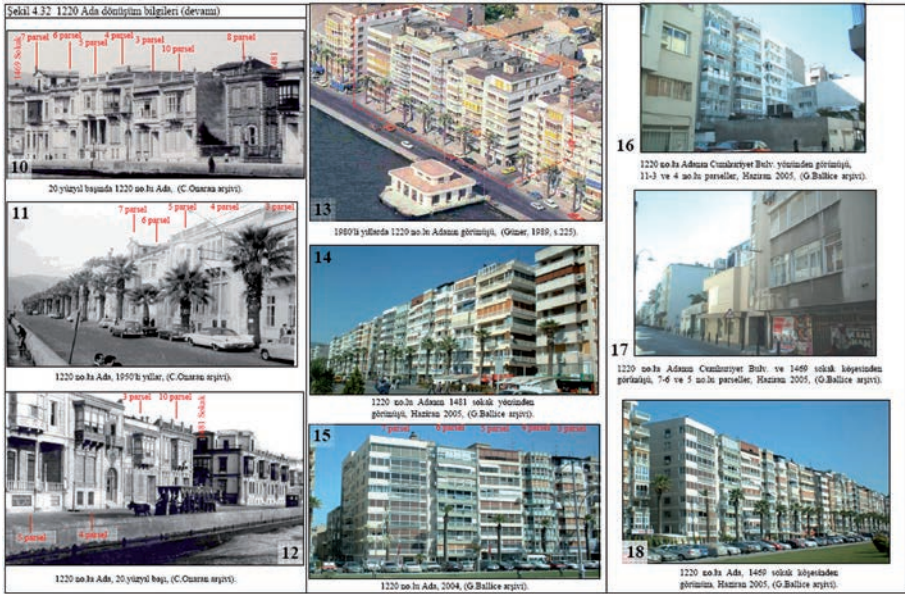
Şekil 5. Parsel dönüşüm bilgileri, 1200 Ada-4 Parsel.

Şekil 6. Parsel dönüşüm bilgileri, 1200 Ada-4 Parsel (devamı).

Şekil 7. Ada dönüşüm bilgileri, 1220 Ada.

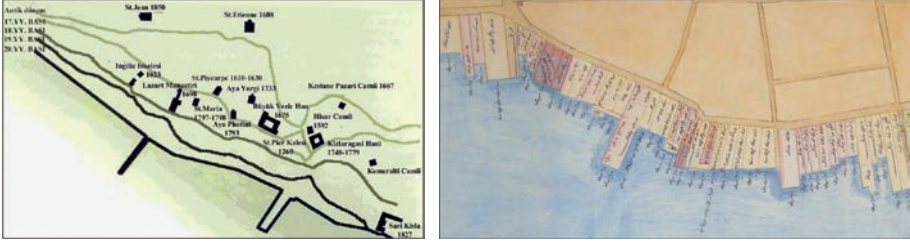
Şekil 8. Ada dönüşüm bilgileri, 1220 Ada (devamı)

1850-1923 Dönemi

Türkiye’de 1923’e kadar kendi dinamikleri içinde gelişen bir mimarlıktan söz edilebilir. İzmir, ulusal ölçekteki stratejik jeopolitik konumu, geçmiş dönemde batı ile doğunun merkezi ve malların her iki doğrultuda aktarım noktası olması nedeniyle yabancı büyük sermaye için çekim unsuru olmuştur.

Alsancak ve özellikle Kordon bölgesi her zaman prestijli bir bölge olarak sosyal durumu iyi ve gelir düzeyi çok yüksek bir kullanıcı grubu tarafından tercih edilmiştir. Tarihsel gelişim içinde de yabancıların ve azınlıkların yerleştiği Alsancak bölgesinde de gelir seviyesine dayalı bir yerleşim olmuş, kıyı kesimde uluslararası ticareti yöneten zengin Levanten tüccarların konutları yer almıştır. Ticarete aracılık görevini yapan Rum ve Ermenilerin mahalleleri ise daha içerilerdedir.

Kentin vitrinini oluşturan Kordon bölgesinde sosyal yaşam, kentsel doku ve mimari açısından Cumhuriyet’e kadar Avrupalı kimliği ön plana çıkmıştır. Kordon olarak adlandırılan İzmir kıyı bandı, Antik Dönem’den başlayarak, son doldurulmuş tarihi olan 1999 yılına kadar altı kez doldurularak değiştirilmiştir. İzmir’de kıyı bandı yetersiz kalıp, araziye ihtiyaç duyulduğunda en kestirme çözüm, körfezin doldurulması olmuştur. Bu anlayış, Antik Çağ’da yaşayan İzmirlilerden, günümüze kadar değişmeden devam etmektedir (Şekil 9).

Şekil 9. İzmir kenti kıyı bandı gelişimi ve dolgu alanları (Atay, 1998, 43).

Şekil 10. 1200-1201 ada'nın 1865 tarihli dolgu yapılmadan önceki kıyı bandı planı (Atay, 1998, 111).

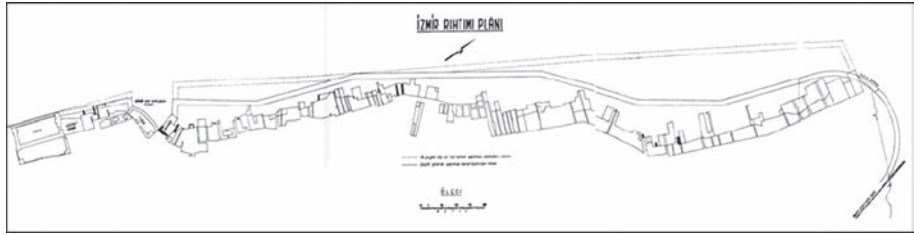
Dolgu ve rıhtım yapımı öncesinde, Kordon bölgesinde yer alan yapıların deniz tarafında arka cepheleri bulunmasına rağmen, mal trafiği açısından bütün evlerin denizle bağlantılı olduğu bilinmektedir (Şekil 10).

Denize paralel olarak uzanan, sahildeki yapıların yerleşim alanı üzerinde bulunan Frenk Caddesi (günümüzde denizden yaklaşık 150-200 m. içerilerde kalan Kıbrıs Şehitleri Caddesi), lüks mağazaları ile kentteki gayrimüslimler için sosyal ve ekonomik yaşantının en canlı olduğu bölgedir. Yüzü Frenk Caddesi'ne dönük olan yapıların bir bölümünün arka cephelerindeki küçük bahçe ya da iskelelerden körfeze gelen gemilere mallar karşılıklı aktarılmaktadır.

İzmir'in 18. yüzyıldan itibaren ticari öneminin artması, mevcut dokunun yetersiz kalması, sahil boyuna gemilerin doğrudan yanaşabilmelerinin sağlanması ve ürünlerin bölge içi aktarım noktalarına (garlar) daha kolaylıkla iletilebilmesi ihtiyacı geniş bir rıhtımın yapılmasını gerektirmiştir. Sonuçta 1865'lerden itibaren günümüzdeki Konak Meydanı'ndan Alsancak Garı'na kadar 3,5 km. uzunlukta ve ortalama 230-250 metre genişliğinde deniz doldurulmuş, rıhtımın gerisinde kalan alanlarda da mevcut ince uzun parseller aynı ölçüleriyle denize dik olarak uzatılarak yeni parsellerin oluşması sağlanmıştır (Şekil 11, Şekil 12).

Yeni dolgu ile kazanılan alanda, eski yapı dizisinin önünden geçirilen yeni bir yolla, denize paralel yeni bir imar şeridi oluşturulmuştur. Bu şerit üzerinde oluşturulan parsellerin geometrisi, mevcut parsellerin paralel ve denize dik uzatılması ile belirlenmiştir (Şekil 13). Sahil önünde, denize dik oluşturulan bu ince, uzun parsellerde rıhtıma ve arkadaki yola cephe veren binalar yapılmasına olanak tanımıştır. Söz konusu uygulama, dolgu, denizin doldurulması, rıhtım yapımı ve yeni parsellerin oluşturulması bir anlamda bugünkü dokunun ortaya çıkmasını aşamalı olarak yönlendirmiştir. Yeni oluşturulan bu ince uzun parseller, günümüzde 1. ve 2. Kordon'a bakan dar cepheli, derin, bitişik nizam apartman dokusunu ve mimarisini belirleyen başlıca unsur olmuştur.

Gayrimüslimler, içerisinde yer aldıkları Osmanlı camiasında, güvenlik kaygısını sürekli taşımışlar ve bu durum konutlarının mimarisini de etkilemiştir. Buna bağlı

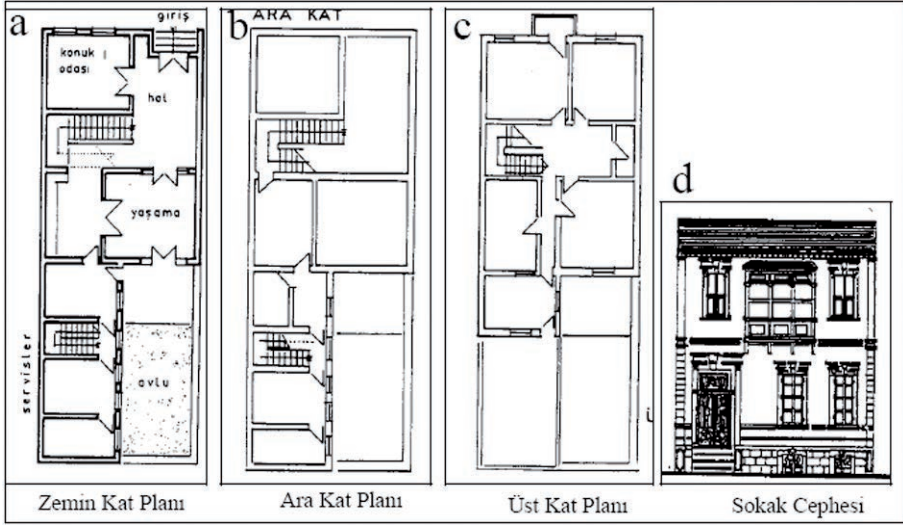
Şekil 11, 12. İzmir rıhtımı planı, 20 Eylül 1871 (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, irade-MV, nr.26094/9).

Şekil 13. 1200-1201 ada'nın 1891 tarihli dolgu alanlarını gösteren İzmir rıhtımı ve dolgu alanları mülkiyet yapısı planı (Atay, 1998, 119).

olarak, Rum ve Levanten evlerinin zemin katları taş duvardır veya cepheleri taş kaplamadır. Ana girişlerde demir kapılar vardır ve pencerelerde demir kanatlar bulunmaktadır.

Uzun zamandan beri mevcut olan yabancıların ve 1800'lerde sayıları artan Avrupalıların etkisiyle, kentte Anadolu'nun diğer yerlerinde görülmeyen bir mimari dil gelişmiştir. Bu mimari dil, en iyi konut yapılarına yansımıştır ve eskiden kentin değişik yerlerinde bulunmakla beraber (Mithatpaşa Caddesi üzeri, Kemeraltı, vb.) "kentsel simge" olma anlamında en iyi örnekleri Kordon'daki yapılarıdır. Burası kısmen kültürel kısmen diğer fonksiyonları barındırarak tarihinin her döneminde konut alanı olma özelliğini korumuştur (Şekil 14).

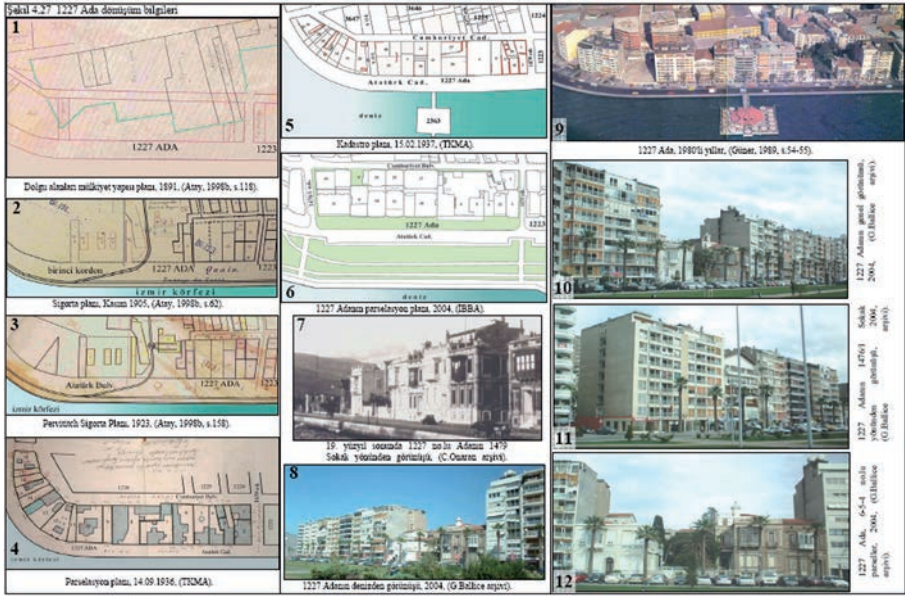
Şekil 14. Sakız tipi Alsancak konutu, planlar ve cephe (Erdim, 1992, 66).

Kordon'da günümüze ulaşmış en eski konut yapıları 1800'lü yıllara tarihlenmektedir ve bu yapılar büyük ölçüde yerel malzemeler ve zamanının ithal malzemeleri kullanılarak değişik milletlere mensup ustaların birlikte ürettikleri bir karaktere sahiptir. Mimari stilleri, ülkemizin değişik yerlerinde görülebilen Müslüman ve Türk kültürünün tipik özelliklerini barındırmamaktadır. Diğer bir deyişle bu evler, "Kozmopolit İzmir" in ürünüdür. Osmanlı-Türk kültürüne ait iç veya orta sofalı olarak planlanmış evlerde, Türklerin yaptığı ve kullandıkları evler de dâhil, Hıristiyan kültürünün izleri de aynı sıklıkta görülmektedir. Osmanlı-Türk evlerinde zemin katta yaşama mekânları yer almazken, İzmir evlerinde yaşama katı zemin kattır ve bu kat direkt olarak sokağa açılır. Bu konutların bir başka özelliği kırsal değil, kentsel özellik taşımalarıdır (Şekil 15, Şekil 16).

1923-1950 Dönemi

Yangından sonra İzmir kentinin imar faaliyetleri ve yangın alanının ıslah edilmesi, o günkü ve izleyen dönemlerdeki uluslararası/ulusal ölçekteki ekonomik sıkıntılardan dolayı (büyük ekonomik kriz, I. Dünya Savaşı, savaşın yıkıntıları, savaş sonrası dönemin zorlukları) uzun zamana yayılmıştır. Kenti terk etmiş olan Batılı sermayenin ve yapı alanında çalışan teknik kesimin yokluğu da bu süreci zorlaştırmıştır.

İzmir'de 1922 yangınından etkilenen bölüm, Cumhuriyet Meydanı ile Dr. Mustafa Enver Bey Caddesi arasında kalan alandır. Konut alanının başlangıcı olan bugünkü Kordon Orduevi'nin doğu kesimi yangın alanının sınırını oluşturmuştur. Günümüzdeki Mustafa Bey Caddesi'nden İzmir Limanı'na kadar uzanan kısım-

Şekil 15. 1227 ada dönüşüm bilgileri

Şekil 16. 1227 ada dönüşüm bilgileri (devamı)

daki konutlardan 1201 Ada, 26, 30, 3, 32, 33, 6, 7, 28 parsel ve 7609 Ada, 1, 2 parsel dışında kalanlar 1922 yangınından etkilenmemiştir (Şekil 17, Şekil 18). Cumhuriyet'ten sonra bu evlerin bir kısmı varlıklı Türklerce satın alınırken, bir kısmı da Lozan Mübadelesi ile yeni gelenlere takas karşılığı tahsis edilmiştir. Bu alandaki konut dokusu 1960'ların başlarına kadar hiç bozulmadan varlığını sürdürmüştür.

1950'lere kadar mevcut konut dokusu aynen korunurken, bu tarihten sonra, göçmenlerle artan nüfusun konut ihtiyacını karşılamak amacıyla Cumhuriyet'in öngördüğü hedefler doğrultusunda yapılan yapıların mimarisinde Batı normlarının yaygınlaştığı görülmektedir. Bahçeli, tek veya iki katlı, yığma, betonarme döşemeli konutlar yapılmaya başlanmış; devlet de kooperatifler aracılığı ile toplu konut yapımına destek olmaya başlamıştır (Şekil 19, Şekil 20).

Kentte, konuta olan talebin artması ile 1930'lu yıllardan itibaren varlıklı ailelerin gerçekleştirdiği, bağımsız birimlerden oluşan, 3-4 katlı betonarme aile apartmanları eski konutların yerini almaya başlamıştır. Bu yapıların gerçekleştirilmesinde kentteki az sayıdaki mimarın, günün çağdaş mimari anlayışı doğrultusunda olumlu örnekler ortaya koydukları görülmektedir.

Çalışma alanında yer alan konut dokusu dönemin sonuna kadar varlığını koruyabilmiştir. Cumhuriyet'ten sonra Kordon'daki parseller üzerinde iki katlı konutlar yapıldığına ilişkin iki örnek bilinmektedir. Birisi 1200 Ada-10 parselde (şimdiki Harika Apartmanı'nın bulunduğu parsel), 1930'larda yapılmış olan "Piyer Depor-ti Evi"dir. Eski bir fotoğraftan 1922 yangınından büyük zarar gördüğü anlaşılan buradaki yapının yerine, Cumhuriyet sonrasında İtalyan uyruklu Piyer Deporti tarafından Mussolini'nin gelip kalması için yeni bir ev yaptırılmış olduğu ifade edilmektedir. Diğer örnek ise, 1201 no.lu yapı adasında (yeni parselasyonla 7609 Ada-1 parsel olarak kayıtlı arsada) 1942 yılında Marcelle Bel tarafından yaptırılmış olan iki katlı konuttur (Şekil 21, Şekil 22).

1936 yılı itibarıyla 1200 ve 1201 no.lu yapı adalarının TAKS değerlerine bakıldığında, iki yapı adasında ortalama %60-70 civarında bir değer olduğu görülebilmektedir. İki yapı adasının (1200-1201 no.) 1936 yılındaki toplam inşaat taban alanlarına bakıldığında, %53 dolu alan (inşaat alanı), % 47 boş alan (bahçe ve yapılaşmamış parseller) olduğu görülmektedir (Şekil 23, Şekil 24).

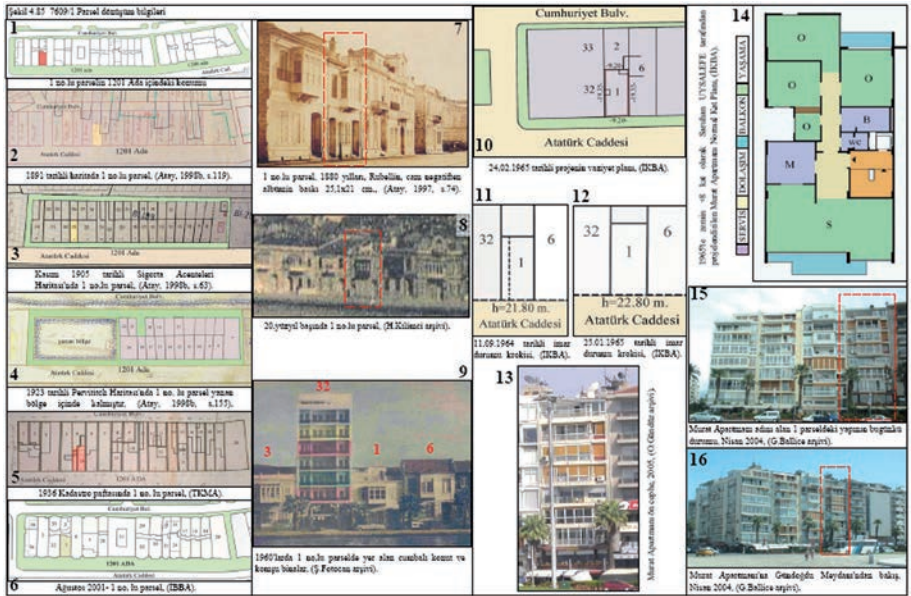
1936 yılına ait kadastro paftasına göre, yapılan hesaplamalar sonucunda, iki yapı adasındaki toplam nüfus yaklaşık değerlerle 30 konut x 6 kişi = 180 kişi olarak alınır ve iki yapı adasının toplam yüzölçümü olan 9692 m² de 180 kişinin yaşadığı kabul edilirse, nüfus yoğunluğu yaklaşık 185 kişi/hektar olarak belirlenmektedir.

1950-1980 Dönemi

1951 yılında yarışma yoluyla kabul edilen ve 1954'te uygulanmaya başlanan kentin yeni imar planında, başlangıçta Kordon'da 3-4 katlı apartmanların yapımına olanak tanınırken, mevcut mimari dokunun korunmasına yönelik hiçbir önlem ya

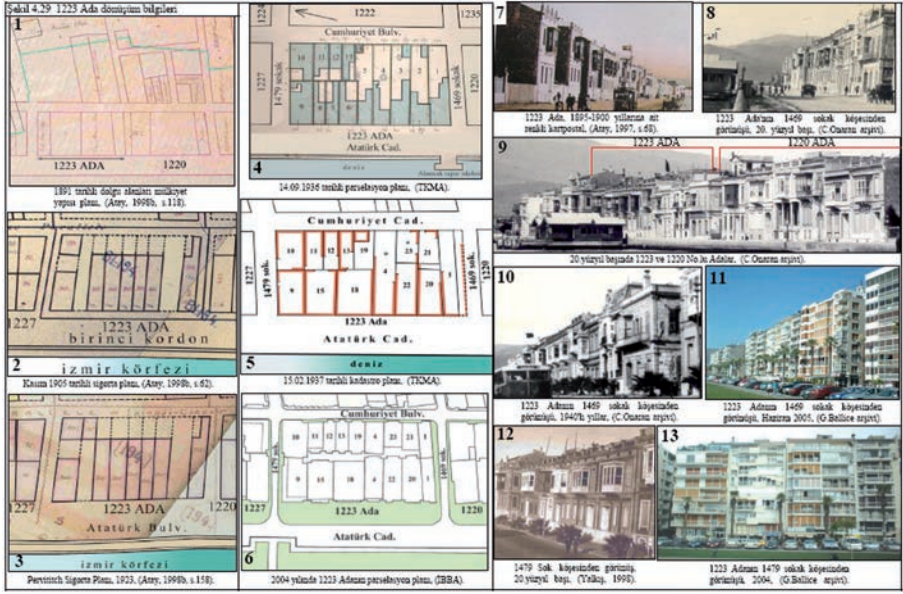

Şekil 17. 1201 ada 3 parsel dönüşüm bilgileri.

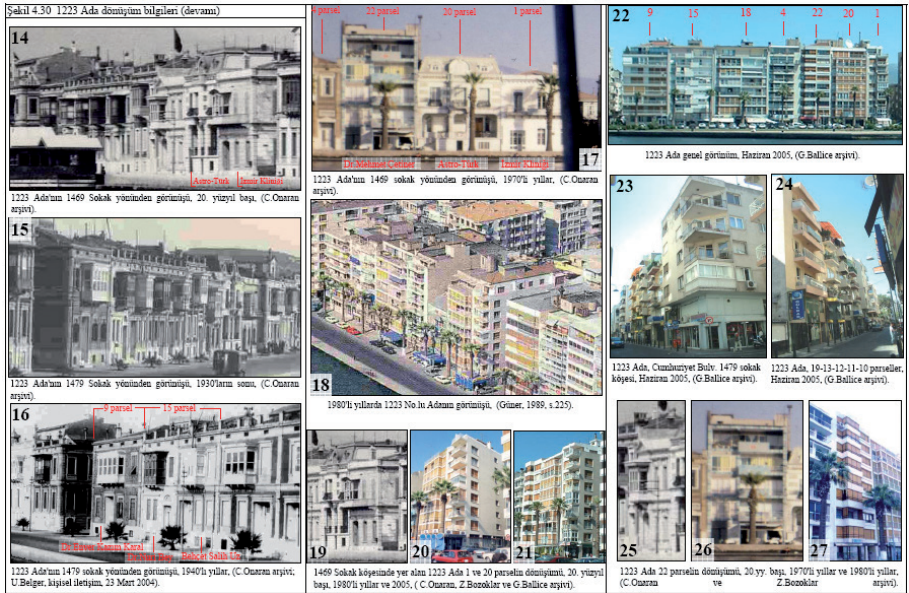

Şekil 18. 7609 ada 1 parsel dönüşüm bilgileri.

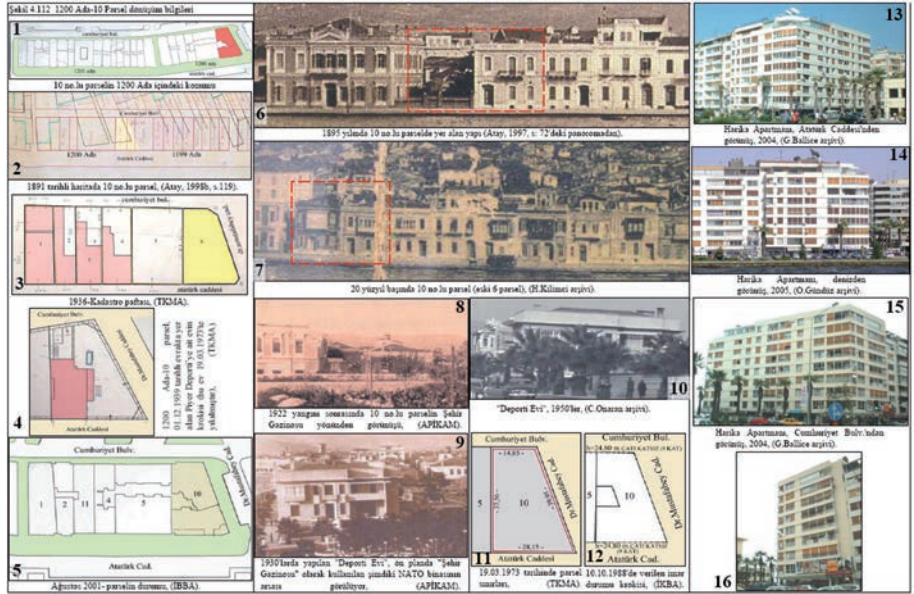
İzmir Konut Mimarisinin Mekânsal Dönüşüm Kavramı

Şekil 19. 1223 ada dönüşüm bilgileri.

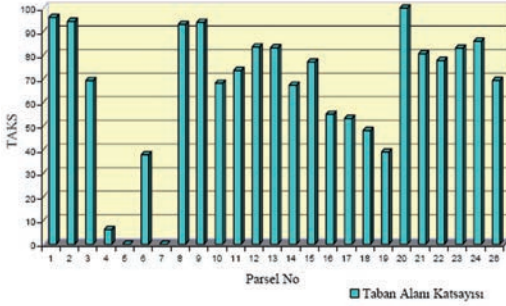
Şekil 20. 1223 ada dönüşüm bilgileri (devamı).

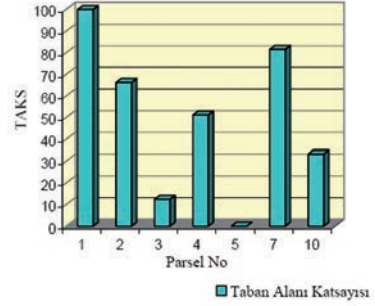
Şekil 21. 1200 ada- 10 parcel dönüşüm bilgileri.

Şekil 22. 1200 ada- 10 parcel dönüşüm bilgileri (devamı).

Şekil 23. 1201 ada'nın 1936 yılı verilerine göre TAKS değerleri.

Şekil 24. 1200 ada'nın 1936 yılı verilerine göre TAKS değerleri.

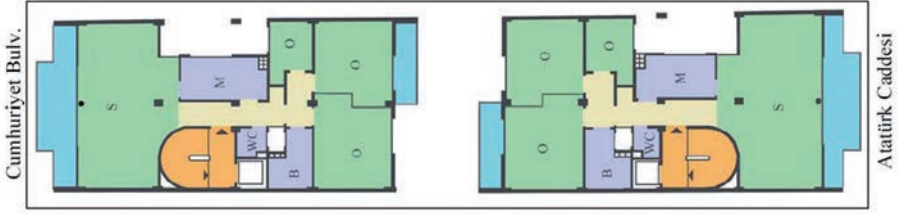
da öneride bulunulmamıştır. Dolayısıyla, aynı dönemde mevcut tarihi dokunun yok olmasının yolu da açılmış olmaktadır.

Konuta olan artan talebin kaçınılmaz sonucu olarak 1965 yılında Kat Mülkiyeti Yasası yürürlüğe girmiş ve bağımsız birimlerin yasal olarak kabul edildiği apartmanların yapımının önü açılmıştır. Bunun sonucunda kentin az katlı konut dokusu çok hızlı bir şekilde apartman bloklarına dönüşmüştür.

Kentin en değerli ve prestij alanı olan Kordon Alanı'nda ise bu gelişmeler en yoğun biçimde yaşanmıştır. 1950'li yıllarda başlayan 4-5 katlı bitişik nizam apartmanlar, izleyen yıllardaki imar artışlarıyla beraber 6-7-8-9 kata çıkmış, bu süreç içerisinde mevcut imar haklarının sonuna kadar kullanılması, alan arttıracak şekilde kat ilaveleri, çatı katlarının tam kata dönüştürülmesi ve balkonların kapatılması gibi uygulamalar yaygınlaşmaya başlamıştır.

Kısa sürede Kordon'un tümü apartmanlarla yapılaşmış, günümüzde tescilli olan 6-7 örnek dışındaki yapıların tümü yüksek bloklara dönüşmüştür. Bu yapılar arasında ilk dönemlerde yapıldığı için daha düşük gabaride kalan az sayıdaki apartman ise fiziksel ve ekonomik ömürlerini tamamlamış olmalarına rağmen varlıklarını sürdürmektedir.

“Mimari ve yaşam” ilişkisi göz önüne alındığında, İzmir'in konut yapıları Cumhuriyet öncesinden 1950'lere “kişiye göre özel imalat” tarzında yapılırken, 1970 ve sonrasında ise seri üretim ürünü olan “konfeksiyon evler”e dönüşmüşlerdir. Yapıların niteliği mimarların yetenek ve anlayışları ile belirlenmektedir. Bugün çalışma alanında yer alan apartmanlarda standart bir kat planı örneği görülmektedir (Şekil 25). Sonuçta mimari ürünün bir rant aracına dönüşmesiyle, mimari projenin “resmi bir belge” olması, mimarın da bu süreci tamamlamaya hizmet etmesi yaygın bir uygulama haline gelmiştir.

Şekil 25. Kordon'da yer alan apartmanlarda uygulanan tipik kat planı, (İKBA arşivi).

Alsancak bölgesinin kentin yeni prestijli ticaret alanına dönüşmesiyle konutların zemin katları lüks alışveriş birimlerine dönüşmüş, üst katlarda da işyeri kullanımları giderek artmaya başlamıştır.

1980-2000 Dönemi

1980 sonrasında apartmanlaşma olgusu artarak ve boyutça büyüyerek kentin ana mimari kimliğini oluşturmuştur. Kent merkezinde apartmanlar gabarileri artarak yenilenirken, çeperde de dönüşüm hızlanmış, mevcut gecekondu dokusu yeni bir evreye girerek apartmanlaşmaya başlamıştır. Bu kesim, diğerlerinin ilk dönemde karşılamaya çalıştığı apartman özlemini 1980'lerden başlayarak hâlâ yaşamaktadır. Kentin Kordon bölgesi aynı dönüşümü önceden ve daha hızlı olarak yaşamıştır. Daha önceleri kentte iki katlı bahçeli müstakil konutlarda yaşayanların bir bölümü, şimdi kent dışındaki Narlıdere, Güzelbahçe, Urla gibi doğal alanlarda yer alan manzaralı ve bahçeli konutları tercih etmeye başlamışlardır.

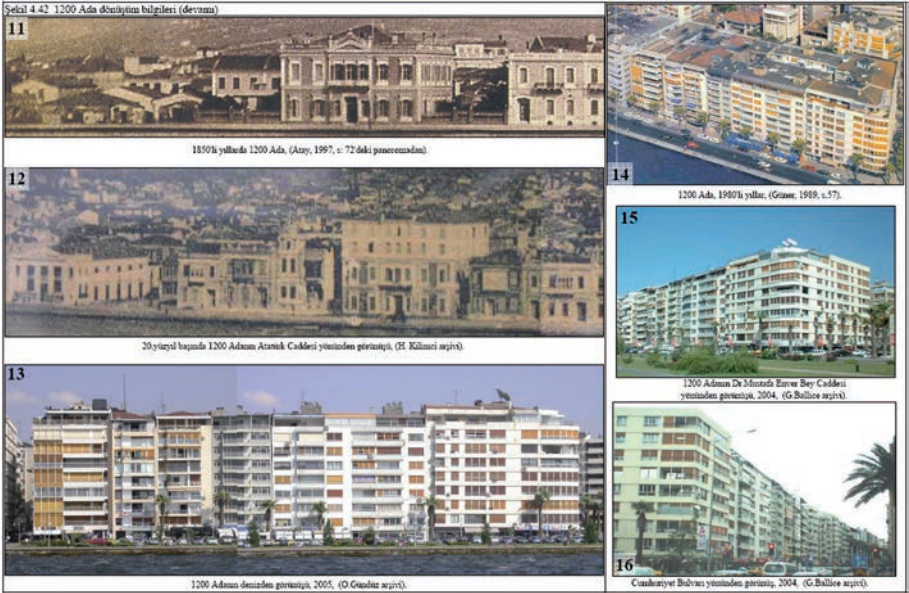
İzmir Kordonu'nun sınır çizgisi, rıhtımın yapıldığı tarihten 1998 yılına kadar değişmeden korunabilmiştir. 1998 yılında İzmir Kordonu'nda şehir içi transit araç geçiş yolu amacıyla yapılan deniz dolgusu, sivil toplum kuruluşlarının girişimleri ve yürüttükleri yasal süreçler sonucunda yeşil alana dönüştürülmüştür. Dolayısıyla, yüksek apartman bloklarının önünde oluşan şimdiki yeşil alan ile günümüzde Kordonboyu farklı bir kimliği ve yaşantıyı sergilemektedir (Şekil 26, Şekil 27, Şekil 28).

Günümüzde 1200 ve 1201 no.lu yapı adalarında çok katlı apartmanlar yer almaktadır. Bu apartmanların yapım tarihleri incelendiğinde, en yoğun yapılaşmanın 1960'ların başından 1970'lere kadar devam eden bir aralıkta olduğu anlaşılmaktadır. Apartmanların %13'ü 1945-1960 arasında; %51'i 1961-1970 yılları arasında; %26'sı 1971-1980 arasında, %10'luk bir bölümü kapsayan ve ikinci kez yenilenen apartmanlar ise 1981-2000 aralığında yapılmıştır (Şekil 29, Şekil 30).

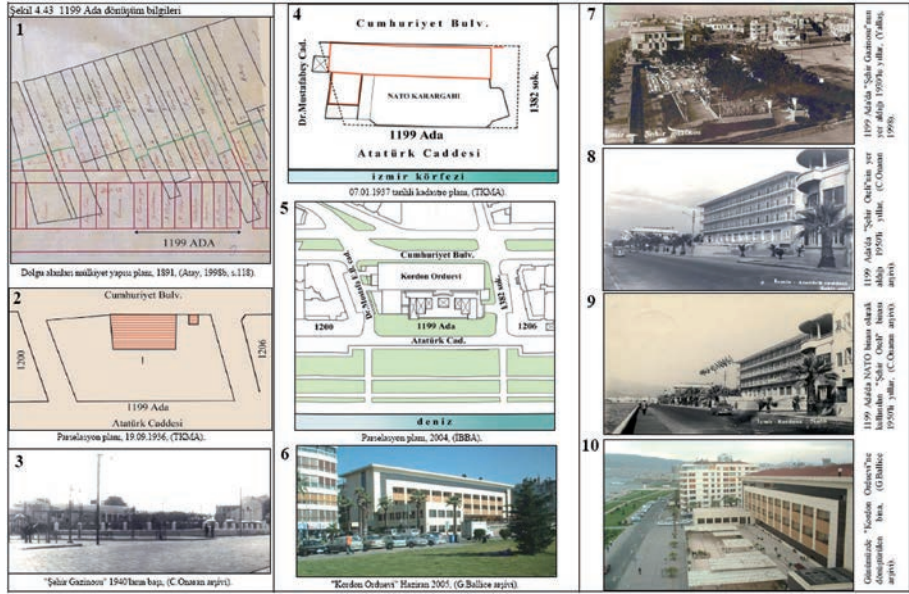
Buradan görüldüğü üzere çalışma alanındaki apartmanların %64'ü 1970'den önce yapılmış olup 35 yaşını aşmış durumdadır. Bu durum, söz konusu yapıların pek çok tadilat görmüş olması, malzeme yorulması ve günümüzdeki deprem yönetmelikleri ile uyumlu olmamaları açısından halen önemli sorunlara yol açmaktadır.

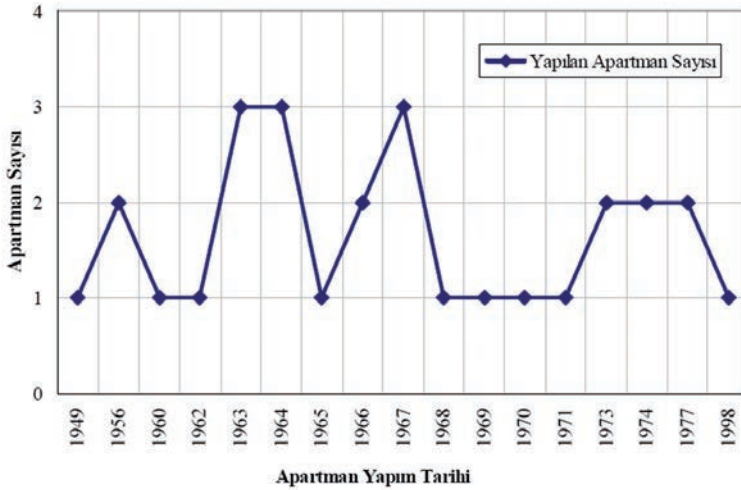
Şekil 26. 1201 Ada Dönüşüm Bilgileri

Şekil 27. 1200 Ada Dönüşüm Bilgileri

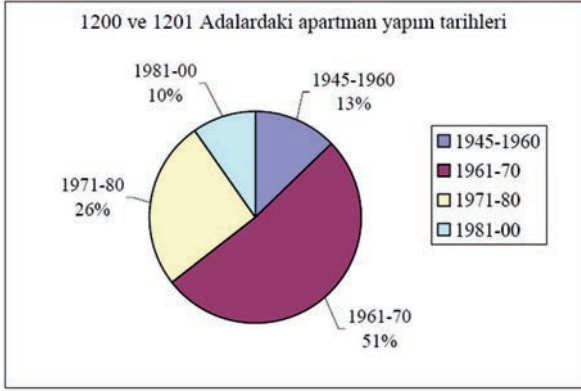

Şekil 28. 1199 ada dönüşüm bilgileri.

Şekil 29. 1200-1201 no.lu yapı adalarındaki apartmanların yapım tarihlerinin yıllara göre dağılımı.

Günümüzde alandaki TAKS değerleri %100 olmuştur. İki yapı adasındaki nüfus yoğunluğu 2138 kişi/hektar olarak bulunmuştur. Yukarıdaki veriler ışığında, 1950'lerden günümüze dek aile büyüklüğü azalmış olmasına rağmen, bugün aynı alanda yaşayan kişi sayısının 12 kat arttığı görülmektedir.

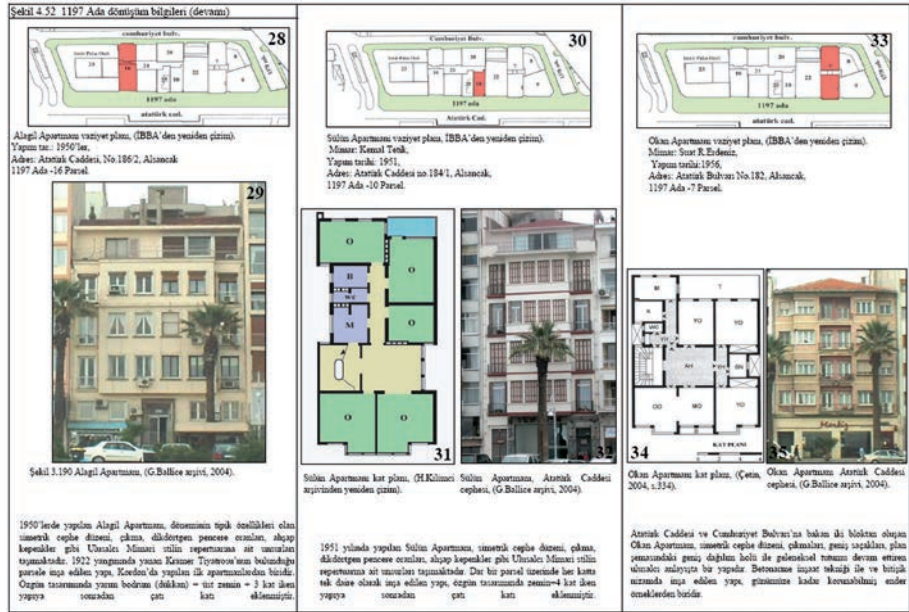
Şekil 30. 1200-1201 no.lu yapı adalarında yer alan apartmanların yıllara göre yapım tarihlerinin oranı.

Sonuç

Kordon'un geçmişten günümüze kentin en prestijli konut yerleşim alanı olması nedeniyle, bu alana olan yoğun talep, buradaki arsa ve yapıların değerini sürekli arttırmış, bina gabarilerinde ve kullanım alanlarında, yasal ya da kaçak olarak, sürekli artışlara, eklentilere neden olmuştur. Bütün binalarda üçüncü boyutta ve dış cephede bir büyüme ve kullanım alanını arttırma çabası gözlenmektedir. Kat ilaveleri, çatı katının tam kata tamamlanması ve çatı arasının yerleşim birimi olarak kullanılması, galeri katlarının tam kata dönüştürülmesi, bina içi yüksekliklerinin azaltılarak ve subasman yapımından vazgeçilerek binaların zemine oturtulması yoluyla daha fazla kat kazanılmaya çalışılması bu çabaların somut göstergeleridir. Gerçek ihtiyaçtan çok, prestij ve rant değerini arttırma çabaları olarak ortaya çıkan bu durum günümüzde devam etmektedir.

Geçmişte bahçeli iki katlı yapıların yer aldığı parseller üzerinde bitişik nizamda 9 katlı olarak 24.80 metre yüksekliğinde apartmanların yapılması, mimaride benzer plan şemalarının oluşmasına neden olmuştur. Bu şemada, alanın tamamı kullanılmakta, salon ve parsel genişliğine göre bazen bir oda manzara yönünde yer almaktadır. Ada derinliğinin yarısını kullanan parsellerde, mutfak ve bir oda karanlıkta kalmakta, arka yatak odaları ile komşu bina arasında 6 metre mesafe kalmaktadır. Bu mekânlar mahremiyet, ışık, görüntü ve havalandırma açısından en olumsuz konumda yerleşmiş durumdadır. Ada derinliğinin tamamını kullanan büyük parsellerde de, rantı arttırmak için, yine iki parsel bölerek eş biçimli iki daire yapılmaktadır.

Alanda yer alan yapıların otopark sorunu, hiç açık alan ve bahçe olmadığı için, daire başına belli bir otopark bedeli ödenerek imar izni alınması yoluyla çözülmeye çalışılmaktadır. Ancak, bu durum alanda yaşayan ekonomik durumu yüksek ve

Şekil 31. 1197 ada dönüştürme bilgileri.

birden çok araba sahibi olan ailelerin otopark gereksinimini karşılayamamakta ve burada yaşayanlar için halen en büyük sorunu oluşturmaktadır.

Kordon'daki yapıların zemin katlarının tümünde ticari kullanımlar söz konusudur. Bunlardan bazıları, perakende ticaret, büro, temsilcilik, banka, sigorta, konsolosluk, vb. işyerleridir. Bir kısmı da gece geç saatlere kadar açık olan ve kentin sosyal yaşantısına katkıda bulunan bar, kafeterya, restoran vb. işyerleridir. Gürültülü zemin katlara yakın dairelerde büro türü kullanımlarda artış vardır. Apartmanlarda sergilenen bu karmaşık yaşantı biçiminin çeşitli sorunlar (güvenlik, gürültü, koku, vb.) yarattığı gözlenmektedir.

1950'lerde, Kordon Alanı'nda 4-5 katlı olarak yapılan ilk mütevazı aile apartmanı örneklerinden ekonomik ömürlerini tamamlamadıkları için veya tamamladığı halde mülkiyet sorunu, ailevi nedenler gibi özelliklerden dolayı günümüzde ayakta kalabilenler arasında Alayunt, Uyal, Sülün ve Fırat apartmanları sayılabilir (Şekil 31). Bunların bir kısmı yığma kâgirdir ve döneminin teknolojisi ile kat ilaveleri yapılarak 5-6 kata ulaşmışlardır. İzmir'deki yapıların yenilenme süresinin 30 yıl ve ötesi olduğu kabul edildiğinde, bu bölgede 1965'lerde yapılmış apartmanların çoğunun fiziksel ve ekonomik ömürlerini tamamlamış olduğu görülmektedir. Betonarme yapılarda, taban suyunun yüksek olması nedeniyle temellerde, temeldeki donatılarda ve taşıyıcı sistemde tuzlu suyun ve birtakım kimyasalların olumsuz etkileri görülmektedir. Ayrıca bu yapıların çoğunun eski yönetmeliklere göre ya-

pılmış olması nedeniyle, günümüz deprem yönetmeliklerine göre yetersiz oldukları ortadadır.

150 yıllık değişim ve dönüşüm süreci sonunda kentteki konut dokusunun önce kendisini tükettiği, günümüzde ise dokunun tekrar yenilenmeye çalışıldığı görülmektedir. Geçmişte kentin prestijli konut alanlarında yaşayan üst gelir grupları, kentteki olumsuz gelişmeler sonucunda kent çeperlerine doğru yönelmeye başlamışlardır. Kentin yeni sakinlerini oluşturan kesimin üçüncü kuşağı beldenin sosyal, ekonomik ve yönetsel yaşamında etkin olmaya başlamış ve kentin boşalan prestijli alanlarına taşınmaya başlamışlardır. Bu olgu bir anlamda “kozmpolit” İzmir’in son 100 yıllık süreçte ikinci kez yaşadığı bir deneyimdir.

KAYNAKÇA

_____. (2004) *İzmir Kent Merkezi Mimarlık Haritası*, İzmir Büyükşehir Belediyesi ve Mimarlar Odası İzmir Şubesi, İzmir.

ATAY, Ç. (1998) *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İzmir planları*, Ajans Türk Basın ve Basım A.Ş., Ankara.

ATAY, Ç. (1997) *19.yy. İzmir Fotoğrafları*, Vehbi Koç Vakfı, Suna ve İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayını:3, Antalya.

BALLİCE, G. (2006) *İzmir’de 20. yy. Konut Mimarisindeki Değişim ve Dönüşümlerin Genelde ve İzmir Kordon Alanı Örneğinde Değerlendirilmesi*, yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

ÇETİN, S.İ. (2004) *İzmir’in Yangın Bölgesinde 1922-1965 Yılları Arasında Yaşanan Mekansal Değişim ve Dönüşümlerin Konut Bağlamında Değerlendirilmesi*, yayınlanmamış Doktora Tezi, Bina Bilgisi Anabilim Dalı, DEÜ, İzmir.

ERDİM, M. (1992) “İzmir-Alsancak Konutlarının Geçmiş-Günümüz İlişkileri Üzerine”, *Ege Mimarlık*, 92/3-4, 64-67.

GÜNER, S. (1989) *İzmir, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Kültür Bakanlığı Yayınları/1555 Tanıtma Eserleri Dizisi/57*, Ankara.

YALKIŞ, C. (1998). *Kalbim Ege’de Kaldı, Cemal Yalkış’ın Gözüyle Bir Zamanlar İzmir*, EGS Bank, İstanbul.

İzmir Büyükşehir Belediyesi Arşivi (İBBA).

İzmir Konak Belediyesi Arşivi (İKBA).

İzmir Tapu ve Kadastro Müdürlüğü Arşivi (TKMA).

NOT

1. Doç. Dr. Yaşar Üniversitesi.

Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Tarihi Lisansüstü Programı tarafından “Mekanlar/Zamanlar/İnsanlar” genel başlığı altında 2007 yılında Kimlik, Aidiyet ve Mimarlık Tarihi teması ile beşincisi düzenlenen ve farklı disiplinlerdeki katılımcıların bir araya gelerek yeni çalışmaları tanımladığı ve tartıştığı sempozyumda; aidiyet kavramı ve kimlik inşa süreçleri üzerinden çeşitli dönem mimarlığı okumaları yapılmış, alternatif mimarlık tarihi okumaları önerilmiştir. Kitapta toplanan bildiriler *Kimlik ve Aidiyet* kavramlarını anıt, yapı ve kent gibi farklı ve çeşitli ölçeklerden, hatta kente karşılık kırsalın bağlam oluşturduğu çerçevelerden ve bununla birlikte farklı zaman aralıklarına, Antik Çağ’dan, Geç Osmanlı’ya ve de Erken Cumhuriyet’e uzanan çeşitlilikte tarihi dönemlere referans ile tartışmaktadırlar.

